Айдер Меметов, Ление Алиева

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ

(стандарт севие)

11-инджи сыныф, окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик

Украина тасиль ве илим назирлиги тарафындан тевсие этильди

«Букрек» нешрият эви
2019

УДК 811.512.19(075.3)
М49

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.19 № 472)

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Такъризджилер:

— филология илимлери докторы, Къырым федераль университетининъ профессоры **Селендили Л.С.**;

— къырымтатар тили оджасы **Сейтвелиева Г.С.**

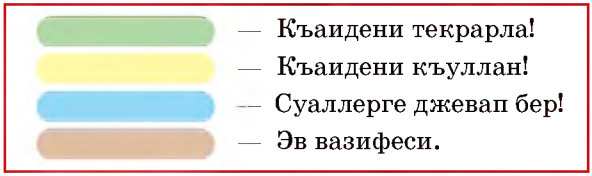

М49 **Меметов А., Алієва Л.**
Кримськотатарська мова (рівень стандарту): *підручник для 11 класу з навчанням кримськотатарською мовою закладів загальної середньої освіти.* — Чернівці : Букрек, 2019. — 208 с. : іл.
ISBN 978-617-7663-77-4 **УДК811.512.19(075.3)**

М49 **Меметов А., Алиева Л.**
Къырымтатар тили (стандарт севие): *11-инджи сыныф, окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик.* — Черновцы: Букрек нешрият эви, 2019. — 208 с. : ресимли.
ISBN 978-617-7663-77-4 **УДК811.512.19(075.3)**

ISBN 978-617-7663-77-4

© **Меметов А., Алієва Л.**, 2019
© **Видавничий дім «Букрек»**, 2019

Урьметли талебелер!

Сизлерни янъы окъув йылынен хайырлаймыз ве, тувгъан тилимизни огренюв киби, меракълы ве месулиетли ишимизни девам этмеге давет этемиз. Онунджы сыныфта фонетика, имля ве морфология акъкъында бильгилеринъизни текрарлап, пекиттинъиз. Бундан гъайры, сыныфдашларынъызнен берабер субетлешип, метинлер тизип, агъзавий ве язма нутукъларынъызны инкишаф эттинъиз.

Он биринджи сыныфта биз сизлернен къырымтатар тилининъ синтаксисинен багълы назарий къаиделерни текрарлап, нутукъ инкишафына аит бильгилеринъизни пекитип, даа чокъ меракълы меселелернен танышаджакъмыз.

Он биринджи сыныф дерслиги ашагъыдаки къысымлардан ибарет: тильшынаслыкъ фенининъ синтаксис болюгинде огренильген эсас парчалар — сёз бирикмелери, адий джумле, джумле азалары, сойдаш ве айырылма азалы джумлелер, бир теркипли джумлелер, мурекkеп джумлелернинъ синтактик хусусиетлерини текрарлавына багъышлангъан дерслер. Нутукъ инкишафынен багълы дерслерде нутукъ чешитлери, услюплери акъкъында бильгилеринъизни текрарлап, янъы малюматлар аладжакъсынъыз.

Бильги къазанув ёлларынъыз даима ачыкъ олсун.

Ана тилинъизни темелли огренип, зенаат саиби олмакъ ишлеринде сизлерге иджадий енъишлер ве мувафакъиетлер тилеймиз.

1-инджи дерс

ТИЛЬ АКЪКЪЫНДА ДЕРС

1-инджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз. Метинлернинъ услюбини бельгиленъиз.

Ана тили бир сыра муим вазифелерни беджермеге ярдым эте: къонушув, бильги къазанув ве арттырув, тюшюнюв васталары олып келе.

Инсан тувгъан тилини не севиеде бильсе, о дереджеде бильгилерни менимсер, фикир этер, озь назарий теджрибелерини омюрге кечирир, этрафтаки адамларнен мунасебетте булуныр.

Къырымтатар тили, къадимий ве зенгин тарихке малик оларакъ, къырымтатарларнынъ тувгъан тилидир. Тиль вастасынен халкънынъ кечмиши ве бугуньки куню узюльмез бир бутюнликке бирлеше.

Тувгъан тиль эсасында миллий анъ шекиллене ве инсанларара мунасебетлернинъ ахлякъий темеллери асыл ола. Тувгъан тиль халкънынъ диний, тарихий, медений къыймметлер хазинеси олып, онынъ илериде инкишаф этмесине земин чеке.

(Лениe Алиева)

Бир йыл автобуснен Фергъанадан Ташкентке къайта эдим. Артымда эки ер бош эди. Ёлда алты яшында бир огъланчыкънен эслидже бир къадын келип отурдылар. Оларны кавказлыларгъа бенъзеттим. Огъланчыкъ къазакъ тилинде сёйленмеге башлады. Къадын, битасы олса керек, ачувланып, озь тилинде балагъа бир шейлер айтты ве эр кес эшитсин дер киби:

— Какой ты грузин, если не знаешь грузинского языка! — деди. Бала бир даа къазакъ тилинде лаф этмеди. Биз шимди озь ана тилини бильмеген семетдешлеримизге:

— Эгер сен озь ана тилинъни бильмесенъ, насыл къырымтатарсынъ! — демеге акъкъыымыз бар.

(Айдер Осман)

Тиль акъкъында дерс

2-нджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз. Метинлернинъ мундериджесини къырымтатар тилине терджиме этинъиз.

Развитие культуры и образования крымтатарского народа невозможно достичь без расширения и развития функций родного языка

Процесс расширения функций крымтатарского языка начался в Крыму в конце 20-х — начале 30-х годов, когда крымские татары получили свою автономную государственность — Крымскую Автономную Советскую Социалистическую Республику (Крымскую АССР). В республике издавались газеты, журналы, учебные пособия, дети в средней школе учились на родном языке.

Этот процесс был прерван с началом Великой Отечественной войны в 1941 году и насильственной высылкой на восток и север СССР всего народа 18 мая 1944 года — сначала детей, стариков и женщин, затем и вернувшихся с фронта мужчин, воевавших за свободу Советского Союза наравне с представителями других народов. С того времени прекратилось функционирование этого языка во всех сферах, кроме домашнего бытового общения, и его развитие было приостановлено. С 1944 до 1957 года само упоминание о существовании крымтатарского языка и его носителей было запрещено властями всех уровней на всей территории СССР. Жили крымские татары вместе с народами, на территории которых их поселили. Дети крымских татар учились в местных школах на русском, узбекском, казахском и киргизском языках. Это привело к тому, что большинство современных представителей крымских татар до 40-летнего возраста не овладели или владеют в очень слабой степени языком своей национальности.

Властью большевиков было сделано все возможное, чтобы стереть с территории Крыма всякие следы пребывания крымских татар и их языка. После их высылки уже 14 де-

кабря 1944 года Президиум Верховного Совета РСФСР издал постановление «О переименовании районов и районных центров Крымской АССР». Это привело к массовому переименованию как населенных пунктов, так и названий гор, ущелий, рек, долин и т.д. Крыма.

СИНТАКСИС

Однако, несмотря на все принятые руководством СССР, РСФСР и местными властями меры по уничтожению языка, культуры, крымские татары в труднейших условиях как физического, морального, культурного, так и языкового существования все же сохранили свой родной язык, занимающий достойное место в обширной семье тюркских языков.

(Айдер Меметов)

Кримськотатарське образотворче мистецтво — тема, яка потребує спеціального розгляду. Невивченість творчості кримськотатарських художників обумовлена трагічними віхами кримськотатарської історії минулого сторіччя, які змінювались з калейдоскопічною швидкістю. Останньою і найстрашнішою для кримськотатарського народу трагедією була його масова депортація 18 травня 1944 р.

Це віроломне насильницьке виселення кримських татар з їх рідної землі за своїми згубними для народу наслідками можна порівняти лише з національною катастрофою, яка трапилися 8 квітня 1783 р., коли було анексовано Кримське ханство і кримськотатарський народ втратив свою державу.

В результаті депортації кримські татари позбавилися своєї батьківщини і піддалися дисперсному розселенню. Багаторічна дискримінація народу, знищення і забуття з боку радянської держави культурних досягнень призвели до трагічних для національної культури, зокрема, образотворчого мистецтва, втрат.

(Исмет Заатов)

З-юнджи иш. Юкъарыдаки метинлернинъ мундериджелери боюнджа «Тувгъан тиль халкънынъ диний, тарихий, медений къыйметлер хазинесидир» мевзуда мушавере кечиринъиз.

4-юнджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз.

Бир талебе — 11-инджи сыныф талебеси, экинджиси — чет элли досту. Къырымтатарларнынъ тарихы, аньанелери акъкъында чет элли баланынъ суаллерине мектеп талебеси джевап бере.

5-инджи. Юкъарыда 1-инджи ве 2-нджи ишлерде берильген метинлернинъ мундериджелерине ве дерсте кечирильген мушавереге эсасланып, «Тильге итибар — ильге итибар» мевзуда инша язынъыз.

СИНТАКСИС

2-нджи дерс

Синтаксис — грамматиканынъ болюклеринден бири олып, сёз бирикмелери ве джумлелернинъ хусусиетлерини огрене.

СЁЗ БИРИКМЕСИ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Инсанлар джумлелер вастасынен озь фикирлерини беян этелер. Сёзлер джумледе грамматик къанун-къаиделер эсасында озьара багъланалар.

Меселя: *Одагъа сабанынъ серин ельчиги кирди. (Р.М.)*

Бу джумледе ашагъыдаки сёзлер озьара багъланагъанлар:

1) одагъа кирди;

2) сабанынъ ельчиги; 3) серин ельчиги.

Эки ве экиден зияде там маналы сёзлернинъ бирлешмесине **сёз бирикмеси** дейлер.

Сёз бирикмелери баш ве таби сёзден ибарет олурлар.

Меселя: *четке* ***чекильди,*** *Муратнынъ* ***аилеси,*** *раатлыкъ* ***багъчасы.*** Там маналы сёзлернен берабер ярдымджы сёзлер де келе билир.

Меселя: *ёл* ***бою*** *юрьмек, акъикъат* ***ичюн*** *курешмек.*

СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

Баш сёзнинъ насыл сёз чешитинен ифаделенгенине коре, сёз бирикмелери учь чешитке болюнелер: **исмий, фииль, зарф сёз бирикмелери.**

Исмий сёз бирикмелеринде баш сёз исим, сыфат, замир, сайынен ифаделене. Таби сёз исе тюрлю сёз чешитлеринде ола билир.

Меселя: *къара* ***козьлер*** (сыфат + **исим**), *пек* ***дюльбер*** (зарф + **сыфат**), *агъамнынъ* ***иши*** (исим + **исим**), *адамларнынъ* ***бири*** (исим + **сайы**) ве *балаларнынъ* ***эписи*** (исим + **замир**) киби сёз бирикмелеринде *козьлер, дюльбер, иши, бири, эписи* сёзлери баш сёзлердир. *Къара, пек, агъамнынъ, адамларнынъ* ве *балаларнынъ* киби сёзлер исе таби сёзлер олып келелер.

Фииль сёз бирикмелеринде баш сёз фииль, сыфатфииль ве исимфиильнен, таби сёз исе исим, сайы, замир, зарф, исимфииль, сыфатфииль ве алфиильнен ифаделене билир. Меселя: *мектепке* ***кельди*** (исим + **фииль**), *базардан* ***къайтты*** (исим + **фииль**), *тез* ***чалышмакъ*** (зарф + **исимфииль**), *яваштан* ***лаф этмек*** (зарф + **исимфииль**), *ятып* ***окъугъан*** (алфиииль + **сыфатфииль**).

Зарф сёз бирикмелеринде баш сёз зарфнен ифаделенсе, таби сёз исим, сайы, замир, зарф ола билир.

Меселя: *бештен* ***аз*** (сайы + **зарф**), *пек* ***чокъ*** (зарф + **зарф**), *эвден* ***алчакъ*** (исим + **зарф**), *эр кестен* ***чокъ*** (замир + **зарф**).

6-нджы иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, берильген джедвельге ерлештиринъиз.

Баш сёзю — исим
Баш сёзю — фииль
Баш сёзю — зарф

Ер даа салкъын, сувукъланмакъ мумкюн. Олар, яткъан ерлеринден турып, усть-башларыны темизлеп, яваш-яваш озен бетке, гурь сугют чалыларнен оскен, баарь ягъмурларынен ювулгъан, темиз къумлу-ташлы ялыгъа эндилер. Чочамий-торгъай исе эп йырлай, онынъ темиз, татлы йыры, кунеш нурларына синъип, чокъракъ сувы киби шырылдап, юксектен тёкюльмекте эди.

(Таир Халилов)

7-нджи иш. Ашагъыдаки нумюнелерге эсасланып, исмий сёз бирикмелерининъ мисаллерини девам этинъиз.

Сыфат + исим : экши алма, ... , ...
Сайы + исим: он эки баш къой, ... , ...
Зарф + исим: аз адам, ... , ...
Сыфатфииль + исим: кельген мусафирлер, ... , ...

8-инджи иш. Берильген схемаларгъа эсасланып, сёз бирикмелерини тизинъиз. Бир къач бирикмени уйдургъан джумлелер ичинде къулланынъыз.

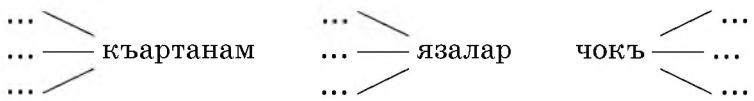

9-ынджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, дефтеринъизге язынъыз. Баш сёзюнинъ ифаделенмесине коре, сёз бирикмелерининъ чешитлерини таинленъиз.

Гедже. Шувултынен ягъмур ягъа. Къайдадыр яшын яшнай, кок гудюрдей. Юкъум къачты, юкълап оламайым.

Мен, вагоннынъ пенджереси янына барып, хурулдагъан, юкъусында сандыракълагъан адамларгъа къулакъ асмай, тыштаки мудхиш къаранлыкъкъа бакъам. Ягъмур тамчылары, пенджеренинъ джамына урулып, тасырдайлар. Кимерде апансыздан котерильген рузгяр, ач къашкъыр киби, увулдай. Бираздан, саба ачылып, енгиль думан чаршысы ичинден вокзалнынъ биналары корюнди. Поезд, юрюшини явашлатып, бирден токътады. Ёлджулар къапугъа тараф ашыкътылар. Мен агъыр адымларнен вагондан чыкътым. Адамлар, башларыны плащларынынъ якъасы ичине гизлемеге тырышып, дёрт бир тарафкъа дагъылып кеттилер. Сокъакълар сувгъа шишкен. Къыртыштаки шеэрчик мени, иште, бойле салкъын ягъмурнен къаршылап алды. Сагъ тарафкъа, кенъ ёлгъа бурулдым. Шемсием олмагъанындан, урбаларым сыландылар. Бетимден ашагъы сув чыбырмакъта. Бу арада джыллы оданы арз эттим. Амма шимди бойле оданы къайдан алырсынъ!

(Ибраим Паши)

10-унджы иш. Ашагъыда берильген фииль бирикмелеринынъ сырасыны девам этинъиз.

Исим + фииль: шиир эзберлей, ... , ...
Сайы + фииль: дёрт букледи, ... , ...
Замир + фииль: онъа язды, ... , ...
Зарф + фииль: чокъ чалыша, ... , ...
Сыфатфииль + фииль: кеткендже беджерди, ... , ...
Алфииль + фииль: чапып кете, ... , ...
Фииль + фииль: алды да кетти, ... , ...

11-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Фииль сёз бирикмелерини сечип, дефтеринъизге язынъыз.

Азбарнынъ темиз авасы онъа тендюристлик ашласа да, шимди кене охшунувы къайтавлады, аякълары озьлюгинден букюлип ве къалтырап башладылар. Омузларындаки йыртыкъ ве балчыкълы чекмен парчалары арасындан мос-

мор этильген тени сечильди. Оны, ольдюреджек олып, котеклегенлер. Атып ольдюрселер олмаздымы, деди о, фикрен ве демир тапчангъа узанды. Яваш-яваш онынъ хаялында шу хайырсыз гедженинъ сонъки манзарасы джанланды.

(Юсуф Болат)

Сёз бирикмелерининъ чешитлери

12-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Джумлелеринъизде исим, фииль, зарф бирикмелерини къулланынъыз.

Телевизор я да радио вастасынен ватанынъ, халкъынънынъ тарихы, аньанелери акъкъында журналистнинъ суаллерине джевап бер.

13-юнджи иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелерини окъунъыз. Къавуслардаки сёзлерден мурекkеп ве чифт сёзлерни тизип, догъру язынъыз. Бир къач сёз бирикменен джумле уйдурып язынъыз.

(Адджы) бакъла джыймакъ, (чанакъ) чёльмекни джыйыштырмакъ, (Багъча) сарайгъа бармакъ, бизим (ана) юртумыз, чевре-четте (ат) къулакъ осе, (савут) саба ювмакъ, (Кок) козьде яшай, (сой) сопнен корюшмек, (ятакъ) ханеде яшамакъ, (мысыр) богъдай пиширмек, (Сувукъ) сув ялылары, (бет) сымасы пек дюльбер, (яз) къыш азырлыкъ корелер, (Келин) къаянынъ ады анъылмай, (ал) хатир сорамакъ, (Акъ) ярны корьдик.

14-юнджи иш. Берильген схемагъа эсасланып, «Сёз бирикмелерининъ чешитлери» ве «Сёз бирикмелерининъ багъ усуллары» мевзуларда агъзавий чыкъыш япынъыз.

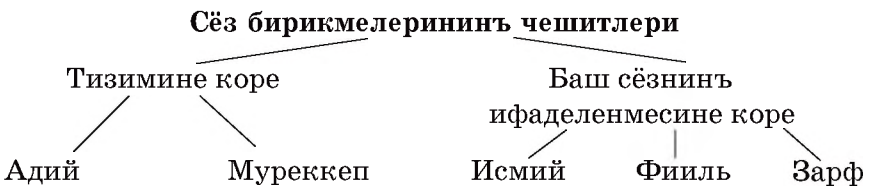

Сёз бирикмелеринынъ багъ усуллары

Уйгъунлыкъ — Идаре — Сыра

СИНТАКСИС

15-инджи иш. Ашагъыда берильген зарф бирикмелеринынъ сырасыны девам этинъиз.

Исим + зарф: башкъалардан огде, ... , ...
Зарф + зарф: пек тез, ... , ...
Сайы + зарф: учьтен аз, ...
Замир + зарф: олардан узакъ, ...

16-нджы иш. Берильген метинни, терджиме этип, дефтеринъизге язынъыз. Джумлелерден сёз бирикмелерини сечип, чешитлерини бельгиленъиз.

Образотворче мистецтво Криму, як і інших регіонів ісламського світу, до кінця XIX в. розвивалося за своїми канонами, яким було чужим реалістичне відображення дійсності. У кримськотатарському образотворчому мистецтві періоду Кримського ханства і після його анексування, представленому, насамперед, монументальним живописом, середньовічною книжковою мініатюрою, а також найвищою за своїм художнім рівнем кольоровою графікою написання фамільних гербів-знаків кримської знаті, панував орнаментальний, квітковий і геометричний стиль.

(Исмет Заатов)

3-юнджи дерс

СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИНИНЪ БАГЪ УСУЛЛАРЫ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Сёзлернинъ табилейиджи багъланувы учь чешит ола:
1. Уйгъунлыкъ багъы
2. Идаре багъы
3. Сыра багъы

Уйгъунлыкъ багъы. Таби сёзнинъ баш сёзге уйгъунлашувына **уйгъунлыкъ багъы** дейлер. Олар озьара шахыс ве сайыджа уйгъунлашалар.

Меселя: *Меним* ***дефтерим*** (замир + **исим**).

Айырыджы сёзнен айырылгъан сёзнинъ озьара багъланувы да уйгъунлыкътыр. Меселя: *бабамнынъ васиетлери* бирикмесинде айырыджы ве айырылгъан сёзлер бири-биринен уйгъунлыкъ ёлунен къошулгъанлар. Бу сёз бирикмесинде баш сёз *васиетлери* талабы иле таби сёзге *бабам* саиплик келишининъ ялгъамасы къошулгъан.

Идаре багъы. Таби сёзнинъ баш сёз талап эткен шеклини алувына идаре багъы дейлер. Меселя: *Алтын атеште билинир. (Ат.с.) Концертни алып барув манъа авале этильди. (Р.М.)* Бу джумлелернинъ *атеште* ***билинир*** (исим + **фииль**) ве *манъа* ***авале этильди*** (замир + **фииль**) сёз бирикмелеринде баш сёз *билинир; авале этильди* таби сёзнинъ *атеште, манъа* ер, догърултув келишлеринде келишини талап эте.

Табилейиджи вазифесини, эсасен, фииль беджере. *Эмине, мектеп багъчасында ачылгъан гуллерни кесип, талебелерге такъдим этти.* Бу джумледе табилейиджи вазифесини *ачылгъан, кесип* ве *такъдим этти* фииллери беджерип келе.

СИНТАКСИС

Базан сыфатлар да табилейиджи вазифесини беджерелер. Меселя: *Вишне тереклери алма тереклеринден юксек.* Бу джумледе сыфатнен ифаделенген хабер *юксек* озюнден эвель кельген сёзнинъ *тереклеринден* чыкъыш келишини талап эте. Идаре багъынен япылгъан бирикмелер мунасебетчилер ярдымынен де тизилелер. Меселя: ***яшамакъ ичюн*** *чалышмакъ,* ***кунь сайын*** *эксильмек.* Бу сёз бирикмелеринде табиленген болюк *яшамакъ ичюн, кунь сайын* мунасебетчили конструкция вастасынен ифаделенген.

Сыра багъы. Сёз бирикмесининъ бу чешитинде баш ве таби сёзлер озьара сёз тертиби я да сёзлер сырада белли бир ерде келювинен синтактик мунасебетке киришелер.

Сыра багъынен тизильген сёз бирикмелери эки группагъа болюнелер:

Сёз бирикмелерини талиль этюв тертиби

1) баш ве таби сёзлерни къайд этюв;

2) тизимине коре чешити (адий, мурекkеп);

3) баш ве таби сёз насыл сёз чешитинен ифаделенювине коре чешитини косьтермек (исмий, фииль, зарф);

4) сёз бирикменинъ багъ вастасы (шекилли, шекильсиз);

5) сёз бирикменинъ багъ усулы (уйгъунлыкъ, идаре, сыра).

Меселя: *Уфукъта батып бараяткъан кунешнинъ ал нурларына боялгъан булутларны сейир этелер. (С.Э.)*

Джумленинъ грамматик къысмы къайд этиле: *сейир этелер* ве сёз бирикмелери: *ал нурларына, боялгъан булутларны, булутларны сейир этелер, уфукъта батып бараяткъан.*

Ал нурларына (сыфат + исим); *боялгъан булутларны* (сыфат + исим)

багъ васталары: ***шекильсиз;*** багъ усуллары: ***сыра багъы***, чюнки баш ве таби сёз белли бир сырада келелер.

Булутларны сейир этелер ве *уфукъта батып бараяткъан* (исим + фииль), баш сёзлер исимнен ифаделенген, демек, исмий сёз бирикмелери; тизим джеэттен — ***адий;*** багъ васталары: ***шекилли***, чюнки ***-ны*** тюшюм келишининъ ялгъамасы; ве ***-та*** догърултув келишининъ ялгъамасы

къошулгъан; багъ усуллары: ***идаре багъы***, чюнки баш сёз таби сёзни белли бир келиште олмасыны талап эте.

17-нджи иш. Ашагъыда берильген схемалар ярдымынен сёз бирикмелерини тизип, оларны талиль этиңъиз.

Исим + исим; исим + *бою* + фииль; сыфат + исим; замир + исим; исим (Т.к.) + фииль; замир (Ч.к.) + зарф; исим + *устюнде* + фииль; сайы (Ч.к) + зарф; исим *(-нинъ)* + исим *(-и)*; замир + исим; исим + зарф; сайы + исим; исим (Ч.к.) + фииль.

18-инджи иш. Сёз бирикмелерини грамматик манасына коре сечип, дефтериңъизге языңъыз.

Эвге къайтмакъ, ахырдан чыкъарылмагъан, достумнен окъудыкъ, къызгъан топракъ, къушлар сюрюси, сусып отурмакъ, тюфегини алды, къызларнынъ адлары, китапны окъумакъ, чалылар ичинде гизленмек, джаяв кетмек, къашкъырнынъ къуйругъу, пек узакъ, дагълар арасында гъайып ола, къапу огюнде токъталды, кучьлю ягъмурлар, кеч вакъыткъадже юрьди, дагъ мейвасы, парасыны берди, анасыны корьди, бирден зияде, шеэрге тюше.

19-ынджы иш. Ашагъыда берильген исимлерге уйгъун кельген сёзлерни къошып, сёз бирикмелерини тизиңъиз.

Япракъ, кунеш, данечиклер, эвчик, адым, антери, дефтерим, сыныфымыз, къушлар, чырагъы, парасы, баласы, ташлар, азбар, билезлик.

20-нджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Изафет сёз бирикмелерини тапып, оларнынъ аляметлерини ве чешитлерини бельгиленъиз.

1. Лякин Къызылташкъа баарьнинъ кельмесине ич кимсе кедер этип оламады. (Й.) 2. Балалыгъымда Сувукъсу ёлунынъ таш исары устюнде бир инджир тереги бар эди. (Й.)

3. Онынъ ичюн, Акъяргъа бардыкътан сонъра, энъ биринджи ишимиз — бу олсун. (Й.) 4. Бир заманлар Топкъая ширкетине аит ашхане огюнден кечтим, бош сокъакъларны кечтим. (Й.) 5. Акъярдан Одессагъа бармакъ ичюн, эки чешит ёл мевджут олып, бириси — пароход иле Къара денъизден, экинджиси — демир ёлнен Русиенинъ ичерисине кирип, Харьков аркъалы баргъан ёллардыр. (Й.) 6. Акъбаш, Асаннынъ астындан къуртулмакъ ичюн, къыбырданды. (У.И.) 7. Баба ве огъул Къарасувдан кельдилер. (Й.) 8. Сейярени, арабагъа отуртып, зенгин, дюльбер Коккозь коюне алып кеттилер. (А.О.) 9. Къайракъташ, эр учь тарафтан юксек къырларнен къуршавланып алынгъан, кенъ бир мейданлыкъта ерлешкен. (Ю.Б.) 10. Илък баарьден башлап, кузь айларынадже тазелигини, ешиллигини джоймагъан Борюкъышлакъ къамышлыкънен орьтюли. (Ю.Б.) 11. Лякин онынъ козьяшлары къуругъан эди. (А.О.) 12. Багъчасарайгъа гъарптан Кемер Къапудан кирилир. (У.И.) 13. Мен бираз итбурун джыймагъа истейим. (Р.М.) 14. Акъшам эр кес раатланмакъ, шенъленмек ичюн ятакъханеге кетти, мен исе къартанайнынъ эвине догъру ёл алдым. (У.Э.)

21-инджи иш. Метин парчасыны кочюрип язынъыз, сёз бирикмелерини сечип, талиль этинъиз.

Сёз бирикмелерини талиль этюв тертиби

1. Баш ве таби сёзлерни къайд этюв;

2. Тизимине коре чешити;

3. Баш сёзнинъ, насыл сёз чешитинен ифаделенювине коре, чешитини бельгилемек;

4. Сёз бирикменинъ багъ вастасыны косьтермек.

5. Сёз бирикменинъ багъ усулыны косьтермек.

Бу гедже Зера оджапче къоркъунчлы тюш корьди. Ойле къоркъунчлы ки, оны кимсеге айтмады. Тюшюнде торуны корьди. Рустем къолларыны яйдыргъан, Сасыкъ гольнинъ тюбюнден келе. Аякълары балчыкъкъа батып кете. Этрафында адсыз-эсапсыз чукъурлар булкъулдай, олардан

шинген балчыкъ ве зеэрли сары газ чыкъа. Эгер аягъыны бир кере янълыш басса, торуны батып кетеджек. Зера оджапче, сескенип, уянды. Юреги, кокюс къафесинден атылып чыкъаджакъ киби, дюкюльдемекте. Тышта даа къаранлыкъ. Зера оджапче еринден турды, юнь шалынен япынды, эски пальтосыны кийип, эвден чыкъты. Къайда кеткенини акъайына биле айтмады. Эвде олмагъаныны корьсе, озю анълар деп тюшюнди.

(Эмиль Амит)

22-нджи иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелерини талиль этип, джедвельге язынъыз.

Уйгъунлыкъ багъы	Идаре багъы	Сыра багъы

Машиналарнынъ гудюрдиси, этрафтаки манзара, басамакъ устюне атты, бизим командамыз, ельнинъ увулдысы, къардаш улькелерден, йымшакъ давушнен, буюк гъайрет, керванлар сюрюсине ошап, огге ынтылып, озюнден буюк, оларнынъ башына, мазаллы йигит, эр кестен чокъ, огге сюйрелип кетти, къушларгъа ошайлар, алтын шавлелери, кунешнинъ шавлелери, долангъан булутлар.

23-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип алып, джедвельге язынъыз.

Зарф сёз бирикмелери	Фииль сёз бирикмелери	Исмий сёз бирикмелери

1. 1948—1956 сенелери арасында тюркче дерсликлерде онынъ озьгюн шиирлери, икяелери ве румынджадан базы терджимелери дердж этильди. *(Эдеб. дерсл.)* 2. Бутюн къоранта дёрт ай, гедже демей, куньдюз демей чалышып, тамакъларындан къытып, пара топлап, ниает, кемане бичимли бират алдылар (*Ш.А.*) 3. Мындаки тюкяндан алгъан

адий басма костюми ве хасыр шляпасы пек онъайтлы олгъаныны озь устюнде ис этти. (*Э.А.*) 4. Йигирми учь яшында Аметхан, совет топрагъыны фашист мельунларындан азат этерек, Къырым босагъасына, Перекоп янларына, иште, бойле юксек шерефке наиль олып кельди. (*Р.Ф., Л.С.*) 5. Онъа ойле кельди ки, бу, омюринде ильк дефа корьген, таныш олмагъан матрос, Асанны янындан къувмаз, оны север. (*У.И.*) 6. Ахтем, анасынынъ башындаки сийрек чал сачларыны таракънен тарайып, эки орьме сач этти. (*А.О.*) 7. Яваш-яваш базар тынмагъа, давушлар, гурюльтилер кесильмеге, семиз этли къасап тюкянлары къапатылмагъа башладылар. (*У.И.*)

24-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Сёз бирикмелерини сечип, оларнынъ багъ васталарыны ве усулларыны бельгиленъиз. Къайд этильген сёзлерни морфологик талиль этинъиз.

1. Ана-бабагъа сёз къайтарма. (Ат.с.) 2. Къарт-къурт, бала-чагъа демей, тютюн аранына къападылар. (Й.) 3. Эм меркезий устаханелерни зенаат саиби адамларнен темин этмек, эм де болюклерде уфакъ-тюфек тамирханелер ачмакъ мумкюн оладжакъ. (Ю.Б.) 4. Мектеп балалары, илле десенъ къызлар, бутюн къыш кийинип юрген, энди бир тамам безген йылтыравукъ резина чызмаларыны чыкъарып, аякъкъап киелер. (У.Э.) 5. Акъшамсефа, къырмызы гуль ве фесильгенлернинъ устюнде сув тамчылары, мерджан киби, йылтырамакъта. (У.Э.) 6. Пароход, куньбатыгъа айлангъан киби, куньдогъуш бетте тургъан эвлеримиз къаршы къаршыгъа корюнди. (А.И.) 7. Буюгини, китап-дефтер алып, севине-севине мектепке азырлайым. (Р.Т.)

25-инджи иш. Ашагъыда берильген сёзлер ярдымынен, зарф бирикмелерини тизинъиз.

Геджеге, чокъ, авлакъта, эр кестен, зияде, алчакъ, узакъта, буюк, пек, менден, юксек, огю.

ТЕКРАРЛАВ ВЕ ПЕКИТЮВ ДЕРСИ

26-нджы иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз:

1. Сёз бирикмелери, теркибине коре, насыл чешитлерге болюнелер?
2. Баш сёзнинъ ифаделенмесине коре, сёз бирикмелери насыл чешитлерде олалар?
3. Сёз бирикмелерининъ эр бир чешитининъ грамматик хусусиетини изаланъыз.

Джевапларынъызны мисаллернен исбатланъыз.

27-нджи иш. Ашагъыдаки нумюнелерге эсасланып, исмий сёз бирикмелерининъ мисаллерини девам этинъиз.

Исим+ исим: демир къашыкъ, ..., ...
Сыфат + исим: сыджакъ ава, ..., ...
Сайы + исим: он биринджи сыныф, ... , ...
Зарф + исим: аз бала, ..., ...
Сыфатфииль + исим: кетеяткъан адамлар, ..., ...

28-инджи иш. Ашагъыдаки метинден зарф ве фииль сёз бирикмелерини сечип, дефтеринъизге язынъыз.

Арадан бир къач ай кечти. Баарь кельди. Эр ер ешерди, орталыкъ гуль, чичек къокъусынен толып къалды. Къарылгъачлар, сыгъырчыкълар келип, хош сесленерек, багъ ве багъчаларны яраштырдылар.

Бугунь — байрам. Кийинип, къушангъан яшлар, къызлар озен ялысына чыкътылар. Бираздан сонъ ат къошусы откериледжек. Ачыкъ чименликте халкъ топланды. Алим де беяз кольмегини, утюленген штаныны кийип, къара йымшакъ сачларыны сол тарафкъа тарап, эгленджe мейданына кельди.

Авасы гедже ягъгъан ягъмурдан сонъ тазерди. Чевре емешиль, ювунып-тарангъан келинчикке бенъзей.

(Ибраим Паши)

СИНТАКСИС

29-ынджы иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Джумлелеринъизде сёз бирикмелернинъ бутюн чешитлерини къулланынъыз.

«Оюнджакъ тюкянында». Бир талебе — оюнджакъ сатыджы, экинджиси — оюнджакъ алмагъа кельген мектеп талебеси.

30-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Исмий сёз бирикмелерини сечип, оларнынъ багъ усулларыны бельгиленъиз.

Эр бир инсаннынъ омрю санатнен багълыдыр. Биз аятымызны китап, кино, телевидение, рессамджылыкъ, театр ве музыкасыз тасавур этип оламаймыз. Санатнынъ эр бир чешити инсанны рухий джеэттен зенгинлештире, онынъ бильги ве ис-дуйгъуларыны кенишлете. Бестекяр, рессам, языджыларнынъ эсерлери бизге къуванч багъышлайлар.

Китаплар алемине биз та балалыкътан севда оламыз. Бизим бутюн анълы омюримиз китапнен багълана. Чюнки бедиий эдебиятнынъ инсангъа олгъан тесири гъает буюктир. Бедиий эдебият инсанны этрафта олгъан, олып кечкен, олып кечеджек адисе-вакъиаларнен, халкъларнынъ тарихынен, табиат адиселеринен таныш эте, инсаннынъ ички дуйгъусыны, ирадесини, фикирини акс эте, дюньябакъышыны шекиллендирмеге ярдым эте.

(Алие Велиулаева)

31-инджи иш. Схемаларгъа эсасланып, фииль сёз бирикмелерини тизип, дефтеринъизге язынъыз.

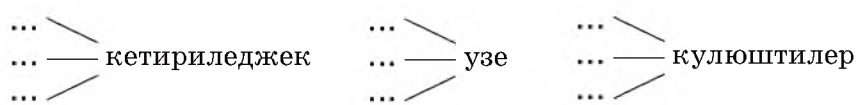

32-нджи иш. Метинде олгъан сёз бирикмелерини ашагъыдаки джедвельге ерлештиринъиз

Исмий сёз бирикмелери	Фииль сёз бирикмелери	Зарф сёз бирикмелери

Ёлны кечтим. Уфакъ бир эвчик. Азбарнынъ бир тарафына мейва тереклери отуртылгъан. Дигер тарафы — бош. Анда себзе етиштириле. Мавы боянен боялангъан ёлкъапу янында токъталдым. Зынджырда багълы юнлю сары копек, тишлерини косьтерип, исрар иле авламагъа башлады. О, зынджырны жыйкъылдатаракъ, огге атылды.

Бу арада эвнинъ къапусы ачылды. Азбаргъа бираз къамбырайгъан, енъсиз тончыкъ кийген, башында къалпагъы, аякъларында сай калошлары къарт адам азбаргъа чыкъты. Мен оны дераль танидым. «Ишандыргъан эдим, мына мен кельдим»,— дедим ичимден.

(Айдер Осман)

33-юнджи иш. Ашагъыдаки джумлелерде сёзлер бири-биринен насыл синтактик багъ усулунен ве васталарынен багъланнгъанларыны бельгиленъиз. Кочюрип язынъыз.

1. Сиз, акъшам емеги ичюн софра башына топланнгъан, бир ана-бабанынъ эвлятларыны анъдырасынъыз. (Ю.Б.) 2. Олар энди акъшам серинлиги тюшкен азбаргъа чыкътылар. (Ю.Б.) 3. Сиз, чешит ренктеки гуллерден топланнгъан, аджайип бир гульдестеге ошайсынъыз. (Ю.Б.) 4. Аз бир вакъыт ичинде йырланмагъан йыр, айтылмагъан шакъа къалмады. (Ю.Б.) 5. Къапу янында джевиз агъачындан япылгъан дюльбер масачыкъ устюнде телефон тура эди. (С.Э.) 6. Он-он беш дакъкъадан ешиллик тереклер ичине комюльген багъчагъа тараф айланды. (С.Э.) 7. Динара исе, бунъа джевап оларакъ, онынъ юзюне муляимликнен чевирилип бакъты ве онъа таба сыгъынды. (С.Э.)

34-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Джумлелердеки сёзлернинъ арасындаки синтактик багъ усулыны ве васталарыны бельгиленъиз.

СИНТАКСИС

1. Кунеш къыздыра. (А.О.) 2. Яш къызчыкъта бойле эминлик. (А.О.) 3. — Къайсы антеримни киейим? (А.О.) 4. Турса, берабер сабалыкъ ашарсынъыз, мына столнынъ устюнде сизге сабалыкъ аш азырлап къойдыкъ. (А.О.) 5. Акъшам къаранлыгъы энип башлагъанынен, эр кес къапу-пенджересини орьте, чыракъларыны сёндюре, сокъакъларда инсан юрегини эзиджи бир теналыкъ укюм сюре. (А.О.) 6. Бу алидженап къартлар, озьлеринынъ юрек яраларыны бизге беслеген севгилеринен сёндюрмек истейлер. (Ю.Б.) 7. Инсан сувсуз ве авасыз яшап олмагъаны киби, оларнынъ бошап къалгъан юреклери де эвлят къуванчына мухтадж. (Ю.Б.)

35-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Сёз бирикмелерини сечип, оларнынъ чешитлерини ве багъ усулларыны бельгиленъиз.

1. Бу куньлер мектеп окъувынынъ башлангъычы ве балаларнынъ севинчли куньлери олгъан. (*Э.Д.*) 2. Эминенен Эсма чувулдаша, эллерини бири-бирине ура, сычраша, бир аякълы курьсюде айланалар. (*А.О.*) 3. Балалар, оджалар озь арасы гурюльдешти, опькелешти, агълаштылар. (*А.И.*) 4. О, тасвир этильмез бир эеджаннен этрафны козьден кечирди. (*А.П.*) 5. Джами шерифнинъ онъ тарафына буюк ве зийнетли бир таш биная бардыкъ. (*И.Г.*) 6. Мурат, къулагъыны ёлгъа къойып, динъленди, артыкъ ат аягъы патырдысы чокътан узакълашкъан эди. (*Дж.Гъ.*) 7. Лякин, машина аз олгъанындан, бу къысмет теджрибесини тек устаз экиджилерге ишангъанлар. (*Р.Т.*) 8. Амма, бойле мушкюль вазиетте биле, омюрге олгъан севгини ич бир тюрлю азап сёндюрип оламай. (Дж.А.)

5-инджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

НУТУКЪНЫНЪ РЕСМИЙ-ИШ УСЛЮБИ

36-нджы иш. Ресмий иш услюбининъ хусусиетлерини хатырланъыз. Иш весикъаларынынъ чешитлерини текрарланъыз.

Чешит-тюрлю весикъа, къарар, эмир кягъытларында нутукънынъ ресмий услюби къулланыла. Бу услюпнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

Сенет бир де-бир шахыстан я да тешкиляттан бир эшья, весикъа, пара я да алет алгъаныны тасдыкълайыджы весикъадыр.

Иш весикъаларынен чалышкъанда, ашагъыдакилерни хатырламакъ керек:

1. Иш весикъалары бир шекильде тизилелер.
2. Иш весикъаларында малюмат къыскъа, анълайышлы, ачыкъайдын шекильде бериле.
3. Бойле весикъаларда фииль бирикмелери ерине исим бирикмелери къулланыла. Меселя: «изин этменъизни риджа этем» ерине: «изининъизни риджа этем».
4. *Сиз* замири, ресмий шекильде хитап оларакъ, баш арифнен язылыр.
5. Эксерий алларда, эмир фииллеринен кельген там олмагъан ве шахыссыз джумлелер къулланыла.

37-нджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, насыл услюпте язылгъанларыны къайд этинъиз. Джевабынъызны исбатланъыз.

I. Илян.

Январьнинъ 21-инджи куню саат 15-те 11-инджи сыныф талебелерининъ топлашувы кечириледжек.

Кунь тертиби:

1. Сыныф талебелерининъ бильги севиелери.
2. Имтианларгъа азырланув меселеси.

Топлашувгъа 11-инджи сыныф талебелерининъ эписи кельмели!

Сыныф ребери.

II. Сыныфымызда эки сыра тизильген ралелер бар эди. Эр бир раледе эки бала отура эди. Денъиз тарафтаки сырада тербиели, яхшы окъугъан, дигер сырада исе ярамаз я да осал окъугъан балалар отура эдилер. Мен башта осал окъугъанлар сырасында, Ашыр деген баланен отура эдим. Ашыр акъсакъ бир бала эди. О, бош вакъытларынынъ эксериетини къойлар, туварлар арасында кечиргенинден, ондан даима айван къокъусы келе эди. Факъыр яшай эдилер. Амма о, мерametли, алчакъгонъюлли, фасыл, шакъа севген бала эди. Бир кунь оджамыз оны язы тахтасына чагъырды.

— «Бир кобелек» шиирини айт! — деди онъа.

Ашыр, акъсай берип, язы тахтасы янына барып токътады. Уфакъ, ойчан козьлери манъа догрултылгъан эдилер. О, шиир айтмагъа ашыкъмады. Мен онынъ мерамыны анълап етиштирамадым, о, котеринки давушнен шиир айтмагъа башлады.

Мушу, Мушу, Мушудыр,
Мушу бизе къомшудыр.
Мушакъайын чобаны,
Шимди тутар шейтаны.

Оджамыз Ашыргъа айланды, не олып кечкенини анъламагъан киби, этрафкъа бакъынды. Бу арада Мушу деденинъ

торуны Гульферие ериндан атылып турды да, Ашырнынъ янына келип, ойле де ипрангъан куркюни йыртмагъа, оны чеккелемеге башлады. Оджа, бираз афакъанланып:

— Токъта, бу насыл марифеттир! — деди эеджаннен.

— Сенинъ окъугъанынъ недир бу, Ашыр!

— Шиир, оджам, шиир, кендим уйдурдым! — деп джевапланды.

Оджа чокъ ойланып отурмай:

— Бар, бар кошеге тур! Бакъ сен онъа, кедай олгъан, — деди.

Ашыр агъыр-сабыр адымларнен, гонъюльсиз бир алда, кошеге барып, юзюни диваргъа таба чевирип турды. Гульферие де озь ерине къайтып отурды. Утангъанындан, бети, къулакълары чукюндир киби, къызаргъан эди.

Ашыр, кошеде тураркен, кимсе эшитмесин дер киби, «Бир кобелек»ни ичинден айтмагъа башлады. Оджамыз мыйыкъ астындан кулерек:

— Биле экенсинъ де, не ичюн айтмадынъ? Айды, бар отур еринъе! — деди.

О заманлары къабаат япкъан баланы кошеге чыкъарыр, бетинен диваргъа чевирир ве, дерс биткендже, анда турмагъа меджбур этер эдилер. Биз, балалар, буны, энъ агъыр джеза деп, саяр ве кошеге турмакътан олдукъча къачыныр эдик.

(Абляким Ильмий)

III. БМТнынъ демографик эсабатына бинаен, Украинада эалининъ артувы пек эксик севиеде. Эгер вазиет денъишмесе, 23-йылдан украинлернинъ сайысы 39 миллион адамны тешкиль этеджек. Бутюнукраин эалини джедвельге алувгъа коре, мемлекетте 48 миллион 415,5 бинъ адам: олардан 32 миллион 538 бинъ адам шеэрлерде, 15 миллион 877,5 бинъи кой ерлеринде яшамакъта.

(Д. Османова)

38-инджи иш. Ашагъыда берильген аризаларнен танышып, суаллерге джевап беринъиз:

1. Аризадаки малюматлар насыл тертипте ерлештирильген?

Нутукъ инкишафы дерси.
Нутукъныкъ ремий-иш услюби

2. Аризаларнынъ къайсы бири — адий, къайсы бири исе — мурекkептир? Олар арасындаки фаркъларны изаланъыз.

I

Акъмесджит шеэри
2-нджи умумтасиль
мектебининъ мудири
Л.П. Аметовгъа
11-инджи сыныф талебеси
Акимов Энверден

ариза.

Он биринджи сыныфны битиргеним акъкъында весикъаларны берменъизни риджа этем.

Кунь, ай, йыл. *Имза.*

II

Акъмесджит шеэри
2-нджи умумтасиль
мектебининъ мудири
Л.П. Аметовгъа
11-инджи сыныф талебеси
Акимов Энверден

ариза.

Таврия миллий университетине окъумагъа кирюв мунасебетинен, он биринджи сыныфны битиргеним акъкъында весикъаларны берменъизни риджа этем.

Кунь, ай, йыл. *Имза.*

39-ынджы иш. Иш весикъаларыны язув къаиделерине эсасланаракъ, бир сыра метинлер язынъыз:

1) алий окъув юртуна къабул этюв аризасыны;

2) бир де-бир шахыстан я да тешкиляттан бир эшья, я да алет алгъаныны тасдыкълайыджы сенет;

3) мектебинъизде тедбир кечириледжеги акъкъында илян.

6-нджы дерс

ДЖУМЛЕ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Джумле, белли бир фикирни ифаделеп, нутукънынъ бир къысмыны тешкиль эте. Джумлелер, адет узьре, бир я да бир къач сёзден ибарет олалар.

Джумледе берильген малюмат я тасдыкълана, я да инкяр этиле.

Меселя: *Ниярнынъ мерамы Серверни киногъа чагъырмакъ эди. (Ю.Б.) Догърусыны айткъанда, оны бегенмедим. (Ю.Б.)*

Макъсатнынъ ифаделенювине коре, джумлелерде белли бир вакъиа я да предмет акъкъында

1) икяе этилир: *Яшлар эр даим бир де-бир шейге къуванмагъа мухтаджлар. (Ю.Б.);*

2) суаль берилир:

— Айтчы, къардашым, бу къара май дегенинъ отьмекке силинеми? (Ю.Б.);

3) эмир этилир: *Огълума хабер этинъиз! (Ш.А.)*

Котеренки эмоциональ интонациянен айтылгъан джумле, нида джумлеси ола: *Вай! Кене шу тамгъа, кене шу чукъур! (Ш.А.)*

Эр бир джумленинъ теркибинде предикатив къысым бар, бу предикатив къысым джумленинъ баш азаларынен: **муптеда** ве **хабернен**, я да тек бир баш азанен ифаделене.

Джумленинъ экинджи дередже азалары булардыр: **айырыджы, тамамлайыджы, ал.**

Мисаль: *Тамам бу арада ер тюбюнден насылдыр бир гурюльтилер эшитильди. (Ю.Б.)*

Адий джумленинъ таснифи

Алямети	Адий джумленинъ чешити
Макъсатнынъ ифаделенювине коре:	**Икяе, суаль, эмир** джумлелери.
Баш азаларнынъ ишлетильмесине коре:	**Эки теркипли, бир теркипли** (адлав, белли-шахыслы, бельгисиз-шахыслы, умумийлештириджи-шахыслы, шахыссыз) джумлелер.
Экинджи дередже азаларнынъ ишлетильмесине коре:	**Кениш** джумлелер (экинджи дередже азалары ишлетиле), **кениш олмагъан** джумлелер (экинджи дередже азалары ишлетильмей).
Джумле азаларынынъ толулыгъына коре:	**Толу** джумлелер (джумле азаларынынъ эписи ишлетиле). **Там олмагъан** джумлелер (джумле азалары тюшюрильген).

40-ынджы иш. Ашагъыдаки джумлелерни окъуп, баш азаларыны къайд этинъиз.

1. Тирсеклерини тизлерине тиреди, авучлары арасына башыны къойды, ве козьлерини, сув ичинде корюнген киби, адамдан алмай бакъты. (*С.Э.*) 2. Биз чапып келип, диваргъа миндик, сонъра ашагъы саркъып тюштик ве таш ёлу бойлап адымладыкъ. (*Э.У.*) 3. Эгер шу дакъкъасы севимли бир эль онынъ къара сачларыны охшаса эди, о, бутюн чеккен хорлукъларыны унутыр эди. (*У.И.*) 4. Сеитджемильчик, шубесиз, оларнынъ чивильдисинден, яхут да севимли корюнишлеринден зевкъ алмады. (*Дж.Гъ.*) 5. Инсанны бойле агъыр, зор вакъытларда, ялынъыз шу къыйынлыкъларны мытлакъ енъеджегине олгъан къатты ишанч, эминлиги сакълай биле. (*Дж.А.*)

41-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни язып, оларнынъ грамматик негизлерини къайд этинъиз. Джумлелерни бойле тертипте талиль этинъиз:

1) макъсатнынъ ифаделенювине коре чешити;
2) баш азаларнынъ иштирагине коре чешити.

1. Энди бельден кельген мысырбогъдай араларыны чапалайлар, оларны сийреклештирелер, къартоп, къапыста экинлеринынъ сыра араларыны ишлейлер. (А.А.) 2. Баба-бала Ай-Петри тёпесинде кунеш догъувыны къаршыладылар. (А.А.) 3. Энвер бу ерде бабасындан, башкъаларындан Къаравулкъая ве Къушкъая, Седемкъая, Сарыкъая, Сюйрюкъая, Туваркъоба, Джевирлик чокърагъы акъкъында о къадар чокъ эфсанелер, риваетлер эшитти ки, оларнынъ эписини айтып битирмек мумкюн дегиль. (А.А.) 4. Дерелернинъ, озенлернинъ суву ташып, багъ-багъчаларны басты, азбарларгъа сокъулды. (И.П.) 5. Сыджакъкъа къошулгъан ель исе дудакъларыны тилим-тилим чатлата, сонъ аджып башлайлар. (А.А.) 6. О, балкъурт сепети киби, къайнашкъан ве гурьленген залнынъ ичинде, озюне бош ер тапып, узун скемленинъ кенарына отурды. (Ю.Б.) 7. Шу геджеден сонъ бу ве бунынъ киби фикирлер онынъ не тюшюнджелерине ве не де юрегине раатлыкъ бермедилер. (Ю.Б.) 8. Тоз-топракъ, таш-чакъыл эписи бир ерге къарышты. (Ю.Б.) 9. Дженкни хатырла, анда таш-топракъ бораны дегиль, къуршун-атеш къасыргъасы эсе эди. (Ю.Б.) 10. Коресинъми, артымыздаки «Ельбогъаз» чырайыны сытты, къара урбасыны кийди, негедир, азырланмагъа башлады. (Ю.Б.) 11. Уфукътан котерильген къаверенкли перде кок юзюнинъ къуббесине етип, экинджи тарафкъа, куньбатыгъа авдарылды. (Ю.Б.)

42-нджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз. Икяе, суаль, нида, эмир джумлелерни къайд этинъиз.

О, зейтюн киби къара козьлерини манъа тикти Танымады хайыр танымады

— Сизге мусафир ким керек — деди йымшакъ ве титрек давушнен Бу давуш манъа чокътан таныш Кендимни тутып оламадым яваштан кулип йибердим Къонакъбай бунъа къулакъ асмаса керек манъа шубенен инамсызджа бакъмакъны девам этти

— Манъа Къуртумер Кара керек — дедим О, арекетке кельди элесленип алды ве аман къолума япышты

— Олян Лютфи сени танымадым, валлаи танымадым Бай оладжакъсынъ — деди — Къана къана эвге буюр

Килимлер тёшельген аятта бизни алчакъ бойлу назик эв бикеси Зейнеп енге къаршылап алды Аякъкъапларымызны чыкъарып ичери атладыкъ

(Ибраим Паши)

43-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз, тасдыкъ джумлелерни инкяр джумлелерге чевиринъиз. Кочюрип язынъыз.

1. Акъшам сувукъ олды. 2. Достум манъа мектюп язды. 3. Мен китапларымны алдым. 4. Лезетли ашларнынъ къокъусы чыкъа. 5. Пенджере тюбюндеки отургъычта бош ер корюне. 6. Саба эрте турмалы. 7. Джебинде эки кумюш къалды. 8. Бир оджакътан гъает къою думан котериле.

44-юнджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Нуткъунъызда икяе, суаль, эмир, нида джумлелерини къулланынъыз.

Достунъыз бугунь мектепке кельмеди. Телефон вастасынен багъланып, кельмегенининъ себебини сорамакъ ве эв вазифелерини анълатмакъ керек. Эгер телефонны достунъызнынъ анасы алса, насыл сёзлернен мураджаат этерсинъиз? Телефонлашув диалогыны тизинъиз.

45-инджи иш. Берильген метинни къырымтатар тилине терджиме этип, адий джумлелерни дефтерге язынъыз. Джумле азаларыны сызыкъларнен къайд этинъиз.

Протягом 1920—1930-х рр. ведеться робота з відродження традиційних художніх ремесел (у Бахчисараї діяв Кустарно-промисловий технікум народів Сходу, відомий пізніше як Кримська обласна татарська художньо-промислова школа).

Однак ця ситуація протрималася недовго. Радянська влада не змогла змиритися з настільки бурхливим проявом самостійності автономії. Це призвело до значних втрат для кримськотатарської нації. Важко знайти народ, історія культури і мистецтва якого була б насичена настільки трагічними подіями.

(Исмет Заатов)

Джумле

46-нджы иш. Берильген схема боюнджа адий джумлени тасниф этюв хусусиетлерини агъзавий шекильде изаланъыз.

Адий джумленинъ таснифи

Макъсатнынъ ифаделенювине коре	Баш азаларнынъ ишлетильмесине коре	Экинджи дередже азаларнынъ ишлетильмесине коре	Джумле азаларынынъ толулыгъына коре

47-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Оларнынъ макъсадына коре чешитлерини бельгиленъиз.

1. Менимдже, бу ишке ялынъыз озь авеслиги олгъан адамларны ёлламакъ керекмиз. (*Ч.А.*) 2. Бельки, ишлери сыкълеттир, бошагъан сонъ, келип чыкъар. (*Я.З.*) 3. Онъа гъалиба индемей турмакъ онъайтсыз кельди. (*Ш.А.*) 4. Ола ки, къайтып кельген сонъ, эвинде бу саатни коре къалса, мен онъа не дерим? (*Ю.Б.*) 5. Бойледже, бу орталыкъта урулып тюшюрильген душман самолётларынынъ белли бир пайы Аметханнынъ иссесине тюше эди. (*С.С.*) 6. Самедин агъа, афу этинъиз! (*Ш.А.*)

7-нджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

УКРАИН, РУС ТИЛЛЕРИНДЕН КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНЕ ТЕРДЖИМЕ ЭТЮВ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Терджиме — язылгъан метинни я да айтылгъан фикирнинъ башкъа тильнинъ васталары иле ифаделенмеси; бир тильден башкъа тильге терджиме этильген метин. Терджиме бир сыра чешитлерден ибарет: ресмий тильнинъ нумюнелеринин терджимеси (ильмий эсерлер, хабер, весикъалар шеклинде язылгъан метинлер), публицистик, ичтимаий-сиясий ишлернинъ ве бедиий эсерлернинъ терджимеси. Биринджи чешиттеки метинлерни терджиме эткенде, мундериджеси денъиштирильмей, истилаларны догъру къулланмакъ лязимдир. Бедиий эсерни башкъа тильге чевиргенде, муэллифнинъ услюбини, эдебиятшынаслыкъ ве тиль васталарыны назарда тутып, терджиме этмели.

(Энциклопедиядан)

48-инджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Метиннинъ мундериджесини къырымтатар тилинде икяе этинъиз. Услюбини бельгилеп, планыны тизинъиз.

Однажды один правитель вышел из своего дворца, чтобы узнать, как живут его подданные. Шел он долго, пока не устал, и решил отдохнуть под тенью дерева. В это время он увидел сильного на вид юношу, который пас большое стадо овец. Он подошел к юноше и сказал: «О, юноша, твои овцы чистые и здоровые, и поэтому я хочу купить одну из них».

Юноша ответил, что овцы не его, и, если бы это стадо принадлежало ему, он подарил бы правителю любую, которую он пожелает. Правитель попросил еще раз: «Но ведь твой господин не видит нас сейчас, поэтому дай мне то, что я у тебя прошу, и не бойся ничего». Юноша ответил: «А что я скажу своему господину, когда вернусь к нему»? «Скажешь, что волк похитил одну овцу и убежал», — всё не успокаивался правитель.

Честного пастуха огорчили его слова: «Если мне поверит хозяин овец, то что я скажу своему Господу, который слышит и видит нас? Оставь меня в покое и уйди от меня, о странник». И юноша продолжил пасти своих овец. Пастух очень понравился правителю, и он решил идти вслед за ним. Когда они пришли к хозяину стада овец, правитель подошел к нему и сказал: «О, хозяин овец, я хочу купить у тебя этого честного юношу и все твое стадо». Владелец ответил: «Я не могу отказать Вам в просьбе, о правитель». Мудрый Правитель подозвал честного юношу и сказал: «Сынок, ты свободен ради Аллаха, и эти овцы тебе в подарок за твою честность и искренность».

(Риваеттен)

Нутукъ инкишафы дерси. **Украин, рус тиллеринден къырымтатар тилине терджиме этюв**

49-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинлернинъ терджимелерини окъуп, тенъештиринъиз: джумлелернинъ чешитлери къырымтатар, украин ве инглиз тиллеринде фаркъланамы.

Санатнынъ Къырым ичюн янъы олгъан авропаджа нумюнелери мында башталары, эсасен, франсыз медениети (бу эснада 1753 сенеси I Къырым Герайнынъ сарайында Мольернинъ пьесалары саналаштырылгъаныны эм де къырымтатар задекянларынынъ турмушында мот олгъан «алафранга» услюбини анъмалы) тесиринде, сонъра исе рус медениетининъ тесиринде, аньаневий медениет бухрангъа огърагъан бир девирде кирип кельдилер. Бу джерьян Русиенинъ эркъянына кирсетильген дигер мусульман улькелерине бакъкъанда, дейик, Туркистангъа бакъкъанда, Къырымда бираз эвельдже ве баягъы кенишче кечти.

Озь фаалиетини XX асырнынъ илькйылларында башлагъан къырымтатар иджатчылары тасильни четэльде алдылар. Оларнынъ пек чокълары кенди истидатларыны ачып оламадылар, оларнынъ такъдири гъает фаджиалы олды, чюнки 1937 сенеси узакъ девам эткен къыйнавлардан сонъ атылып ольдюрильген эдилер. Лякин олар къырымтатар медениетининъ тарихында парлакъ из къалдырып етиштирдилер.

(Исмет Заатов)

Нові форми мистецтва європейського зразка проникали в Крим в основному під впливом спочатку французької (згадаємо театральні постановки п'єс Мольєра в 1753 р. при дворі Крим Герая I та стиль у побуті кримськотатарської знаті «Ала франга»), а потім російської культури, саме в той час, коли традиційна культура переживала тут глибоку кризу. У Криму цей процес проникнення відбувався трохи раніше і більш інтенсивно, ніж в інших мусульманських регіонах Російської імперії, наприклад, у Туркестані.

Перші кримськотатарські художники, чия діяльність розпочалася ще в перші роки XX ст., одержали освіту за кордоном. Багато хто з них не встиг реалізувати свій талант, доля їх трагічна, вони були розстріляні після довгих катувань у 1937 р. Але вони встигли залишити яскравий слід в історії кримськотатарського образотворчого мистецтва.

New European forms got to the Crimea first under the influence of French (let us remember staging of the plays by Molliere in 1753 at court of Krym Girey I and the style of Crimean Tatar nobility Al Franga) and then Russian culture when traditional art was in deep crisis. In the Crimea, the process of penetration started earlier and was more intensive than in other Muslim regions of the Russian Empire, for example, in Turkestan.

First Crimean Tatar artists whose activity started at the beginning of the 20th century were educated abroad. Many of them had no time to realize their talent; their fate was tragic; they were executed after long tortures in 1937. But they could leave a bright trace in history of Crimean Tatar fine arts.

50-нджи иш. Аталар сёзлерини окъуп, маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз.

Акъикъат атеште янмаз, сувда батмаз.
Акъикъий сёз акъкъан сувны токътатыр.
Догъру лафкъа джан къурбан.
Догърулыкъ ёлу кенъдир.
Догъру олсанъ, кет-кете гуль олурсынъ, хырсыз олсанъ, кет-кете куль олурсынъ.

51-нджи иш. 48-нджи иште берильген риваетнинъ мундериджесини ве аталар сёзлерини къулланып, фикир юрютюв иншасыны язынъыз.

8-нджи дерс

ДЖУМЛЕНИНЪ БАШ АЗАЛАРЫ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Муптеда предмет анълаткъан джумленинъ баш азасыдыр. О, экинджи дередже азаларынынъ ич бирине бойсунмай ве хабер тарафындан изалана. Муптеда ***ким? не?*** суаллерине джевап берир, исимлернен, замирлернен, сыфатларнен, сайыларнен, исимфииллернен ифаделенир.

Хабер муптеда акъкъында умумий хусусиетлерини бильдирир. Хабер джумледе предмет тарафындан япылгъан ишарекеттир. Шу предметнинъ аляметини косьтере. Хабер муптеданен сыкъ багълыдыр ве ***не япа?, не япты?, не япаджакъ?*** суаллерине джевап берир. Муптеда ве хабер бирибиринен шахысча ве сайыджа уйгъунлашалар.

Меселя: *Биз бир-биримизге бакъып къалдыкъ. (Э.У.)*

Хабер эки тюрлю ола билир: **фииль-хабер** ве **исим-хабер.** Тизимине коре олар **саде** ве **мурекъкеп** олалар.

СИНТАКСИС

Саде хаберлер бир сёзнен ифаделене, **мурекkеп хабер** исе эки я да экиден зияде сёзден ибарет. Меселя: *Амет элини Айшеге* ***узатты.*** *(Ю.Б.) Сени дёрт козынен* ***беклей эдилер.*** *(Ю.Б.)*

Мурекkеп **фииль-хаберлернинъ** бириндж къысмы эсас мананы бильдире, экинджи къысмы исе ярдымджы мананы ифаделей. Фииль-хабер муптеданынъ иш-арекетини, алыны тасдыкълар, я да инкяр этер. Мурекkеп исим-хабернинъ бириндж къысмы исим, замир, сыфат, сайы, зарфларнен ифаделенир, экинджи къысмы исе ***эди, экен*** ярдымджы фииллернен асыл олур. Меселя: *Бугунь ава* ***сувукъ эди.***

52-нджи иш. Берильген джумлелерде баш азаларыны тайинлеп, олар насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини айтынъыз.

1. Олар да, Султангъа къошулып, шу ердеки койлерде къалайыджылыкънен мешгъуль олалар. 2. Сен де оны корип оламазсынъ, барма анда, огълум! 3. Ойле арекетлер яп ки, меракълы олсун, кулюнчли олсун. 4. Къырым кузюнинъ озюне хас бир гузеллиги бар. 5. Тереклернинъ япракълары сары ве къырмызы ренкке бюрюнген девир пек аджайиптир. (Р.Ф.) 6. Зерачыкънынъ бет-сымасыны, чынъгъыравукъкъа ошагъан давушыны хатырлайджакъ олды. (Ю.Б.) 7. Челик бурав, таш-топракъны делерек, саат сайын ер тюбюне саркъты. (Ю.Б.) 8. Къадынларнынъ кийимлерине, бояларына, сачларына, озьлерини тутувларына къыймет кести, танышбилишлерине окъталды, яшларнен шакъалашты. (Ю.Б.)

53-юнджи иш. Достунъызгъа (къардашынъызгъа, ана, бабанъызгъа) догъгъан кунюнен хайырлав сёзюни язынъыз. Метининъизде нида джумлелерини къулланынъыз.

54-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Муптеда ве хаберни къайд этип, насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини бельгиленъиз.

Бекир агъа бир ань сусты, лакъырдыны неден башлайджагъыны о къадарлыкъ даа яхшы бильмей эди. Сёз-

лерини Батталнынъ Энверинден эшиткен шейлеринден башлайджакъ эди, амма бу фикирден тез вазгечти... Де къызына, де къарысына бакъты, кокюс къафесини бир баба къуванчынен къабартаракъ лакъырды эте эди... Шимди къызыны унутып, кулюмсиреген козьлеринен къарысынынъ бетине бакъа эди... Киречнен сылангъан диварлары, узун рафлардаки сааньлери, диварларда асувлы ишленмели къавлилери, кошедеки атлас ёргъанлары, тёшеклери, бутюн адий гузеллиги иле ода мавылтым ышыкъларнен айдынланды... Санки бу кулюшнен бабасынынъ ичиндеки сыкъынтыны чыкъарып айтмакъ истей эди... Лаф этмей, къызына биле бакъмай эди. Айше бабасынынъ чарыкъларыны чыкъаргъан эди...

(Джынгъыз Дагъджы)

55-инджи иш. Ашагъыда берильген фиillерни къулланып, эмир, истек, янык, арзу маналарыны ифаделеген джумлелер уйдурып, дефтерге язынъыз.

Отур, турайыкъ, кельсин, эзберлейик, айт, кель, язсын, алсын, тёкейик, узьсюн, къошул, айландыр.

56-нджы иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Хаберлерни сечип, дефтерге язынъыз ве талиль этинъиз (теркиби боюнджа чешити, насыл сёз чешитинен ифаделенген).

1. Шай экеч, биз онынъ шойле алына къол тутмакъ истеймиз. (А.О.) 2. Бизге кельмейсинъ, эшиттим, ат сатын алмакъ истей экенсинъ. (Дж.Д.) 3. Хазине топракълары мудири бу ерден тюрклернинъ аякъларыны къурутмакъ истей экен. (Дж.Д.) 4. Кельмамбет Османгъа ишнинъ даа зияде ёлуна мингенини анълатмакъ истей эди. (Дж.Гъ.) 5. Акъшам топлашувгъа къайтып, бу меселени бакъмакъ керек олур. (Дж.Гъ.) 6. Манъа коре, сен бу тарланы сачмакъ борджлусынъ. (Э.У.) 7. О, къайтып кельгендже, эр шей азыр олмакъ лязим. (А.О.) 8. Чонгъаргъа кеткенде, ёлда онынъ парасыны чалып кетмесинлерми... . (Дж.С.) 9. Насыл

этип анда баргъан экенлер! (А.О.) 10. О гемилерни юкюнен бу ерлерге кетирмек къолай олмаса керек. (Дж.Д.) 11. Бу севги онда джылкъы бакъып юрьген чагъындан къалса керек. (Ю.Б.) 12. Эджель тери бойле олса керек. (Э.У.) 13. Анасынынъ янындан онынъ озю турып кеткендир, я да къадынлар алып чыкъкъандырлар. (Ю.Б.) 14. Пек серт даврансанъ, татарлар исьян котермез экенлерми? (Дж.Д.) 15. Оларнынъ тюневинки ягъмаларындан хабери бармы экен? (Дж.Д.)

57-нджи иш. Берильген схемагъа эсасланып, «Фииль чешитлери» мевзуда агъзавий чыкъыш азырланъыз.

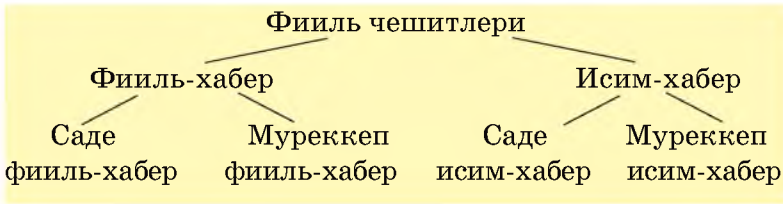

58-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Джумлелеринъизде къулланынъыз.

«Китапханеде». Бир талебе — китапханеджи, экинджиси — китапханеге язылмагъа кельген мектеп талебеси.

59-ынджы иш. Берильген метинни къырымтатар тилине терджиме этип, дефтерге язынъыз. Джумлелернинъ баш азаларыны къайд этинъиз.

Кінець 1980-х — початок 1990-х рр. визначили новий етап у розвитку національної культури і мистецтва в цілому, і творчості кримськотатарських художників, зокрема. Це пов'язано, насамперед, з масовим поверненням кримських татар на батьківщину, яке стало можливим тільки в умовах незалежної і демократичної України. Розкидані раніше по різних містах художники були позбавлені творчого спіл-

кування, права розвивати національну тематику і жити на рідній землі. Нині, вперше за довгі роки, представники корінної національності, які заявили про себе яскраво, самобутньо, виявилися здатними впливати безпосередньо на культурні процеси в Криму.

(Исмет Заатов)

60-ынджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Муптеданен берабер кельген хаберлерни кочюрип язынъыз. Муптеда насыл сёз чешитинен ифаделенгенини бельгиленъиз.

Демек, мен ве Эльмаз — койдешлермиз. Не къадар тесаддюфий ал! Лякин дженкте эр шей ойле... тесаддюфий. Олюв де, къалув да!

— Къоркъмайсынъызмы? — деп сорадым мен койдешимден.

Къыз элесленди. Козь къапакълары сыкъ-сыкъ ачылды-япылдылар.

— Неден?

— Олюмден, — дедим мен ве бу назик варлыкъ сёзлериме ынджынмазмы экен деп къоркъып, тез-тез иляве эттим, — чюнки эскадронда киши даима телюке ичинде.

— Къоркъ-къоркъма... — эмшире элини араретли суретте сагъгъа-солгъа сильтеди, — мында эр кеснинъ такъдири бир.

Ай батты. Денъиз къутура башлады. Далгъалар океленип-океленип ялыгъа чапкъылды, къызнынъ да, меним де чызмаларымызны шыбалады... бетлеримизге тузлу сув тозу сачылды.

(Шамиль Алядин)

61-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Муптеданен хаберлерни кочюрип язынъыз. Хабер насыл сёз чешитинен ифаделенгенини ве чешитини бельгиленъиз.

Эдебий образнынъ эсас хусусиетлери неден ибарет экен? Эдебий образ эсерде насыл косьтерильмели?

Биринджиден, эсерде тасвирленген эдебий образ джанлы ве муайен (конкрет) косьтерильмели.

Экинджиден, эсердеки эр бир сыманынъ сурети, яни шахсий табиат чизгилери, лакъырды тили, фикир этюв къабилиети, ишмарлары, юрюшининъ, отурышынынъ хусусиетлери косьтерильмели. Бойледже, сымаларнынъ бири-бириндeн айыргъан чизгилери олмалы.

Шунынъ ичюн де эр бир эсерде тасвир этильген эдебий образнынъ тек озюне аит тышкъы ве ички къыяфети бар. Эр бир образнынъ табиат чизгилери ве суретли (портретли) тасвири эсерде бири-бирини текрарламайлар, айрыджа бир шекиллерде ве къалыпларда косьтерилелер.

Бедиий эсерлерде тасвир этильген эр бир образ даима арекетте, денъишювде, инкишафта косьтериле. Бунынъ иле эсердеки сымалар джанлылыкъны къабул этелер.

Эдебий образ вастасынен языджы омюр акъкъындаки фикирлерини, дюньябакъышыны, озь деврине аит олгъан гъаелерни ифаде эте. Эдебий образ ярдымы иле белли бир тарихий девирлерде яшагъан сымалар (прототиплер) айдынлатыла.

(Алие Велиулаева)

62-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, баш азаларыны къайд этип, хабернинъ чешитлерини бельгиленъиз. Муптеда насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини айтынъыз.

1. Студентлик йыллары девамында бир дефа биле саба едини кечирип тургъаныны хатырлап оламай. (У.Э.) 2. Талип исе беденинде ич бир тюрлю ёргъунлыкъ олмагъаныны косьтермек истесе керек, омузларыны силькип алды. (У.Э.) 3. О, насыл бир къапугъа кирсе, адамлар ондан феналыкъ дегиль де, ялынъыз яхшылыкъ коре эдилер. (У.Э.) 4. Онынъ юрегинде буюк сербестлик, инатлыкъ бар. (У.Э.) 5. Сагъ тарафындаки къомшусы — китапхане мудири. (У.Э.) 6. Лякин бу толулыкъ онынъ дюльбер къыяфетине ич де кедер этмей, аксинедже онъа тендюристлик, тазелик багъышламакъта. (У.Э.) 7. Район хастаханесинде янълыш диагноз къоюлгъаны белли олды. (У.Э.) 8. Ёлджу къаверенкли мешин чемоданны

яваштан ерге къойды. (У.Э.) 9. Мудир, зенаатдашларына шашкъынлыкънен бакъаракъ, арсыз бир баланы баш этмегенлерине, сёз динълетип оламагъанларына пек афакъанланды. (И.П.)

9-ынджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

МУШАВЕРЕ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Мушавере — бир де бир муим меселени агъзавий я да язма шекильде кенъ суретте музакере этюв. Язма шекильде газета, журнал саифелериндеки макъалелерде бир де-бир меселе котериле ве музакере этиле. Агъзавий шекильде исе топлашувларда мушаверелер кечирилип, инсанлар бакъылгъан меселе боюнджа озь фикир-муляазаларыны ифаделеп, исбатлайлар.

Мушаверелер ашагъыдаки тертипте тизиле.

I. **Кириш** (не ичюн бу меселенинъ музакересинде иштирак этмек истеги пейда олды; бу меселе боюнджа насыл фикирлер беян этиле).

II. **Эсас къысым**

Музакере этмек ичюн теклиф этильген меселе

Исбатлар: 1.... .

2... .

III. **Нетидже**

63-юнджи иш. Ашагъыда берильген метиннинъ мундериджесинен танышынъыз. Муэллиф озь макъалесинде насыл меселени котере?

СИНТАКСИС

Мурат агъа, акъылыма бир макъале тюшти. Янъылмасам, 1943 сенеси эди. Къырымда чыкъкъан «Азат Къырым» газетасында Амет Озенбашлынынъ буюк бир макъалеси басылгъан эди. Макъаледе язылгъан шу сатырлар акъылымда пек къалды. Оны эзберледим ве ич де унутмадым. Амет Озенбашлы о макъаледе: «Эгер биз Къырымны, мувакъкъат оларакъ, большевиклер тарафындан ишгъаль этильди деп, зан этеджек олсакъ, Къырымда ич бир къалпакълынынъ къалмайджагъы дава этильмез бир акъикъаттыр», — деп язгъан эди.

Мен бу макъалени койдешлериме текрар-текрар окъуп анълата эдим. Кимсе инанмай эди. «Ёкъ, Ильяс къардаш, яландыр бу дженк даа битмеди. Бутюнлей бир халкъны кочюрмезлер, бу немселернинъ тешвикъатыдыр», — дей эдилер. Шимди де кене шунъа бенъзеген инамсызлыкъ деври келип етти. Башымызгъа келеджек маневий белянынъ не дередже хавфлы экенини анълап оламаймыз.

— Миллет, тиль меселесими? — деди Мамеди Чунакъ. — Ё-о-о-къ, акъайлар, биз озь ватанымызда тилимизни, татарлыгъымызны унутмамыз, оны джоймамыз. Заманы келир, шимдики къыйынлыкъларны унутырмыз.

— Къыйынлыкълар, шубесиз, чокъ. Озь беджериксизлигимизни де айтмакъ керек, — деди Ильяс Амет огълу, танышларымдан бири манъа, ахыр заманда, халкъ ракъыгъа ве музыкагъа авес оладжакъ, деген эди. Ахыр заман олмаса да, танышым, гъалиба, акълы эди. Къомшуларым, агъа-къардаш Талят ве Садыкъ, ичмектен козь ачмайлар. Эвлеринде бутюн вакъыт къазакъ музыкасы янъгъырай.

(Таир Халилов)

64-юнджи иш. Юкъарыдаки метинде котерильген меселе боюнджа мушавере кечирип, шахсий фикринъизни бильдиринъиз. Фикирлеринъизни омюрден алынгъан мисаллернен исбатланъыз.

65-инджи иш Юкъарыда берильген метинге эсасланып, «Юксек анълы къырымтатары» серлевалы беян язынъыз. Беянынъызнынъ планыны тизип, публицистик услюпте язынъыз. Ишинъизде ашагъыдаки аталар сёзлерини къулланынъыз.

Ватан севгиси имандыр.
Ватансыз адам — йырсыз бульбуль.
Ватан — экинджи ананъ.
Генчлик чагъынъны къачырма!
Гъурбетликте яшамакътан, Ватанынъда ольмек хайырлы.

10-унджы дерс

ДЖУМЛЕНИНЪ ЭКИНДЖИ ДЕРЕДЖЕ АЗАЛАРЫ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Тамамлайыджы джумледе бир де бир джумле азасынынъ манасыны тамамлап келир: *Онынънен биз чильтерни тешип парладыкъ. (Э.У.)*

Тамамлайыджылар тюшюм, догъруллтув, ер, чыкъыш келишлернинъ ***кимни?, нени?, кимге?, неге?, кимде?, неде?, кимден?, неден?*** суаллерине джевап берирлер ве джумледе хаберге идаре багъы вастасынен багъланырлар.

Тамамлайыджылар исим, замир, сыфат, сайы, сыфатфииль, исимфииль, нидаларнен ве модаль сёзлернен ифаделене билирлер.

Тамамлайыджылар эки чешитке болюнелер: **вастасыз** ве **васталы.**

Васталы тамамлайыджылар **догъруллтув, ер, чыкъыш** келишлериндекелип***кимге?,неге?,кимден?,неден?,кимде?, неде?*** суаллерине джевап бере. Олар мунасебетчилернен ве ***-нен*** ялгъамасынен къошулып келирлер ве ***кимнен?,***

ненен?, ким акъкъында?, не акъкъында суаллерине джевап берирлер.

Меселя: *Буны дуйгъан базы балалар* ***оларгъа*** *эрише эдилер. (И.П.)*

Вастасыз тамамлайыджылар тюшюм келишинде кельген сёзлернен ифаделенир ве ***кимни?, нени?*** суаллерине джевап бере.

Меселя: *Лякин озю* ***койчигини, анасыны, достларыны*** *пек сагъынды. (И.П.)*

Вастасыз тамамлайыджылар **шекилленген** ве **шекилленмеген** ола билирлер.

Шекилленген тамамлайыджылар тюшюм келишининъ ***-ны, -ни*** ялгъамаларынен ифаделенир. Олар муайен мана ифаде этелер: *Пенджерелернинъ былашкъан* ***джамларыны*** *ювды, сильди. (И.П.)*

Шекилленмеген тамамлайыджылар фииль-хабернинъ янында ерлешелер ве предмет акъкъында умумий фикир бильдирелер: *Балаларгъа ренкли* ***ресимлер*** *берди. (И.П.)*

Айырыджы джумледе озюнден эвель кельген исимге мензюп олып, предметнинъ тюсюни, аляметини, микъдар дередже бельгилерини ве шахыснынъ дуйгъуларыны, бильдире. Джумледе ***насыл?, кимнинъ?, ненинъ?, къачынджы?, къач?, не къадар?, къайсы?*** суаллерине джевап берирлер. Меселя: *Босагъада* ***юксек бойлу, мазаллы*** *адам пейда олды. (С.Э.)*

Айырыджылар экиге болюнирлер: **сыфатлайыджы** ве **саиплик.**

Сыфатлайыджы айырыджылар ***насыл?, къайсы?, къач?, къачынджы?, къачар?*** деген суаллерге джевап берелер ве сыфатнен, исимнен, сайынен, замирнен, сыфатфиильнен, исимфиильнен ве зарфнен ифаделенелер.

Саиплик айырыджылар вазифесинде ишлетильген сёзлер, саиплик келишинде ***кимнинъ? ненинъ?*** суаллерине джевап берелер. Олар эки чешитте ола билирлер: **шекилленген** ве **шекилленмеген** айырыджылар.

Шекилленген айырыджылар саиплик келишининъ ***-нынъ, -нинъ*** ялгъамалары къошулмасынен мейдангъа келирлер.

Меселя: *Караевни* ***ишнинъ*** *кетишаты меракъландырды. (И.П.)*

Шекилленмеген айырыджыларда исе бу ялгъамалар иштирак этмезлер.

Меселя: *Афакъаланггъанындан* ***тюфек*** *аткъаныны биле дуймадыкъ. (И.П.)*

Илявелер озюнден эвель я да сонъ кельген джумле азасыны даа да терен ифаделейлер. Илявелер къайсы джумле азасынен багълы олса бутюнлей шу аза вазифесинде ишлетилир.

Меселя: ***Шофёр*** *Ешиль Амет куньдюзлери нефтьчилерни ташый. (Ю.Б.)*

Илявелер исимнен ифаделенип, предметке я да шахыскъа бир ад берелер. Олар зенаат, унван, сой-акърабалыкъ, лагъап ве башкъа маналарны бильдирелер.

Меселя: *Зарифе енгенен оданынъ ортасына тюшип, пол ювды. (Ю.Б.)*

Джумленинъ экинджи дередже азалары

66-нджы иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан экинджи дередже азаларыны, оларнынъ чешитлерини бельгиленъиз.

Приюткъа баргъанынен, бизлерни ювундырдылар, темиз чамашырлар бердилер, темиз урбалар кийсеттилер, сонъ бирер чанакъ да пирничли шорба ашаттылар. Кишининъ аркъасы ювулса, устю-башы темизленип къарыны да тойса, не яхшы ола экен... Санки янъыдан дюньягъа кельгенсинъ!

Гонълюнъ гузель ачыла. Мийинъ ишлей башлай. Ойнап куледжегинъ, айтып агълайджагъынъ келе. Вай, аначыгъым-м-м... о бизим кечиргенлеримиз не балабан мусибет экен. Шу эки ай арасында, ким бильсин, бизлердай не къадар къоранталар чиль яврусыдай дагъылып сёнди. Ким бильсин, даа не къадар бала-чагъа, апай, къыз ёллар ичинде шашып, сачмалап юредирлер. Къуддус олмагъан олса, шимди мен де, ким бильсин, къайдаларда юрер эдим... Къуддус, бильмем, сени не деп алгъышлайым экен?..

(Абляким Ильмий)

67-нджи иш. Метинни дефтеринъизге язынъыз, джумлелернинъ синтактик талилини этип, муптеданен я да хабернен багъылы олгъан экинджи дередже азаларыны бельгилеп, оларнынъ аляметлерини анълатынъыз.

Демирджи еринден турды, къой терисинден тикильген тонуны япынып, къапу янына кельди. Къапунынъ чаткъысына таянгъан алда, тышарыгъа бакъып турды. Къона киби, тегиз, чаршаф киби, беяз чёль. Танъ авасы темиз ве тазе. Орталыкъ янъ ярыкъланып башлай, амма узакълар корюне. Кичиджик къара вуджут беязлыкъ ичине яваш-яваш синъип кетмекте. Демирджининъ тамагъы сыкъылды. Эндиден сонъ онынъ япа биледжек бирден-бир иши — беклемек.

(Эмиль Амит)

68-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, илявелерни тапып, къайд этинъиз. Илявелер ве айырыджыларнынъ фаркълайыджы аляметлерини бельгиленъиз.

1. Осман агъа сергилер артына кетти. (Ю.Б.) 2. Мен устамыз Андрей Павловичке, яш балалар киби, севда олдым. (Ю.Б.) 3. Бизим нефтьчилер бу сой адамлардандыр. (Ю.Б.) 4. Тамам бу арада ичери Селимнен Анифе сюрип кирдилер. (Ю.Б.) 5. Джемаат ишлерини корер козю олмагъан бу адамнынъ сёзлери оларны айретте къалдырды. (Ю.Б.)

69-ынджы иш. Метинни окъуп, айырыджыларны бельгиленъиз, насыл чешитлернен ифаделенгенини къайд этинъиз.

... Рафлардаки о сааньлер эр шейни корьдилер, эр шейни хатырладылар. Кечмишинънинъ сыры, сенинъ сырынъ бутюн бу диварларгъа синъди. Энъ агъыр, энъ къыйын, энъ бахтлы, энъ хош геджелеринъизни бу диварларнынъ арасында кечирдинъиз... Сен дюньягъа козьлеринъни ачмаздан эвель, мен сени корьдим... Бешигинъ янында санъа айнени айтыркен, заваллы ананънынъ сесини мен де сеннен берабер динъледим. Сонъра сен яваш-яваш осьтинъ, аякъкъа

турдынъ, юрмеге башладынъ. Ярамаз бир бала эдинъ: софада къальбимни сюслендирген чечеклерни юлкъа, тахталарымны кесе эдинъ. Буны бир кунь меним устам, сенинъ бабанъ корьген, сени адамакъыллы ургъан эдим...

(Джынгъыз Дагъджы)

70-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Джумлелеринъизде илявелерни къулланынъыз.

«Этнография музейинде». Бир талебе — музей хадими, экинджиси — музейге кельген мектеп талебеси.

71-инджи иш. Берильген джумлелерни талиль этинъиз, экинджи дередже азалары насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини бельгиленъиз.

Ибраим, гедженинъ кеч вакъытларында къызнынъ къапусы алдында пейда олып, къапу арасындан бакъып тура. Бир даа бакъса, не корьсюн, падишанынъ къызы эвнинъ ортасына бир балабан чанакъ къойып, оны сувнен толдура. Шу дакъкъасы пенджере озь-озьлюгинден ачылып, эвнинъ ичине бир гогерджин учып кире. Бу гогерджин, сувгъа далып, сув ичинден, аджайип бир йигит олып, чыкъа.

(Ибраим Паши)

72-нджи иш. Метинни окъуп, илявелерни бельгиленъиз, джумледе насыл вазифени беджергенини къайд этинъиз.

1. Бекир къартнынъ докъуз яшлы огълу Мустафа ири вуджутлы, сагълам бир йигит олды. 2. Йыллар кечтикче, Фатиме аптенинъ ады бутюн районгъа даркъады. 3. Саба эрте мени юкъудан достум Лютфи уятты. 4. Куньлернинъ биринде, студентлер ашханеде уйлелик ашап отургъанда, директорымыз Мустафа Бекиров кирип къалды. 5. Меним достум Мемет Аппазов Къырым партизанлары арасында атиклигинен нам къазангъан эди.

73-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Адий джумлелерни сайлап, дефтерге язынъыз. Джумлелернинъ баш ве экинджи дередже азаларыны бельгиленъиз.

СИНТАКСИС

Манзаранынъ гузеллиги онынъ бутюн барлыгъыны сарып алды, гонълюни ташырды. Теэссуратларыны шимди бирисине сёйлемесе, бутюн зевкъы гъайып олып кетеджек киби корюнмекте. О, лаф этмеге мунасип бир субетдеш тапмакъ умюти иле этрафына бакъты, янашада, мавы козьлерини ешиль дагъларгъа тиккен алда генч бир къызнынъ тургъаныны корьди.

Къызнынъ йылтыравукъ сары сачлары, кениш къаснакълы язлыкъ хасыр шляпасы тюбюнден, тунч ренкини алгъан томалакъ омузларына тёкюльгенлер. Дюльбер чересинде бир муляйимлик бар эди. Козьлеринде исе севинч атеши йылтырай.

Йигит генч къызнынъ бу корюнишине тааджипленди. Атта бу варлыкъны зеинине синъдирип къалмакъ истеген киби, бир ань онъа дикъкъатле бакъып турды.

(Мемет Севдияр)

11-инджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ЭДЕБИЙ КЪАРАМАННЫНЪ ХАСИЕТНАМЕСИ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Эдебий къараманнынъ хасиетнамеси — къараманнынъ фаалиетинде акс олунгъан табиат чизгилерини, нутукъ ве къыяфетини тарифлемек. Хасиетнамеде къараманнынъ насыл ичтимаий табакъагъа менсюп олгъаны косьтериле,

онынъ дюньябакъышлары, истидатлары ве ахлякъий чизгилери тасвирлене. Хасиетнаме эки тюрлю ола:

толу — эсернинъ эр тарафлама, толу талили эсасында тизильген:

къыскъа шекильде — бир де-бир къысым я да парча эсасында язылгъан.

Эдебий къараманнынъ хасиетнамесини язмакъ ичюн, малюматлар эсернинъ метининден алына. Бу ишни беджермек ичюн, сайлама беянлар языла.

Нутукъ инкишафы дерси.
Эдебий къараманнынъ хасиетнамеси

74-юнджи иш. Метинни окъунъыз, насыл эсерден алынгъаныны бельгиленъиз. Къараманнынъ табиат чизгилерини, нутукъ ве къыяфетини, насыл ичтимаий табакъагъа менсюп олгъаныны, онынъ дюньябакъышлары, истидатлары ве ахлякъий чизгилерини тарифлеген малюматларны къайд этинъиз.

Мен энди пармакъ эсабыле он дёрт яшына кирем. Койде экенде, уп-узун фидандай, осе эдим. Бир эки йыл арасында этлендим, мучелерим къабарды...Къыз чагъына кирдим десем оладжакъ. Агъызым, буруным яшлыкъта тюзгюн эди. Этленген сонъ даа яраштъ. Къумрал сачлар къоюрды, о къадар осьти, башыма сыгъмай. Кузьгюге бакъып-бакъып озюми бегенем. Приютта шай да балабан яхшы кузьгюлер бар, янындан айырыладжагъым кельмей. Найленен мен приютнынъ энъ балабан къызларындан сайыламыз. О, да мен яшта, тек бираз нечар, озю де сарышын тарта. Бетинде сепкиллиси де бар. Лякин аялама къою дегиль, сийрек-серпек. Сачлары да — сарышын, менимкидай гурь дегиль. Мавы козьлери бетине пек яраша. Агъызы, дудакълары, оймакъ киби. Озю шеэрли олгъанынамы, бильмем, юрюши, ойланышы, лакъырдысы биримизге ошамай. Илле сеси пек хош. Лакъырды эткенде, сеси къулакъкъа пек назлы урына. Оджапчелеримиз оны да Къуддусдай айыра, севелер. Севильмейджекдай да бир къыз дегиль. Пек табиатлы, пек акъыллы, пек де варымлы.

(Абляким Ильмий)

75-инджи иш. Метинлерни окъунъыз. Юкъарыдаки ве бу метинлерге эсасланып, бир де-бир эдебий къараманнынъ хасиетнамесини язынъыз.

СИНТАКСИС

I. Мен ёрулгъаным. Буны, отургъан сонъ, дуйдым. Бир якътан да атеш ёргъун вуджудымы балавуздай йымшатты. Бу ёргъунлукънен мен Къуддусын тизине янтайып, юкълагъан да къалгъаным...

Балабан бир сарай ичинде экеним. Этрафы — мейдан багъчалыкъ. Шу арада анда анам да тапылды, къолумдан тутып, мени бир талай балалар ичине ташлап кетти. Мен, анамын кеткенини корип, абдырадым, чалымсырамагъа башладым. Анавы къызлар мени къушатып алдылар. Менден, келип-келип, бир шейлер сорамагъа башладылар. Къолларында бирер тилим беяз отьмек манъа узаталар. Мен де алып ашайым дегенде, Къуддус мени уята, мен онынъ уяткъанына ачувлана да: «Аман, Къуддус, мени не уята къойдынъ, тюшюмде олса да, барем отьмегими ашагъайдым да, сонъ уяткъайдынъ! Отьмек пек сагъындым...»

(Абляким Ильмий)

II. Къуддус арамызда яхшы пионерлерден сайыла. О, олды-олалы чалымлы, зийрек, ишлек бир бала эди. Онынъ агъасы, эмджелери, къоранталары — эписи, бирлей-бирлей, ачлыкътан ольдилер. Шу къыргъынлыкъ ичинде о, кене озюни къуртарды. О, пек ишкир эди. Коюн байлары оны савмалджы яки къаралты ыргъаты тутмакъ ичюн бир бириндеп къызгъаныша тургъан эдилер. Орталыкъ къаврап къалса, онынъ бакъкъан савмаллары азмаз эди. Яры геджелере къадар чёллерде къалыр, танъ юкъусы юкъламаз, савмалларыны тоюрмагъандже, о, азбаргъа къайтмаз эди. Озю де о къадар сакъыт эди ки, бир керечик озюни чёль къоруджысы къолуна тюшюрмез эди. Онынъ ыргъат юрген азбарында чёплюк олмаз. Сенек, тырнавуч, къазма, курек о якъта бу якъта дагъылып къалмаз эди. О, азбар ишлерини, бир акъайдай, беджерсе, эв хызметлерине де, бир къыздай, чебер эди. Енгепчеси тургъандже, атеш якъар, аятны джыйыштырыр, джезвени откъа сюрер, савут-сабаны

биле ювар-темизлер эди. Иште, бунынъчюн о къаралты ыргъатларынынъ энъ мутебери олып кельген эди.

(Абляким Ильмий)

III. Къуддуснынъ анасы, Сафие дудум, о, гъарип, керчектен де бир ана эди. Чебер эди. Бурьмели, къатмерли антерлерден эр чешитини тикмеге къолу ярашыр эди. Кой къызларынынъ байрамлыкъ антерлерини о бичер, о тикерди. Анам, гъарип де, меним антеримни онъа берип тиктире тургъан эди. О, чебер олгъанындай джыйнакълы да эди. Эвине не вакъыт барсанъ, тер-темиз, тильнен ялангъандай, олур эди. Онынъ балалары кой балалары ичинде бам-башкъа юрер эдилер. Эр кунь дегендай, онларын усть-башларыны ювар, урбачыкъларыны ямар, башчыкъларыны тарар, къокълачыкълардай юрсетир эди. Бизим эвге джыйылышкъан апайлар, эки лакъырдынынъ биринде, оны макътай тургъан эдилер.

(Абляким Ильмий)

Ал

12-нджи дерс

АЛ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Ал иш-арекетнинъ олув тарзыны, себебини, вакътыны, макъсадыны, ерини, микъдар-дереджесини бильдире. Джумледе ал хабернен багъланып келир ве исимнен, зарфнен, алфиильнен, ниданен, сёз бирикмелернен ифаделенир.

Тарз алы иш-аркетнинъ насыл тарзда беджерилювини анълатыр, зарф я да алфиильнен ифаделенир ве хаберге сы-

ра багъы вастасынен багъланыр. Тарз алы ***насыл алда?, не тарзда? насыл?*** киби суаллерге джевап берир.

Меселя: *Топлангъанлар да* ***шашкъын-шашкъын*** *Селимге ве бири-бирине бакъыштылар. (Ю.Б.)*

Ер алы иш-аркетнинъ олгъан, олып кечкен ерини ифаделей ве ер манасыны бильдирген догърултув, ер, чыкъыш келиште кельген сёзлернен ифаделене. Ер алы хаберге идаре багъынен багъланып келир ве ***къайда?, къаерге?, къайдан?, не ерге?, не ерден?, не ерде?*** киби суаллерге джевап берир.

Меселя: *Сонъ кенъ адымларнен огге атлады. (И.П.) Караев тюкянларны кечип,* ***эвлер арасына*** *бурулды. (И.П.)*

Вакъыт алы иш-арекетнинъ япылув вакътыны, муддетини бильдирир. Вакъыт алы вакъыт манасыны анълаткъан зарфнен, сыфатфиильнен ифаделенир ве хаберге сыра багъынен багъланып ***не вакъыт?, къачан?, не вакъыткъа къадар?, не заман?, не вакъыттан берли?, не вакъыткъадже?*** суаллерине джевап бере.

Меселя: ***Эртеси*** *куню шенълигимиз* ***сабадан*** *башлады. (Э.У.)*

Себеп алы иш-арекет не себептен япылгъаныны анълата ве ***ичюн, себеп*** деген мунасебетчилернен берабер кельген исимфииль, исим, зарфларнен я да чыкъыш келишинде кельген сёзлернен ифаделенир. Себеп алынен хабер арасында идаре багъы олур ***не ичюн?, не себептен?*** суаллерине джевап берир.

Меселя: — *Чокъ кедерленменъиз, битай, — дедим мен башкъа* ***сёз тапалмагъанымдан.*** *(С.Э.)*

Макъсат алы иш-арекет насыл макъсат иле япылгъаныны бильдирир, ***ичюн, макъсадына*** деген мунасебетчилернен берабер кельген исим ве исимфииллернен макъсат манасыны анълаткъан зарфларнен ве догърултув келишинде ***-макъ, -мек*** ялгъамаларынен кельген исимфииллернен ифаделенир. Макъсат алы хаберге идаре багъы вастасынен багъланыр ве ***не ичюн?, не макъсатнен?*** суаллерине джевап берир.

Меселя: *Инсаний дуйгъуларнынъ* ***гуллеп-чечекленмеси ичюн*** *даа да кениш имкянлар догъаджакъ. (Э.У.)*

Микъдар-дередже алы иш-арекетнинъ микъдары ве дередже сини бильдирир. Олар хаберге сыра багъы вастасынен

багъланырлар ве ***не къадар?, къач кере?, насыл дереджеде?, не дереджеде?*** суаллерине джевап берирлер. Меселя: *Бугуньки вакъиа* ***биринджи*** *дегиль. (Э.У.)*

Ал

76-нджы иш. Джумлелерде олгъан тарз ве себеп алларыны тапынъыз, тюблерини сызып, насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенлерини бельгиленъиз.

...Айше, Мачикни ёрултмамакъ ичюн, оны чокъ ашыкътырмай эди... Амма пайнозю барып оламай, чюнки ишлернинъ энъ къызгъын маали эди. Аювдагънынъ артындаки къызыллыкъ къоюлаша, денъизге узангъан эвлернинъ чыкълы дамлары, геджеден къуртулып, кунешни беклей эди. Кой бош ве сессиз, факъат энди гъарип дегиль, чюнки энди куньдюз эди.

...Сонъра, кене ахыргъа кирип, тютюн сепетлерини, орагъыны, балтасыны, йипини, эски урбаларыны, яни тютюн тарласында керек оладжакъ шейлерни, азбаргъа чыкъарды... Ишнинъ бирини битирип, аман экинджисине япыша, чалышыркен, де къоджасына, де къызына эмирлер бере эди... Бекир, айланып, къызына бакъты, даа демин бу саба эр кестен эрте турдым, деп беллегени ичюн, софада къызыны корип, шашты...

(Джынгъыз Дагъджы)

77-нджи иш. Метинде олгъан ер ве вакъыт алларыны тапынъыз, тюблерини сызып, насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини бельгиленъиз.

...Затен, къызларгъа пайнозьлерине денъизге бармакъ ясакъ дегиль, амма, адет де дегиль. Айше де шимди денъизнинъ не къадар якъын, не къадар гузель, бу къадар дост олмасына рагъмен барып оламай. Тютюнлернинъ тарладан аранларгъа джыйыштырып алынмасыны, ишлер биткен сонъ, бутюн койнен денъизге барылмасыны беклемек керек. Эм бу топлу суретте кетювлер даа да хош, даа да эгленджели

ола. Арабаларынен койнинъ четине топлашалар, къызлар атларнынъ ялынларына, югенлерине чечеклер такъа, тыпкъы Хыдырлездеки киби, чалгъы-чагъананен денъизге кетелер. Апайлар ялыда, къаяларнынъ арасында кебап, къаве пиширелер, генчлер денъизде ялдайлар, акъшамгъа якъын кене, арабаргъа толушып, тюркюлер айтып, эвлерине шенъ-месут къайталар.

(Джынгъыз Дагъджы)

СИНТАКСИС

78-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Хабернен багъланып кельген алларны бирикме шеклинде кочюрип, насыл сёз чешитинен ифаделенгенлерини бельгиленъиз.

1. Мусафирлер бугунь келир экенми? (Э.У.) 2. Айды, тур, сыгъырны барып бакъайыкъ. (Дж.С.) 3. Ойле исе, сусып отурма, бар, оны алып кель. (Дж.С.) 4. Озь халкъымызнен мешгъуль олувымызнен Сулейманнынъ янъы месхебине терс арекет этмейик. (Дж.С.) 5. Эгер о, сачларыны кесмеген олса, даа да дюльбер корюнир эди. (Э.У.) 6. Джеппар акъай етишмеген олса, Джан Али мырзанынъ алы яман оладжакъ эди. (У.И.) 7. Оларгъа адам ёллайджакъ олсанъыз, озюнъиз де келинъ. (А.О.) Анълашкъанына коре, базы ишлерни япаджакъ олса да, элинден кельмей. (Дж.Д.) 8. Авалар къызгъанынен, бу ерлерни чапалай билирсинъиз. (А.О.) 9. Эндиден сонъра халкъ арасында насыл юзнен юре билир? (Э.У.) 10. Ярын ёлгъа чыкъа билесинъиз. (А.О.) 11. Бираз илериде «Койлюлер эви» олгъаныны ве о ерде къона биледжегини айтып берди. (Э.У.) 12. О, огъулларыны невбет иле авгъа алып чыкъа эди. (Ш.А.) 13. Оладжакъ шей олды, чокъ къасевет этип отурма. (Э.У.) 14. Эмир-алла, башынъыз сагъ олсун. — Достлар сагъ олсунлар. (Э.У.)

79-ынджы иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Джумлелеринъизде алларнынъ бутюн чешитлерини къулланынъыз.

«Китап тюкянында». Бир талебе — китап тюкянында тюкянджы, экинджиси — китап алмагъа кельген мектеп талебеси.

80-инджи иш. Джумлелердеки алларны тапынъыз, тюблерини сызып, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини бельгиленъиз.

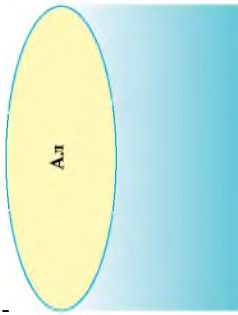

1. Къады, кендисини джаиль бир койлю санмамасы ичюн, бельки де къызы ве къарысынынъ козьлери алдында итибарыны юксельтмек макъсадынен: «Биз зенгин дегильмиз, эллеримизде не бар?» — деп, артындан Мокка Реджепнинъ сёзлерини къошты...

2. Бабасынынъ анълашылмагъан бу сёзлери Айшенинъ ошуна кетти. 3. Айше бабасынынъ енълери тирсеклерине къадар къавралгъан агъыр, къалын ве ишкир эллерине йыбрыкътан сув тёкти... 4. Айше шимди Келинкъаягъа якъынлашаята эди, бу ерден эвлерини, коюни, тютюн аранларыны, атта кенди тарлаларынынъ четинде чалышаяткъан бабасыны корип ола эди...

(Джынгъыз Дагъджы)

81-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Джумлелерден исмий, фииль ве зарф сёз бирикмелерини сайлап, дефтерге язынъыз.

Рустем шеэрдеки эвлернинъ багъчасыны хатырлады. Кунешли куньлернинъ биринде Рустем кираз терегининъ энъ ашагъы пытакъларындан энди пишип башлагъан сойларыны къопара эди. Япракълары кунеште йылтырагъан пытакъларда кирезлер, топ-топ олып, салынып туралар. Рустем, оларны аладжакъ олып, тёпеге сычрай, амма пытакъларгъа къолу етмей, анасы, онынъ бу арекетлерини сезмеген киши олып, пытакъларны ашагъы эге. Бутюн терек яваш-яваш саллана, терекнинъ пытакълары арасындан корюнген кунештен ерде аджайип алтын орьнеклер асыл олып ойнайлар. Кокатлар устюнде кунеш шавлелеринден бенеклер пейда олалар.

(Айдер Осман)

82-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Джумлелерден тамамлайыджыларны багъланып кельген сёзлернен берабер кочюрип язынъыз, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини ве чешитлерини бельгиленъиз.

Къырымдан кочькенлер арасында бир чокъ оджа ве зиялылар олгъан. Олар барып ерлешкен ерлеринде, мумкюн олгъанына къадар, ерли акимиетнен анълашып, газета ве меджмуалар нешир этелер.

Романияда яшагъан ватандашларымыз, «Добруджа», «Харекет», «Садакъат» киби, бир чокъ газета ве меджмуалар нешир этип, Тюркие, Булгъарстан, Къырым ве дигер тюрк иллерине даркъаталар.

Къырымдан Тюркиеге иджрет эткен ватандашларымыз тарафындан Истанбулда «Тонгъуч», «Чолпан» газеталары ве «Къырым» меджмуасы нешир этиле. Оларда Къырым тарихы, медениети, эдебиятынен багълы макъале ве хаберлер эсерлерден парчалар дердж олуна башлай. Къырымтатар иджрет эдебиятынынъ илерилемесине хызмет эткен бу бедиий неширлер ватанындан тыш мемлекетлерде яшагъан халкъымызнынъ халкъ оларакъ яшатыджы ве теселли бериджи чокъракълардыр.

(Алие Велиулаева)

83-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Джумлелерден айырыджыларны багъланып кельген сёзлернен берабер кочюрип язынъыз, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини ве чешитлерини бельгиленъиз.

1. Саба учь дост: Мустафа, Асан ве Юсуф, Кок-Агъач дересиндеки къой къошуна кельдилер. (А.О.) 2. Бойле тынч геджелернинъ биринде койге душман аскерлери келип кирдилер. (А.О.) 3. Онынъ ичюн эр шей ве эр ким гузель эди. (А.О.) 4. Адамларнынъ сыйлавына алышкъан къуш бельки бу ёлджудан да бир шей къопар беллесе керек ки, онъа якъынджа кельди. Лякин ёлджу аджеми, бу ерлернинъ адетини бильмей. (Р.А.) 5. Эвде о, низамлы бала, мектепте аляджы талебе эди. Онунджы сыныфны алтын медальнен

битирди. (Р.А.) 6. Оджалар къорантасында оскени, анабабасынынъ зенаатыны та балалыкътан бегенгени ичюн, документлерини мытлакъа педагогика институтына бермек ниетинде эди. (Р.А.) 7. Топлангъанлар арасында китабымызнынъ къараманларындан ялынъыз Селим, Амет ве Нияр ёкъ эдилер. (Ю.Б.)

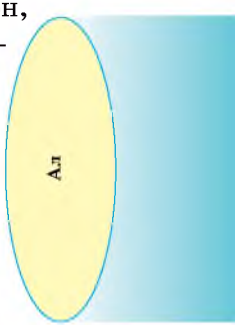

84-юнджи иш. Берильген схема боюнджа алнынъ чешитлери акъкъында агъзавий шекильде чыкъыш япынъыз.

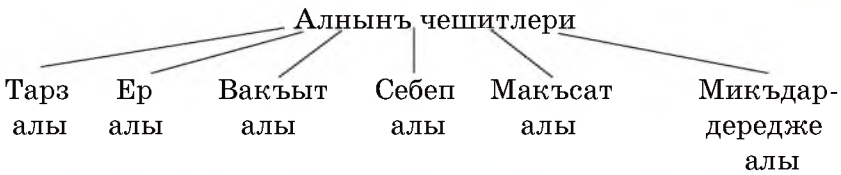

85-инджи иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерде кельген алларны тапып, багъланып кельген сёзлернен берабер кочюринъиз ве талиль этинъиз.

Онынъ элинден инсан тек бир алдын алып къачмакънен къуртула билир эди. О, усулнен сагъ аягъыны узатып, оны бирден къармакъдай бурып, Чолакъ Нафенинъ арткъа тартмагъа тырышкъан, лякин тартып оламагъан. Сол аягъыны озь ыргъагъына илиштирди ве эллеринынъ ярдымынен оны, Чолакъ Нафени, котерип алды, къуветнен бурып, ерге шыпыртты ве озю, йыкъылгъан Чолакънынъ башы устюнден бир мышычыкъдай чалт сычрап, аякъ устюне турды. Чалгъыджылар да чалмайлар, олар да, шай этип, мырзанынъ Чомайгъа тыныш бердирмей, онынъ белине япышмасына разы олмагъанларыны косьтере, оларны курештирмейджек олалар. (У.И.)

13-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

МАРУЗА

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Маруза бир де-бир меселенинъ эсас мундериджесининъ агъзавий беяныдыр.

Маруза, тизим джеэттен, учь къысымдан ибарет олур: кириш, эсас къысым, нетидже. Марузагъа азырлангъанда, эр бир къысым узеринде чалышмалы.

Марузанынъ кириш сёзюнде мевзуны сечип алувнынъ себеплери бельгилене (меселенинъ актуаллиги, макъсады).

Эсас къысымда икяе этильген меселенинъ энъ муим хусусиетлери изалана.

Марузанынъ нетиджесинде мантыкъый хуляса чыкъарыла.

Марузаны язгъанда, ашагъыдаки тертипте иш алып бармалы

1. Эдебиятны козьден кечирип, мевзуны эр тарафлама огренип чыкъмакъ.
2. Малюматны топлагъанда, динълейиджилерге меракълы оладжакъ фактларны къайд этмек.
3. Ишнинъ планыны тизмек ве онъа бакъып, топлангъан малюматны тертипке чекмек.
4. Эсас меселелерни конспектлештирип, марузанынъ метинини язмакъ.
5. Истилаларны, янъы сёзлерни къайд этмек.

6. Чыкъышта булунгъанда, сёзлерни догъру теляффюз этмек, изченликнен ифадели икяе этмели.

7. Эвде метинни бир къач кере текрарламакъ ве 15—20 дакъикъа девамында марузанынъ мундериджесини беян этмеге огренмек.

86-нджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Мевзусыны бельгилеп, маруза шеклинде мундериджесини икяе этинъиз. Осман Акъчокъракълы акъкъында бильген малюматнен марузанъызны кенишлетинъиз.

Мешур алим, эдип, медениет эрбабы Осман Акъчокъракълы къырымтатар медениетине салмакълы иссе къошкъанлардан биридир.

Осман Акъчокъракълы 1879 сенеси Багъчасарайда догъды. Башлангъыч мектепни ве рушдиени Багъчасарайда битирди. Рушдиени битирген сонъ, о, Акъмесджиттеки гимназияда окъуды, сонъра Санкт-Петербургда орду хызметинде булунды. 1907—1909 сенелеринде окъувыны Истанбул ве Каирде девам эттирип рус, арап, фарс, алман, франсыз тиллерини мукеммель огренди.

О, Багъчасарайда яшар экен, «Терджиман» газетасында чалышты, «Зынджырлы» медреседе оджалыкъ япты. 1922 сенеси Осман Акъчокъракълы Акъмесджитке авушып, Къырым университетининъ шаркъшынаслыкъ факультетинде, сонъра пединститутта оджалыкъ зенаатыны девам этти. О, Украина Илимлер академиясынынъ азасы эди.

Осман Акъчокъракълы ордуда хызметте булунгъанда, «Ненкеджан ханым дюрбеси» повестини язды. Бу повестте XV асыргъа аит тарихий вакъиалар акс эттирильди. Багъчасарай дживарында Чуфут-Къаледеки Джанике ханым дюрбеси акъкъында халкъ уйдурып догъургъан эфсане Осман Акъчокъракълынынъ «Ненкеджан ханым дюрбеси» адлы тарихий повестининъ сюжетини тешкиль эте. Эфсанеде икяе этильген вакъиалар тарихий делиллерге (фактларгъа) пек уймаса да, акъикъаткъа якъын шекильде икяе олуна. (Чуфут-Къаледе булунгъан дюрбе 1448 сенеси эляк олгъан

Джанике ханымнынъ дюрбесидир. Алтын Ордунынъ ханы — Тохтамышнынъ къызыдыр).

Осман Акъчокъракълы бир къач тиллер билир экен, И.А. Крыловнынъ «Къаргъа ве тильки», «Маймун ве козьлюк», «Тильки ве юзюм», А.С. Пушкиннинъ «Багъчасарай чешмеси» поэмасы, «Талисман» шиирини ве дигер эсерлерни къырымтатар тилине терджиме этти.

Осман Акъчокъракълы, дигер зиялыларымыз киби, 1938 сенеси къуршун джезасына огъратылды.

(Алие Велиулаева)

СИНТАКСИС

87-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Мундериджесине эсасланып, марузагъа азырланаракъ, планыны тизинъиз.

Тильшынаслыкъкъа эсасланаракъ, топонимика илими огрениле. Топонимика, джогърафик адларны талиль этип, ашагъыдаки болюклерден ибарет олур: макротопонимика, микротопонимика, оронимлер, ойконимлер, этнонимлер, генонимлер, гидронимлер, этнонимлер, спелеонимлердир.

1. Макротопонимия — мемлекет я да буюк тарихий больгелернинъ адлары: Къырым, Украина, Алмания, Алтай.

2. Микротопонимия кичик джографик ерлернинъ къую, тогъайлыкъ, яйла, байырларнынъ адларыны бильдире: Акъ Чокъракъ, Акъбалчыкъ Дере, Кунешли Байыр, Къарабий Яйла, Къызыл Къая, Къайсылыкъ, Пельван Дагъ, Джевизлик, Кулаче-Тогъай.

3. Ойконимлер кой ве шеэрлернинъ адларыдыр: Акъмесджит, Акъяр, Заланкой, Мамашай, Кезлев, Эски-Къырым, Къарасувбазар, Теберти, Кефе, Ай-Василь, Джаманакъ, Къояш, Къурман ве башкъалары.

4. Гидронимлер денъизлернинъ адларыны: Къара денъиз, Азакъ денъизи, Къызыл Денъиз; голлернинъ адларыны: Табулды, Мисир, Комрат, Иджис-Тинах ве Кокуй, Къара Голь, Илькен Голь; озенлернинъ адларыны ифаделейлер: Къача, Бельбек, Чурук-Сув, Алма, Сувукъ-Сув, Кура ве Лаки.

5. Оронимлер дагъ, къыр, къая, сарп дере (ущелина), байырларнынъ адларыны бильдирелер: Аюв-Дагъ, Демер-

джи дагъы, Чатырдагъ, Сюйрюташ, Кильсе-Бурун, Анастас-Къая, Таш-Тёпе, Гирсет-Дере-Богъаз, Кояс-Джылгъа, Кучук-Исар, Терек-Илгъа, Текли-Таш, Къапу-Дере, Алакъат Богъазы, Томала Къая, Роман-Кош, Кош-Оба, Ай-Петри, Чикенинъ Къаясы, Къараби Яйла, Азапсын-Сырт, Къамчы Байыр.

6. Спелеонимлер къобалар, дагъ къуюлары, учурымларнынъ адларыны бильдирелер: Къызыл къоба, Мермер Къоба, Аджы Къоба, Гогерджин Хоба, Харха Чокъракъ, Чокъракъ Къоба, Япала Хоба, Сюндюрлю Къобасы, Данильча Хоба, Джель Хоба, Душман Къоба, Карани Къоба, Киш Къоба, Мангъуп Къоба, Сесли Къоба, Сарайлы Къоба.

(С. Арифов)

Сиз яшагъан ерлернинъ топонимикасы акъкъында не билесинъиз?

88-инджи иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини окъуп, маналарыны изаланъыз. Бирисини язаджакъ марузанъызгъа сайлап, эвде, малюмат топлап, маруза язынъыз.

Тырышкъан киши ёл тапар, таш-демирге мых къакъар.

Тырышкъан таш уфатыр.

14-юнджи дерс

БИР ТЕРКИПЛИ ДЖУМЛЕЛЕР

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Адий джумленинъ теркибинде къайсы бир баш азасы ишлетильмеси, я да ишлетильмемеси мумкюн, шу хусусиетке

коре де адий джумлелер экиге болюнелер: **эки теркипли** ве **бир теркипли джумлелер.**

Эки теркипли джумлелер тизим ве мана джеэтинден джумлелернинъ эсас сойларындан биридир, чюнки бойле джумледе толу суретте адий джумленинъ эсас аляметлери ифаделенир. Эки теркипли джумлелерде эки баш аза ишлетиле: **муптеда** ве **хабер.** Оларгъа экинджи дередже азалары къошулса бу кениш олгъан джумле, къошулмаса кениш олмагъан джумле деп сайыла.

Меселя: *Анамнынъ козьяшлары эп тыгъыра. Кузь кельди.*

Джумленинъ теркибинде тек бир баш аза: я муптеда, я хабер иштирак этип, манасыны толу ифаделеген джумлеге **бир теркипли джумле** дейлер. Къайсы бир баш аза ишлетильген олса, ойле чешит джумле айыралар. Тек хабери олгъан джумле **хаберли бир теркипли джумле** сайыла, тек муптедасы олгъан джумле **муптедалы бир теркипли джумле** сайыла.

Муптедалы бир теркипли джумлелер тек бир чешитте олалар — **адлав** джумлелери. Бойле джумлелер бир баш азанен — муптеданен озь ифадесини тапа, хабер ишлетильмез ве оны тасавур этмек де мумкюн олмаз.

Адлав джумлелери ад манасыны бильдирген исимлернен ифаделенирлер ве эшьяларнынъ, чешит адиселернинъ адларыны бильдирелер, амма оларнынъ иш-аректине багълы олгъан ич бир хабер айтылмаз.

Меселя: *Кузь. Алтын мевсим.*

Хаберли бир теркипли джумлелер хабер вазифесинде къулланылгъан сёзге коре бир къач чешитке болюнирлер:

1. Белли-шахыслы джумлелер: бу джумлелерде предмет я да субъект ***ким?, не?*** суаллеринен тапыла. Суаль бергенде, фиилнернинъ шахыс ялгъамаларына эсасланып, I ве II шахыс замирлери: ***мен, сен, биз, сиз*** козьде тутулыр.

Меселя: *Азырлыкънен кельгенинъизни **риджа этем.** (С.Э.)*

2. Бельгисиз-шахыслы джумлелер: бойле джумлелерде иш-аректни япкъан шахыс белли олмаз, хабер исе III шахыста, чокълукъта къулланыла ве озюнинъ шахыс ялгъамаларынен бир къач иш япыджы олгъаныны бильдирир, лякин конкрет косьтермез.

Меселя: ***Эки сааттен*** *берли парк къапусы алдындаки мейданлыкъта туралар. (Ш.А.)*

3. Умумийлештирильген-шахыслы джумлелер: бойле джумлелерде хабер эксериетте II шахыста олгъан эмир, шарт фииллернен ифаделенир ве иш япыджы, умумийлештирильген олып, корьсетиле. Бойле джумлелер айтымлар ве аталар сёзлеринде чокъ расткеле.

Меселя: *Бир сюрюнгени ичюн, атнынъ башыны* ***кесмезлер.*** *(Ат.с.)*

4. Шахыссыз джумлелер: бойле джумлелерде хабер вазифесинде мурекккеп исим хабер, керек фииллер, бельгисиз дереджесинде ишлетильген фииллер, исимфииль керек модаль сёзюнен ве ич бир иш япыджынен багълы олмагъан иш-арекет ифаделенир.

Меселя: *Я бу девени* ***кутьмели,*** *я бу диярдан* ***кетмели.*** *(С.Э.) Бир шей айткъанда,* ***тюшюнмек керек.*** *(Ш.А.)*

89-ынджы иш. Джумлелерни окъуп, ашагъыда берильген джедвельге хаберлерни язынъыз ве талиль этинъиз.

Джумленинъ грамматик къысмы	Хабернинъ ифаделенюви	Джумленинъ грамматик хусусиетине коре чешити
чыкътым	I ш., текл., [мен]	белли-шахыслы

1. Бизге мына бу келеджекке де азырланмакъ керек. (Ю.Б.) 2. Сизнинъ келеджегинъиз акъкъында козь айдын хаберни Айшеге кетирдим. (Ю.Б.) 3. Омюримни бу ишке багъышламакъ истейим. (Ю.Б.) 4. Беяз, темиз ве серин тёшек. (Дж.Д.) 5. Бугунь иштен кеч къайттым. (Ю.Б.) 6. Чатыр-чутыр янгъан багърымны сёндюрейим. (Ю.Б.) 7. Оларгъа насыл джевап бермели? (Ш.А.) 8. Бахтынъныньнынъ пешинден авланып башламакъ керек эди. (Ш.А.) 9. Оны бу маальде бу ерде ич кимсе корьмемек керек эди. (Ш.А.) 10. Кябеге барып, молла олып къалдым. (Ю.Б.) 11. Эрте олгъанындан, берберге кирип чыкъмакъ истедим. (Ю.Б.) 12. Сыра бильсенъ, сырадан къалмазсынъ. (Ат.с.) 13. Ольгеннинъ артындан олюнмез. (Ат.с.) 14. Балыкълар сув устюне чыкъып, онынъ чалгъысыны динълей экенлер. (Ю.Б.) 15. Эр кес бир къаарь-

нен, бир къасеветнен яшай. (А.О.) 16. Уйкенлер душмангъа къаршы курешке кеттилер. (А.О.)

90-ынджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, бир теркипли джумлелернинъ чешитлерини бельгилеп, хусусиетлерини анълатынъыз.

1. Яшларнынъ беклегени де бу эди. (Ю.Б.) 2. Ниярнынъ мерамы — Серверни киногъа чагъырмакъ. (Ю.Б.) 3. Онынъ кулер юзюнде, дерсинъ, куньдюзки кунешнинъ шавлелери синъип къалгъан. (Ю.Б.) 4. Кулюштилер. (Ю.Б.) 5. Ода ичиндеки сускъунлыкъ Зарифе енгени тааджипте къалдырды. (Ю.Б.) 6. Акъкъан сувгъа таянмазлар, ят кишиге инанмазлар. (Ат.с.) 7. Бахшыш атнынъ тишине бакъмазлар. (Ат.с.) 14. Айткъан сёзюнъден къайтма. (Ат.с.)

91-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Нуткъунъызда бир теркипли джумлелерни къулланынъыз.

«Мейва тюкянында». Бир талебе — мейва сатыджы, экинджиси — мейва алмагъа кельген мектеп талебеси.

92-нджи иш. Джумлелерни дефтерлеринъизге язып, синтактик талиль этинъиз, чешитини бельгиленъиз. Нокъталар ерине керек олгъан арифни къойып, сёзлернинъ имлясыны анълатынъыз.

1. Насырлы эллер..мизге ве тынчлыкъ бильмеген акълымызгъа ишанамыз! (Ю.Б.) 2. Буравджылыкъ ишинде керек олгъан бут..н зенаатларны огрене башладыкъ. (Ю.Б.) 3. Санъа дераль т..шекке ятмакъ керек. (Ю.Б.) 4. Шунынъ ичюн мына шимди, бу дакъикъа аджеле чаре корьмек керек. (Ю.Б.) 5. Сонъ, сары ч..льмек пиалалардан къайнагъан сув ичип, индемей отурдыкъ. (Ю.Б.) 6. Айткъан ишлеринъизни джан-гонъюльнен япарым. (Ю.Б.) 7. Кумеснинъ анахтарыны тилькин..нъ бойнуна асма. (Ат.с.) 8. Эйилик яп да, дерьягъа быракъ. (Ат.с.) 9. Къап..дан кирип, пенджереден чыкъ-

мазлар. (Ат.с.) 10. Озюнъден буюкке урьмет эт. (Ат.с.) 11. Дюньягъа тоюлмаз. (Ат.с.)

93-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, теркибине коре чешитлерини бельгиленъиз, синтактик талиль этинъиз.

1. Байырлардаки когетликтен тосат-тосат пугъу сеси эшитиле берди. (А.Къ.) 2. Бизде — байрам кейфи. (А.Къ.) 3. Джемаатнынъ козюне энди ачыкъ юзьнен бакъарым. (Ю.Б.) 4. Саба. Къушлар юксекте авеленип учмакъталар. (А.Къ.) 5. Тёкюлип тургъан сыджакъ ашлыкъны чувалларгъа, толдурып, арабаларгъа юклей ве амбарларгъа ташыйлар. (А.Къ.) 6. Ильяс, назарыны худжур алда онъа бакъып тургъан Феридеге догърултмкъаны ичюн, о якътаки къалабалыкъны эшитмеди. (А.О.) 7. Элинде силя ташымагъа ярагъан адамлар топланып, дагъгъа кеттилер. (А.О.) 8. Артыкъ сокъакъта ойнап юрьген баланы корьмек мумкюн дегиль. (А.О.) 9. Амма бир къачындан пара алып, богъаздан борджгъа далдым. (Ю.Б.) 10. Козьлеримни санадан алып, къарычыгъыма айландым. (Ю.Б.)

94-юнджи иш. Ашагъыда берильген хаберлернинъ аляметлерине бакъып, бир теркипли хаберли джумлелерни тизинъиз, чешитлерини бельгиленъиз.

1) хабер: III ш., чокълукъта; 2) хабер: I шахыста [мен]; 3) хабер: керек фиили; 4) хабер: II шахыста [сиз]; 5) хабер: фииль бельгисиз дереджесинде; 6) хабер: мурекkеп исимфииль керек модаль сёзю; 7) хабер: II шахыста эмир фиили; 8) хабер: I шахыста [биз]; 9) хабер: III шахыста, чокълукъта, келеджек заман фиильнинъ менфий шекли.

95-инджи иш. Белли шахыслы джумлелерни тапынъыз ве оларнынъ хаберлери насыл фииллернен ифаделенгенини анълатынъыз.

1. Онъа Ильяс акъайнынъ ресимлеринден ибарет олгъан сергини косьтердим. (*М.А.*) 2. Бирликте къуветнен тарт-

къанлар, турупны чыкъаргъанлар, амма эписи ерге йыкъылгъанлар. (*А.Къ.*) 3. Киререм, мытлакъа ананънен сенинъ оданъны кирип корермиз. (*Э.А.*) 4. Биз, кеткен сайын, сыкъча корюшип башладыкъ. Къонушып тоймай эдик. (*«Йылдыз»*) 5. Хаялымда мен анамны эллеримнинъ устюне котерем. О, къувана. (*Э.А.*)

96-нджы иш. Берильген джумлелерден бир теркипли джумлелерни къайд этип, оларнынъ хаберлери насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини анълатынъыз.

1. Бу къыйметли небататларны къорчаламакъ керек. (*Гъ.М.*) 2. Баланъны бозаджакъ олсанъ, куньде макъта. (Ат.с.) 3. Лякин, не къадар ачувланса да, озюни тутмагъа меджбур. Татагъа къол котермек олмаз. Ят бир къадын янында онынъ анасынынъ музыкасыны чалмакъ не керек! (*Э.А.*) 4. Тышта — къаранлыкъ. Бир шей корьмеди ве эшитмеди. (*Ч.А.*) 5. Бараклар... Эр ерде барак. Чиль-Сайнынъ богъазындан чыкъып, Айыкъ бурунгъа чевирильген тирсегинден юкъарыда биналар тизильгенлер (*Ш.А.*) 6. Романтик манзара. Гурь чименлик. Учурым. Даа иримеген къар ятакълары. Ашагъыдан сувнынъ шырылтысы эшитиле. (*Р.М.*) 7. Аметхан Султан. Бу адам озюнинъ япкъан къараманлыкъларынен бутюн дюньягъа танылды. (*С.С.*)

97-нджи иш. Бедиий эдебияттан бир теркипли джумлелернинъ эр чешитине учер мисаль тапып язынъыз.

98-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Бир теркипли джумлелерни сечип, дефтерге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Оджа кишининъ айткъанларыны эшитмеди, анълямады. Алель-аджеле файтонгъа минди. Файтон эппи юрьген сонъ, къулакъларында айдавджынынъ: «Мен чокъ алмам», — деген, сёзлери чынъладылар. Оларнынъ манасыны анълап, озюнинъ аякъларындаки потюклерине козь этти. Кулюмси-

реди. Беяз къаяларнынъ кольгелери таш ёлны орьтип, оны салкъынландыргъан вакъытта, оджа эки къанатлы араба къапу огюнде ерге тюшти, файтон Салачыкъ бетке ёнеди. Оджа араба къапу янашасындаки кичик къапуны къакъты. Къакъкъан сонъ, бекледи. Кимсе чыкъмады. Дивар аркъасында, багъча ичинде, кимдир балтанен одун кесмекте. Эркек киши иле къадын лакъырды этмектелер. Оджа къапуны текрар къакъты. Балта сеси кесильди. Бираздан сонъ, къапу аралыкъланды. Эсли кишининъ яры бети корюнди.

(Шамиль Алядин)

15-инджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ТЕРДЖИМЕИЙАЛ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Инсан омрюни ве яратыджылыгъыны тасвирлеген весикъагъа — **терджимеийал** дерлер. Терджимеийал окъув юртуна я да ишке киргенде языла билир. Бу весикъа, сербест шекильде язылып, серлевасы бир сёзден ибарет олур. *Терджимеийал* сёзю сатыр ортасына къоюлыр, эр бир янъы малюмат исе сатыр башындан язылыр. Метиннинъ сонъунда, сол тарафында, терджимеийалнынъ язылгъан тарихы къоюла, онъ тарафында исе имза чекиле.

Терджимеийалда муэллиф акъкъында ашагъыдаки малюматлар къайд этиле:

1) сойады, ады, бабасынынъ ады;

2) догъгъан куню, айы, сенеси;

3) догъгъан ери (шеэр, кой, виляет);
4) тасили;
5) не вакъыттан не ерде чалышкъаны;
6) къорантасы акъкъында къыскъа малюмат;
7) эв адреси;
8) тарих ве имзасы.

99-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз. Джевабынъызны мисаллернен исбатланъыз.

Терджимеийал.

I. Мен, Муслимов Алим Рефатович, 1991 сенеси октябрьнинъ 23-юнде Акъмесджит шеэринде догъдым.

1998 сенеси Акъмесджит шеэриндеки 28-инджи мектепнинъ бириндж сынфына бардым.

Мен ана-бабаларымнен Акъмесджит шеэринде яшайым. Бабам —Муслимов Рефат, «Фотон» заводында муэндис олып чалыша. Анам — Муслимова Абибе, шеэр хастаханесинде тиш экими олып чалыша. Агъам — Энвер, Таврия миллий университетининъ къырымтатар филологиясы шубесинде 3-юнджи курста окъуй.

Эв адресим: Акъмесджит шеэри, Абдуль Тейфукъ сокъагъы, 23-юнджи эв.

Тарих *Имза*

II. Мен къыядан адамларгъа бакътым. Юзьлеринде ёргъунлыкъ, безгинлик дуймадым. Эв бикеси, де чай, де мейва кетирип, мусафирлерни сыйлады. Бу корюшювни, субетни бегендим. Сагълыкълашып, Къуртумер агъанынъ эвине къайттыкъ.

Саба тургъанда, саат секизни кече эди. Азбарда мени мавы ренкте «Лада» беклемекте. Токъ бетли, дюльбер, эсмери йигит, къолунда чулу, машинанынъ этрафында долана, о якъынынъ-бу якъынынъ тозуны силе эди. Къуртумер агъа йигитке иляве этип:

— Лютфи агъаны Агъыз-Къыргъа — Перевальныйге алып бар! — деди.

Машина вызнен асфальт ёлгъа чыкъты. Мусафирлигим пек яхшы кечкен эди.

Лютфи шай деди де, башыны сыгъырлар отлагъан тарафкъа чевирди. Таягъына таянып, турды, бир ань токъталды, сонъра, гурь чалылар арасындан атлап, юксек ерге чыкъты. Къолундаки таягъыны башындан юкъары котерди ве, менимнен сагълыкълашыр киби, исрар иле саллады. Мен де, эвге догъру кетеркеним, къолумны салламакънен джевап бердим.

(Черкез Али)

Терджимеийал

III. Джеппар Акимов 1909 сенеси Алушта районынынъ Тувакъ коюнде дюньягъа келе. Башта кой мектебинде, сонъра исе Тотайкой педагогика окъув юртунда окъуй. 1926—1931 сенелери Чайыр коюндеки мектепте оджалыкъ этти. 1931—1935 сенелери о, Къырым педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты шубесинде окъуды, сонъра Къырым девлет нешриятынынъ директоры сыфатында чалышты. Дженкнинъ бириндже куньлеринден Къырым партизанлар штабынынъ азасы ве «Къызыл Къырым» газетасынынъ муаррири олды.

Сюргюнликнинъ бутюн агъырлыкъларыны халкънен берабер башындан кечире, Бекабад шеэринде яшай. Халкънынъ азатлыгъы ичюн курешмеге ант-емин эте. Башта гизли, сонъра исе ачыкътан-ачыкъ бу ишке озь достларыны джельп эте. Чокъ азаплар чеке, хаста алында бир къач керелер махкемеге чекиле. Амма кене де озю сечип алгъан халкъ азатлыгъы огърундаки куреш ёлундан четке таймай. Хаста олгъан вакъытлары биле, бутюн бильги ве къуветини кене де бу ишке багъышлай.

Языкълар олсун, бойле бир чокъ миллетперверлеримиз апсхане шараитинде огърагъан хасталыкълары нетиджесинде ватанымызгъа къайтып оламадылар. Джеппар агъанынъ такъдири де шойле ола. О, 1983 сенеси Бекабад шеэринде вефат эте.

(Алие Велиулаева)

100-юнджи иш. Метинни окъуп, онынъ мевзусыны бельгиленъиз. Сыныфдашларынъызнен метинге серлева уйдурып, энъ уйгъун кельгенини сайлап къоюнъыз.

СИНТАКСИС

Абляким Ильмий 1887 сенеси Багъчасарай больгесининъ Эски-Эль коюнде Аджы-Ариф эфендининъ къорантасында догъды. Башлангъыч ве орта тасилини Къырымда алды. Сонъра, о девирнинъ бир чокъ генчлери киби, Тюркиеге кетип, Истанбулнынъ дарульфунунына кирип окъуй. Окъувыны битирип, Къырымгъа къайткъан сонъ, оджалыкъ фаалиетини башлай. 1914 сенеси о, Тавдайыр медресесининъ мудерриси олып чалыша. Шу сенеси онынъ бириндже дюнья дженки мевзусына багъышлангъан «Чубарым, балам» адлы икяеси «Терджиман» газетасында басылды.

1916 сенеси бир-эки ай девамында Багъчасарайда «Терджиман»нынъ баш муаррири вазифесинде булуна. 1917 сенеси июнь айындан исе Акъмесджитте «Къырым оджагъы»ны мустакъиль газета сыфатында нешир этмеге башлай. 1918 сенеси кене оджалыкъ фаалиетини девам эттиререк, Абляким Ильмий «Зынджырлы» медресесинде джогърафия дерслерини бере.

1920-нджи сенелерде Абляким Ильмийнинъ къырымтатарлар лисаниетине багъышлангъан макъалелери ве 1926 сенесинден башлап «Илери» журналына «Ачлыкъ хатирелери» адлы повести нешир олуна. 1928 сенеси онынъ «Къуртчу Бекирчик» серлевалы эсери айры китап шеклинде нешир олуна.

Лякин шу сенеси, языджы ве алимлеримиз репрессиягъа огърайлар. Абляким Ильмий де 1928 сенесининъ декабрь экисинде ОГПУ хадимлери тарафындан якъалана.

(Алие Велиулаева)

101-инджи иш. Юкъарыда берильген метинлерге эсасланып, Абляким Ильмийнинъ я да Джеппар Акимовнынъ терджимеий-алыны язынъыз.

СОЙДАШ АЗАЛЫ ДЖУМЛЕЛЕР

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Адий джумлелер, чешит грамматик васталарынен кенишленип мурекkеплеше билир. Бойле грамматик васталары вазифесинде сойдаш азалар, айырылма азалар, хитаплар, кириш сёзлер, кириш бирикмелер, кириш джумлелер иштирак этелер. Олар джумлени белли бир дереджеде кенишлендирелер, лякин тизим джеэттен адий джумленинъ шеклинден чыкъмазлар.

Сойдаш муптедалар, сойдаш хаберлер, сойдаш айырыджылар, сойдаш тамамлайыджылар, сойдаш аллар — эписи сойдаш азалы джумлелернинъ теркибине кирелер.

Сойдаш муптедалар. Джумледе бир къач муптеда ишлетильсе ве бир хаберге бойсунып кельсе, олар сойдаш олып келирлер.

Меселя: *Онынъ устюнде* ***чайник, шекерлик,*** *эки* ***фильджан*** *ве бир де* ***козьлюк*** *тура. (И.П.)*

Сойдаш хаберлер бири-бирине бойсунмасалар да, лякин эписи муптедагъа багъланып келирлер ве бир сой синтактик вазифени беджерирлер.

Меселя: *Артындан мен де* ***турдым, кийиндим*** *ве мердивен мейданлыгъына* ***чыкътым.*** *(А.Къ.)*

Сойдаш хаберлерде кечкен заман бильдирген ***эди*** ярдымджы фиили хабернинъ сонъкисине къошулып келир.

Меселя: *О, кеткен сайын* ***алевлене, патлай, чатырдай эди.*** *(И.П.)*

Сойдаш хаберлерде ишлетильген фииллер бир шекильде олып келирлер (сайысы, заманы, шахысы).

Сойдаш азаларында хаберлик, келиш, шахыс ялгъамалары сойдаш сёзнинъ энъ сонъунда къоюлып эписи ичюн умумий олур.

Меселя: *Шаирнинъ бу эсерлерде акс эткен эсас мевзулары* ***севги*** *ве* ***садыкълыкъ, эйилик*** *ве* ***намус, инсаниетлик*** *ве* ***адалетлик,*** *инсангъа* ***урьмет*** *ве* ***мераметликтир.*** *(Р.Ф., С.Н.)*

Сойдаш айырыджылар айырылгъан сёзге бир сой мунасебетте олурлар. Сойдаш айырыджылар бири-биринен арды-сыра интонациянен ве тизме багълайыджыларнен багъланып келирлер.

Меселя: *Секиз йыллыкъ* ***азаплы, мешакъатлы*** *омюри о ерлерде кечти. (И.П.)*

Сойдаш тамамлайыджылар бир келишнинъ шеклинде келирлер.

Меселя: ***Бетини, манълайыны*** *терен бурюшиклер къаплап алгъан. (И.П.)*

Сойдаш аллар бир мананы анълатырлар (ер, тарз, вакъыт, себеп, макъсат ве ил.).

Меселя: *Копек бирден* ***сычрап, авулдап*** *озен тарафкъа чапты. (И.П.)*

Сойдаш азалар джумледе бири-бириндан виргульнен айырылалар.

Сойдаш азалары бири-бирине багълайыджысыз багълангъанлары киби багълайыджылар вастасынен де багъланып келирлер. Сойдаш азалы джумлелерде умумийлештириджи сёзлер де ишлетилир. Олар сойдаш азаларындан эвель, я да сонъ келе билирлер.

Меселя: ***Эр кес: бала-чагъа, къарт-яш*** *оны «Азман» деп чагъыра эди. (И.П.)*

Умумийлештириджи сёзлер джумледе сойдаш азаларынен берабер бир сой вазифени беджере ве бир сой суальге джевап берелер. Сойдаш азалар умумийлештириджи сёзлернинъ манасыны айдынлаштырыр ве изалар. Умумийлештириджи сёзлернинъ вазифесинде эксериет, чокълукъ манасында кельген исимлер, я да замирлер къулланылырлар.

Эгер умумийлештириджи сёз сойдаш азаларындан эвель кельсе ондан сонъ эки нокъта **(:)** къоюлыр.

Эгер умумийлештириджи сёз сойдаш азаларындан сонъ кельсе тире **(—)** къоюлыр.

Меселя: *О, бутюн рессамлыкъ* ***алетлерини: фырчыларны, бояларны, кягъытларны*** *оданынъ бир кошесине*

ерлештирди. (Ю.Б.) Эм ***денъиз,*** *эм* ***багъчалар,*** *эм де къумлу* ***ялылар — эписи*** *бир сание ичинде баш ашагъы чевирильдилер. (И.П.)*

102-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, сойдаш азаларыны тапып, къайд этинъиз, чешитлерини бельгиленъиз.

1. Теметте бу субеттен бир сувукълыкъ, титислик къалды. (И.П.) 2. Онынъ козьлеринде терен кедер, къайгъы сакълы эдилер. (И.П.) 3. О, акъайнынъ сабырсызлангъаныны, эеджанлангъаныны дераль анълады. (И.П.) 4. О, эфкярыны дагъытаджакъ олып, еринден къалкъты да, тувар аранына догъру адымлады. (И.П.) 5. Вакъытсыз атылгъан достларыны, къан къускъан осьмюрлерни, къапу алдында бузлап къалгъан къадынларны козь алдына кетирди. (И.П.) 6. Къалын, токъал ве юньлю пармакъларынен серт сакъалыны сыйпады. (И.П.) 7. Баланынъ яш, гуняхсыз къальби тельче-тельче олгъан эди. (И.П.) 8. Базылары олып кечкен вакъианы, къабартып, озюнден де къошып, ялдызлатып айта. (И.П.) 9. Тамила, къоркъа-къоркъа, сыкъыласыкъыла Шерифовнынъ иш одасына кирди. (И.П.) 10. Мен оны не ичери, не де тышары итеп чыкъарып олдым. (Э.У.) 11. Решид Абдурешидовичнинъ артындан узун ве къаранлыкъ коридоргъа чыкътым. (Э.У.) 12. Къуш де пенджереге урулды, де келип балаларнынъ башына къонды. (Э.У.) 13. Олар буюк, сим-сия эм де пек кедерли эдилер. (Э.У.) 14. Онынъ козьлери балабан, эм де сим-сия эдилер. (Э.У.) 15. О, фидан киби, инджечик ве назик эди. (Э.У.) 16. Курсумызда пек дюльбер, пек гузель бичимли бир къыз бар эди. (Э.У.)

103-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни, токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз. Сойдаш азалы джумлелерни синтактик талиль этинъиз. Не ичюн базы айырыджылар сойдаш олып кельмегенлерини анълатынъыз.

1. Не япаджагъыны бильмеген адам киби, де чемоданъа де богъчагъа япыша эди. (И.П.) 2. Чокъ вакъыт майлы

моторларгъа гурюльтинен айлангъан транспортёр лентаргъа бакъты. (И.П.) 3. Эскен хафиф ельчик тюрлю къокъулар кетире. (И.П.) 4. Ильяс Меметович сабырсызлана кя де бир саатине козь ташлай. (И.П.) 5. Араттенми ёкъса чокъ юргенденми, ёргъунлыгъы даа савушмай эди. (И.П.) 6. Аман шляпасыны чыкъарып аскъычкъа илиштирди къолундаки кягъытларны мавы къадифенен орьтюли стол узерине ташлады. (И.П.) 7. Теренден эм де зорнен нефес ала. (И.П.) 8. Сонъра яваш лякин къатты адымларнен ичери кирди. (И.П.) 9. Орталыкъ киреч зифт карбит къокъуй эди. (И.П.) 10. Тек уфакъ къара мыйыкълы къартал бурунлы эсмери яш аякъкъа турды. (И.П.) 11. Ишчилерден бири краннынъ ченгелинде саллангъан панельни тутып сюйреклей ашагъыюкъары котере ве оны сакътлыкънен дивар устюне ерлештире. (И.П.) 12. Онъа эр вакъыт ёлдаш меслекдеш таянгъыч олмагъа тырышты. (И.П.) 13. Караев оны буюк бир эеджаннен истекнен хатырлай. (И.П.) 14. Акъшам — серин ве темиз. (И.П.) 15. Земининынъ къыяфети де озю де табиаты да шу тизесине пек бенъзей. (И.П.)

СИНТАКСИС

104-юнджи иш. Джумлелерни дефтеринъизге язынъыз, сойдаш азалы джумлелерде ишлетильген умумийлештириджи сёзлерни къайд этип, токътав ишаретлерини къоюнъыз.

1. Олар мында ювуна балыкъ тута эглене тургъанлар. (И.П.) 2. Онынъ къара къашларынынъ астында тюшюнджели козьлери сым-сыкъ къапалгъан дудакълары терли янакълары эписи онынъ азаплангъаныны косьтере эдилер. (И.П.) 3. Бугуньден итибарен онынъ бойнунда эписи апайы Назмие ве Алимчик оладжакълар. (И.П.) 4. Джанынъ не истей эписи бар къасыр йиплернен багълангъан къарпызлар сап-сары къавунлар юзюм джевиз нар тюрлю ренкте буюкликте алмалар. (И.П.) 5. Шукюр Осман Лятиф Керимов Бекир Шамиль Мерьем эписилер Теметнинъ эвини толдурдылар. (И.П.) 6. Серт чырайлы адамлар къолларында тюрлю алетлерни таякъларны сенеклерни балталарны

тута эдилер. (И.П.) 7. О, газета окъумакъны сергузештли кинолар бакъмакъны башындан келип-кечкен мунасебетлерни икяе этмекни севе. (И.П.) 8. Онынъ серт чырайына манълайына тель-тель олып дагъылгъан симсия сачларына даима къалтырагъан сувлу къалын дудакъларына дикъкъат этти. (И.П.) 9. Баланынъ яш гуняхсыз къальби тельче-тельче олгъан эди. (И.П.) 10. Бутюн тюшюнджелери бир тююмге келип багъланып оламай айырылып-айырылып, парча-кесек олып кете эдилер. (И.П.) 11. Оджа ве къыпчакъ экиси чёльде бойле кезиндилер. (Ш.А.) 12. Масалдаки джадылар пельванлар дюльбер къызлар девлер эписи мени джоштура. (Р.М.) 13. Онынъ яратыджылыгъында гъазеллер ве дестанлар къошмалар ве семаилер текерлемелер бейитлер ве дигер жанрларгъа аит эсерлер бар. (Р.Ф., С.Н.) 14. Биз балалар оджалар хызметчилер эпимиз юз йигирми къадар джанмыз. (Р.М.)

105-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Сойдаш азалы джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, синтактик талиль этип, токътав ишаретлерини къоюнъыз.

1. Этрафымда бош къопкъалар чапчакълар ве текнелер сачылып яталар. (Ш.А.) 2. Эвнинъ къабургъасындаки ешиль багъчада алма армут эрик шефтали къайсы балланып пишмекте. (Ш.А.) 3. Агъызындаки пырмач чубугъыны шырнъылдата берип къач дефа чекти сонъ кетип, арандаки атны чезди джюгенинден тутып, азбар къапугъа догъру юрьди. (Ш.А.) 4. Эки агъызлы балтасыны къайрады богъча ичине отьмек ве сарымсакъ къойды атыны чанагъа екти ашыкъмай юкъары софагъа чыкъты. (Ш.А.) 5. Бадемликке барып бабамнынъ артыкъ фарыгъан кевдесини къучакълап саф козьлеринден опип сагълыкълашып оламадым. (Ш.А.) 6. Манълайында янакъларында дудакъларында къан бузлап къалды. (И.П.) 7. Индже къара узун мыйыгъыны сынарча пармагъы иле сыйпады. (Ш.А.) 8. Учюнджи ресимде эндамлы незакетли бир къыз тасвирленген. (И.П.) 9. Джафер эски юнь чекме-

нинден сычан тюсте ипрангъан штанындан къулакълы къалпагъындан тюбюнден айландырылып къынапнен багъланган терен калошларындан айырылмай эди. (И.П.) 10. Шимди эвнинъ табанларыны къапу пенджерелерини боялайджакъ оласынъ. (И.П.) 11. Гудюрдилерни тасырдыларны агълав сызлавларны эшитти. (И.П.) 12. Къадын тааджипленди къоркъты аякъларынынъ къалтырагъаныны дуйды. (И.П.) 13. Бу арада къайдандыр аякъ тапырдылары фысылдылар эшитильди. (И.П.)

106-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, сойдаш азалар бири-бирине насыл багъланып кельгенлерини анълатынъыз. Джумлелерде ишлетильген багълайыджыларны къайд этип, чешитлерини бельгиленъиз.

1. О фикирлер къарт Мустафагъа не ишлемеге фурсат бердилер, не юкъламагъа. (Ш.А.) 2. Гедже кескин ве индже давуштан уяндым. (Ш.А.) 3. Орталыкъта бир шенълик, тазелик, ярашыкълыкъ бар эди. (И.П.) 4. Эскен рузгярдан о, эм ачылды, эм къапалып тасырдады. (И.П.) 5. Аякълары, къоллары, бели бутюн гедже агъырып, сызлап чыкътылар. (И.П.) 6. Тозлангъан, ёрулгъан, лякин батырлардай адымлагъан аскерлеримизни сейир этти. (Ю.Б.) 7. Тек бир къонъур козьлеринде не кедер, не къуванч, не де гъадап сезильмей. (Ю.Б.)

107-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Джумлелеринъизде сойдаш азаларны къулланынъыз.

« Ана тили имтианында». Бир талебе — ана тили оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджа феннен багълы бир къач суаль бере, талебе исе бу суаллер боюнджа джеваплана.

108-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз, токътав ишаретлерини къоюнъыз. Джумлелерни синтактик талиль этип, умумийлештириджи сёзлернинъ вазифесини

ве оларда олгъан токътав ишаретлеринингъ имлясыны анълатынъыз. Сойдаш азаларны ве оларнен багълы олгъан умумийлештириджи сёзлерни къайд этинъиз.

1. Къырымтатарлар руслар урумлар эрменлер эпимиз бир эдик. (И.П.) 2. Бораннынъ увулдамасына къар ягъгъанына бакъмаздан, бутюн махбюслерни эркеклерни къадынларны азбаргъа къувып, къар куремеге меджбур эттилер. (И.П.) 3. Сырлы кийизлер юнь миндерлер ястыкълар тёшек-ёргъанлар диварда асылгъан темиз урбалар чанакъ-чёльмек эр шей токъунмай къалды. (И.П.) 4. Тотлангъан демирлер теллер къурналар зынджырлар дагъылып къалгъан метий суме ашагъан эски юнь шаллар йыртылгъан антерлер кольмеклер эписи бар. (И.П.) 6. Бу инсанда эр эйи чизгилер бар эм къувет эм ираде. (Й.) 7. Сен бир кереден эр шейни къазандынъ эм пара, эм нам. (И.П.)

109-ынджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, токътав ишаретлерини къойып, джумлелерде сойдаш азаларыны ве оларны багълагъан багълайыджыларны къайд этинъиз.

1. Адамлар бирер-бирер топар-топар олып келелер. (И.П.) 2. Сыгъырлардан эчкилернинъ сес-садаларындан копеклернинъ улумасындан эсинъ къалмай эди. (И.П.) 3. Койдешлерден онынъ ким экенини къайдан кельгенини сорадым. (И.П.) 4. Орталыкъ аскерлернен машиналарнен толгъан. (И.П.) 5. Махбюслерни кя поездларгъа кя машиналаргъа юклеп, мал киби алып кетелер. (И.П.) 6. Инсанларны не ичюн огюзлер киби арабаларгъа еккенлерини не Темет не Усеин Топал не де дигер махбюслер анълап оламадылар. (И.П.) 7. Бир чокъ ватандашларымыз мына бу ерлерге кельдилер къуюлар къаздылар багъ-багъча мейдангъа кетирдилер. (И.П.) 8. О реиснинъ мераметсизлигини кимсени аджымагъаныны биле эди. (И.П.) 9. Темет инсанларнынъ денъишкенини мерамет къалмагъаныны ве адалетсизлик олмагъаныны исбатламагъа тырышты. (И.П.) 10. Серт чырайлы адамлар къолларында таякълар сенеклер балталар тута эдилер. (И.П.)

11. Оны эвде эм къуванчлы эм де дертнен толу хаберлер беклей эди. (И.П.) 12. Темет онъа инамсызлыкънен атта ачувнен бакъты. (И.П.) 13. Зейни узакъларда тувгъан коюнинъ ем-ешиль къырларында чайырларында масмавы денъиз ялысында доланды. (И.П.) 14. О де огге чапа де артына чекиле. (И.П.)

110-унджы иш. Джумлелерни, токътав ишаретлерни къойып, кочюрип язынъыз. Къайд этильген сёзлерни морфологик джеэттен талиль этинъиз.

1. Оны байыр устюне ондан да кокке акъ булутларгъа алып чыкъалар. (Ю.Б.) 2. Дудакъларыны тишлеп тишлерини сыкъып инатлыкънен кетменини ишлетти. (Ю.Б.) 3. Онынъ янына комюр козылю инджe акъ бетли кемер бурунлы уфакъ агъызлы яш бир къадын келип токътады. (Ю.Б.) 4. О, денъизнинъ шапырып-къутургъаныны эпкинди далгъаларнынъ къумлу ялыгъа келип урулгъанларыны сейир этти. (И.П.) 5. Олар да кульмек шенъленмек апамакъ ичмек истей эдилер. (И.П.) 6. Лятиф исе, чареси олмагъанындан, аман сув толу къопкъагъа атылды къолларыны онъа батырып-батырып чыкъарды. (И.П.) 7. Тёшекястыкълар сандыкътаки урбалар басмалар эв ортасына котерилип атылды. (И.П.) 8. Азбарда орта бойлу индже кевдели мавы комбинезонлы къыз пейда олды. (Р.М.) 9. Этрафтаки дикъкъаткъа ляйыкъ ерлерни эйкеллерни косьтерди. (С.С.) 10. Эр кес бу зенгинликни бу дюльберликни къыйметли шейлерни корьмек ве къуванмакъ керек. (С.С.) 11. Амма мен онъа буюк улу шейни эдие эте билем. (С.С.) 12. Земине Ильяснынъ аятына мерaметли сезекли муляйим инсан оларакъ кирди. (И.П.) 13. О къызнынъ адетлеринде адамлар акъкъында къайгъырувында тюшюнджелеринде анасына аит хусусиетлерини дуйгъуларыны сезди. (И.П.) 14. Онынъ сесинде эм мазунлыкъ ве эм де къуванч алямети сезильмекте эди. (И.П.) 15. Тюп кольмеклер юзьбезлер явлыкълар дестедесте ерлешкен эдилер. (И.П.)

17-нджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ИМТИАНДА ДЖЕВАП БЕРЮВ

Имтианда джевап бир де-бир вакъыт ичерисинде алынгъан бильги акъкъында эсабаттыр. Джевабынъызда берильген малюмат арды-сыралы, мантыкъий шекильде олмалы. Имтиангъа азырлангъанда, не акъкъында айтыладжагъыны ве насыл шекильде, услюпте айтыладжагъыны назарда тутмакъ керексинъиз. Джеваплангъан вакъытта назарий малюматнынъ энъ муим тарафларыны толу суретте изаламалы. Бу малюмат мисаллернен тасдыкъланмакъ ве исбатланмакъ керек. Имтианда джевап бергенде, малюматны, къысымларгъа болип, анълатмакъ лязимдир.

111-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Джумлелеринъизде сойдаш азаларны къулланынъыз.

«Тарих имтианында». Бир талебе — тарих оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджа феннен багълы бир къач суаль бере, талебе исе бу суаллер боюнджа джеваплана.

112-нджи иш. Метинлерни окъунъыз. Насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз. Имтианда джевап берюв къаиделерине эсасланып, «Бедиий эдебият инсаннынъ омрюне насыл тесир эте?» я да «Шеджере акъкъында не билесинъиз?» суаллеринден бирине джевап беринъиз.

I. Эр бир инсаннынъ омрю санатнен багълыдыр. Биз аятымызны китап, кино, телевидение, рессамджылыкъ, театр ве музыкасыз тасавур этип оламаймыз. Санатнынъ эр бир чешити инсанны рухий джеэттен зенгинлештире, онынъ

бильги ве ис-дуйгъуларыны кенишлете. Бестекяр, рессам, языджыларнынъ эсерлери бизге къуванч багъышлайлар.

СИНТАКСИС

Китаплар алемине биз та балалыкътан севда оламыз. Бизим бутюн анълы омюримиз китапнен багълана. Чюнки бедиий эдебиятнынъ инсангъа олгъан тесири гъает буюктир. Бедиий эдебият инсанны этрафта олгъан, олып кечкен, олып кечеджек адисе-вакъиаларнен, халкъларнынъ тарихынен, табиат адиселеринен таныш эте, инсаннынъ ички дуйгъусыны, ирадесини, фикирини акс эте, дюньябакъышыны шекиллендирмеге ярдым эте.

Эдебият санатнынъ бир чешитидир. Бедиий эдебият санатнынъ дигер чешитлеринден не иле фаркъ эте? Рессам боя ве фырчы ярдымынен ресим япа. Бестекяр сеслерни нотагъа къойып, макъам бестелей. Языджы исе сёз ярдымынен бедиий эсер яза. Сёз ярдымынен бедиий эсер язылгъаны ичюн, бедиий эдебияткъа сёз санаты дейлер.

Сёз санатынынъ омюри узундыр. О, та къадимий девирлерден шекилленип кельгени белли. Къадимий девирлердеки Индистан эдебиятында осюмлик ве айванларнынъ образлары олсун, къадимий Мысыр эдебиятында — Аллалар инсанлар къыяфетинде олсун, Юнанстан мифологиясында — инсанлар Аллалар къыяфетинде тасвирленсин, буларнынъ эписи сёз ярдымынен ифаделенген.

Эр бир бедиий эсерде инсаннынъ образы аят арекетинде косьтериле. Инсаннынъ образы бирдемликте ве арекетте факъат санатта косьтериле. Инсанны арекетте косьтерюв — санатнынъ эсас хусусиетлериндендир.

(Алие Велиулаева)

II. Шеджеремизни билемизми?

Шеджере догъгъан, яшагъан адамларнен ички багъларымызны косьтере. Кечмиштеки ве бу кунюмиздеки вакъиалар талиль этильгенде, о, я да бу инсан эждатларынынъ япып етиштирмеген ишлерини, омюрге кечиралмагъан арзуниетлерини сонъуна чыкъарылмагъаны ичюн яшагъаныны коремиз.

Шеджеренен багъымыздан омюримиздеки вакъиалар, мувафакъиетлеримиз ве эксикликлеримиз багълыдыр. Шеджересини огренмек, бильмек инсанны кучьлю япа, тесаддюф ве телюкелерден къорчалай. Бутюн буларны алимлер энди чокътан исбат эттилер. Лякин эр ким озь шеджересини билеми, даа къартлар сагъ экенде, олардан сорап бильмеге, огренмеге тырышамы? Теэссюф ки, пек чокъ семетдешлеримизнинъ энъ чокъу къартбабасынынъ, бабасынынъ къартбабасынынъ адыны ве ненен огърашкъаныны зорнен айта билир, теренге далмагъа энди икътидары ёкъ, чюнки малюмат гъайып олгъан.

Шеджере тизмекнинъ белли къанун-къаиделери бар. Абдураман оджа шеджерелеринде эрлерни ешиль, къадынларны къырмызы ренкли черчивеге ерлештирип, мытлакъа оларнынъ догъгъан ве кечинген сенелерини, койлерини, къадынларнынъ къайда догъгъаны ве къайсы койге къоджагъа чыкъкъаны да косьтериле. Занымджа, малюматнынъ даа толу олмасы ичюн, япкъан зенааты да айтылса, нур устюне аля олур эди.

Шеджеремизни бильсек, тамырларымызнен гъурурлансакъ, юзлернен-бинълернен сой-акърабамыздан ибарет ишанчлы таянчымыз барлыгъыны бильсек, келеджегимизге къавий темель къойсакъ, дюньяда енъильмез бир миллет оладжагъымызгъа эминим.

(Зера Бекирова)

III. Повесть — эпик джыныснынъ бир жанры сайыла. Омюрде олып кечкен адисе-вакъиалар повестте этрафлыджа ве кенишче тасвирлене. Повестнинъ колеми икяеден баягъы буюкче ола. Повестте баш къараманнынъ сымасы кениш ве тавсилятлы айдынлатыла. Языджылар, повесттеки къараманларнынъ сымасыны тасвирлемек ичюн, эсерде бир чокъ ярдымджы персонажларнынъ сымаларыны да яраталар.

Къараманларнынъ ички дюньясы, оларнынъ дюньябакъышынынъ илерилеви тавсилятлы тасвир олунгъан повестьлерге психологик повесть дерлер.

Шиирий шекильде язылгъан эсер лирик эсер сайыла. Лирик эсерлерде аятий вазиетлернинъ тесири алтында пей-

да олгъан инсаннынъ гъам-къасеветлери тасвирлене. Лирик къараманнынъ айры тюшюнджелери, дуйгъулары, рухий вазиети, алы шиирий эсернинъ сатырларында косьтериле.

(Алие Велиулаева)

СИНТАКСИС

113-юнджи иш. Юкъарыда берильген метинлерден бирини сайлап, имтиангъа азырлыкъ корьген киби, джевабынъызнынъ планыны ве къыскъа конспектини язынъыз.

18-инджи дерс

ДЖУМЛЕНИНЪ АЙЫРЫЛМА АЗАЛАРЫ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Адий джумленинъ теркибинде айырылма азалар да ишлетиле билирлер. Олар джумленинъ азаларындан бир дебирине айырыджа эмиет берип, онынъ манасыны къуветлендирелер, я да изалап муайенлештирелер. Эгер де джумленинъ бир де-бир азасы айырылгъан аза тарафындан къуветлендирилип кельсе, айырылма аза оборот шеклинде ифаделенир.

Меселя: *О, / **къаршысына келеяткъан биринджи юк машинасыны токътатып,** / шофёрдан бир шейлер сорады, бир шейлер язып алды. (С.Э.)*

Эгер де джумленинъ бир де-бир азасы айырылма аза тарафындан изаланып муайенлештирильсе, айырылма аза тек джумле азасы киби ифаделенип келир.

Меселя: *Ашагъыда, / **гуль багъчасында,** / инджe улукълардан авагъа сачрагъан сув тамчылары чечеклер устюнде ойнашаракъ, кунеш ярыгъында инджи киби парылдайлар. (И.П.)*

Джумленинъ айырылма азалары булардыр:

1) айырылма айырыджылар;

2) айырылма тамамлайыджылар;

3) айырылма аллар;

4) айырылма илявелер.

Айырылма айырыджылар предметнинъ аляметини текрар изалап, ***кимге?, неге?*** менсюп олгъаныны косьтермек ичюн, джумленинъ башкъа азаларындан айырылып къулланылалар.

Меселя: *Бир талебе, / **узун бойлу, ири козьлю къызчыкъ,** / абиде этрафындаки къоранынъ къапусыны ачып, учь къызнен берабер ичери кирди. (С.С.)*

Айырылма тамамлайыджы озюнден эвель кельген тамамлайыджынынъ манасыны изалап, оларгъа терендже таинлев манасыны къоша билир.

Меселя: *Бизлерге, / **инсанларгъа** /, эбедий аят берильген. (С.С.)*

Айырылма аллар эки чешиттен ибарет олурлар: **оборот шеклинде** ве **джумле азасы** киби.

Оборот шеклинде тизильген айырылма аллар иш-арекетнинъ беджерилюв тарзыны, вакътыны, шартыны, себебини, макъсадыны, тенъештирмени эм де керилеме маналарыны ифаде эте.

Меселя: *О, этрафны козьден кечирди, / **омузындаки торбасыны ерге къойып,** / Ёргъун кевдесини мешин къаплы кресло устюне ташлады. (С.Э.)*

Оборот алларнынъ теркибинде мунасебетчилер де ишлетиле билир: ***сонъ, киби, коре, алда, бакъкъанда,*** **деп** ве башкъалары.

Меселя: */ **Бу арада адамнынъ лафыны больген киби,** / ири пенджерелерден оларнынъ юзьлерине машина ярыгъы урды. (С.Э.)*

Джумленинъ азасы киби тизильген айырылма аллар озюнден эвель кельген алларнынъ манасыны изалап, оны конкретлештирир, олар эксериет ер ве вакъыт маналарыны анълатырлар.

Меселя: *Авлакъта, / **дагъ этегинде,** / оларгъа тирельген киби, ян-янаша, цемент заводларнынъ къоджаман кевделери кок юзюне ынтылып туралар. (С.Э.)*

СИНТАКСИС

Айырылма илявелер муптедагъа я да джумленинъ экинджи дередже азаларындан бирине менсюп олып оларнынъ маналарыны изалап келирлер.

Меселя: *Бизлер, / **мектеп талебелери,** / эр сыныфтан айырыджа гульчемберлер алып, Эминенинъ къабирине ведалашувгъа баргъан эдик. (С.С.)*

Эгер айырылма аза джумленинъ башында олса, виргуль ондан сонъ къоюла, джумленинъ ортасында олса, эки тарафлама виргульнен айырыла.

114-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, айрылма азаларны тапып, чешитлерини къайд этинъиз, синтактик талиль этинъиз. Айырылма азаларнынъ джумледе беджерген вазифелерини анълатынъыз.

1. Сиз, Зарифе енге, эсли-башлы къадынсынъыз, ойле алларда не япмакъ кереклигини биледирсинъиз. (Ю.Б.) 2. Залнен сананынъ огюндеки онъ тарафтаки кошеде, къызыл орьтюли стол устюнде, Сервернинъ балабан портрети къоюлгъан. (Ю.Б.) 3. Айше университеттен эрте-ярыкъ къайтып кельди. (Ю.Б.) 4. О, Сервернинъ суретини козьлерине синъирмеге истер киби, баягъы вакъыт ресимге бакъып турды. (Ю.Б.) 5. Ана анда, чемодан ичинде, дженкнинъ биринджи айлары Серверден кельген бир десте мектюп ята. (Ю.Б.) 6. Алиме, орта яшларында бир къадын, онъа терен бир назар ташлады. (Ю.Б)

115-инджи иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелери ярдымынен айырылма азалы джумлелер тизинъиз.

1. ... шенъ, гъам-къасевет бильмеген адам ... . 2. ... бизим оджамыз ... . 3. ... балабан, къуветли эркеклер ... . 4. анавы эвнинъ алдында ... . 5. кескин бир сеснен окюрип ... . 6. ... уйле авгъан сонъ ... . 7. ... трамвай ёлуны кечип ... . 8. ... мектеп талебелери ... . 9. ... къардашымнен ... мени ... . 10. ... бу шенъ гузельни ... .

116-нджы иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. Джумлелерде олгъан айырылма азаларны тапып, токътав ишаретлерини къоюнъыз, талиль этинъиз.

1. Меджит умютсизликнен къол саллап ишини девам эттирди. (Р.Т.) 2. Олар сарпанджылар столу башына отурып чанакъларгъа къоюлгъан ягълы къой пенирни, отмекни ашадылар. (Р.Т.) 3. Къыз кулюмсиреп Сулейгъа бакъты. (Р.Т.)

117-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Джумлелеринъизде айырылма азаларны къулланынъыз.

«Ресимлер сергисинде». Бир талебе — ресимлер сергисининъ хадими, экинджиси — сергиге кельген мектеп талебеси.

118-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, айырылма алларнынъ чешитлерини бельгиленъиз (оборот шеклинде я да джумле азасы киби), синтактик талиль этинъиз.

1. Ашагъыда, котлованда, онынъ бутюн орталыгъыны къырмыскъа бийлеген киби, юзлернен кетменджилер толдургъанлар. (С.Э.) 2. О, аякъларына бир шей киймей, тюп кольмегинен пенджереге ашыкъты. (С.Э.) 3. Юкъарыда, сарпан тёпесинде, мазаллы бир къыз тура эди. (Р.Т.) 4. Кимерде, тюшюнджеге далгъан вакътынъда, къайсы шеэрде булунгъанынъны унутасынъ. (С.Э.) 5. Анда, тап узакъта, кокнинъ кенары денъизнен бирлеше. (С.Э.) 6. Огде, деретёпелер арасындан бурулып кеткен ёлда, адам къаралтысы сечильди. (Ю.Б.) 7. Солдат, козю алдындаки манзарыны сейир этип, чорап сёкючи киби, тартылып-узанып кеткен тюшюнджелеринен мешгъуль олгъан арада, башы устюндеки кунешнинъ батыгъа авдарылгъаныны дуймай къалды. (Ю.Б.) 8. О, аякъкъа турып, къырдан ашагъы энмеге башлады. (Ю.Б.) 9. Къарт, сыртындаки чувалны яваштан ерге къойып, солдаткъа айланды. (Ю.Б.)

119-ынджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Айырылма азаларны тапып, чешитлерини бельгиленъиз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз, токътав ишаретлерини къоюнъыз.

1. Пенджере артында тургъан Темирджан Эмирович шимди бу ерден узакълашмакъ керек олгъаныны анълады. (А.О.) 2. Янъы редактор къара китель къара галифе штан узун къонучлы къара чызмалар башына исе арбий бичимдеки къара шапке кийип юрьген узун бойлу арыкъча кевдели ве даима серт чырайлы Мурат Эминович топлашувда Шадиени аякъ устюне турсатып шойле деди... (А.О.) 3. Азизе Алимова яш журналист онынъ гизли косьтериши муджиби девлет сиясетини бозып косьтериджи макъалелер язгъан экен. (А.О.) 4. О, сылакъ элинен бетиндеки ягъмур тамчыларыны силерек текрар кой сокъакъларынынъ теренликлерине бакъына. (Дж.С.) 5. Мензад элинде къылычы козьлери атеш кесильген алда къуш киби учмакъта олгъан аты устюнде урушкъа атылды. (Дж.С.) 6. Туманлы уфукъны агъартып булутларны йыртып саба кельди. (Дж.С.)

120-нджи иш. Берильген джумлелерде джумленинъ айырылма азаларыны, оларнынъ чешитлерини бельгиленъиз ве токътав ишаретлерини къоюнъыз.

1. Сен сонъки дакъкъасында севгинъни Улькерни олюмден къуртаргъансынъ. (*Э.У.*) 2. Ашагъыда комюр оджагъы ерине уджсыз-буджакъсыз денъиз корьдилер. (*Ш.А.*) 3. Лаборатория мудири алтын сачлы яш къадын экинджи одагъа чыкъты ве тезден лаборантка къызнен къайтып кельди. (*Р.М.*) 4. Сервер истер-истемез башыны котерип, кадясына бакъты. (*Э.А.*) 5. Мен экисини де Рустемнен анасыны узакътан корип къалгъан эдим. (*Л.Б.*) 6. Эр кунь уйле авгъан сонъ койде почтальон пейда ола. (*Дж.А.*) 7. Ойле олса да, оларнынъ о адиселернинъ бириси хусусында ачыкътан-ачыкъ тюшюнмек, сонъра онынъ догъургъан тесирини бильмек — меним ичюн гъает меракълы. (*«Й.»*) 8. Баш инженер якъында узакъ командировкадан кельгенинден къу-

руджылыкънынъ сонъки куньлердеки вазиетинен таныш дегиль эди. (*С.Э.*)

121-инджи иш. Берильген схема боюнджа «Джумленинъ айырылма азалары» мевзуда чыкъыш япынъыз.

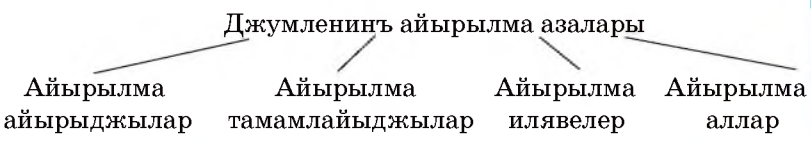

122-нджи иш. Метинни окъунъыз. Айырылма азалы джумлелерни сайлап, дефтерге язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Геми, Гурзуф лиманынынъ ичинде булунгъан адачыкъларны сагъ тарафта къалдырып, скелеге янашты. Ёлджулар андан энмеге азырландылар. Евгений Петрович де, бир элинде жекети, экинджисине чантасы олгъан алда, Людмиланынъ пешинден къапу тарафкъа юрди.

Бу арада ёлджуларнынъ дикъкъатыны башкъа бир шей джельп этти. Гемининъ янбашында, сув ичинде пейда олгъан секиз-он бала, ёлджуларгъа мураджаатта булунып, денъизге уфакъ пара атмаларыны риджа эттилер. Уфакъ, тёгеречик, беяз капиклер, сув алтында саллана-саллана, кунеш шавлеси алтында парыл-парыл парылдагъан алда, денъиз сув алты къумларына догъру энип башладылар. Балаларнынъ бир де-бири, шу дакъкъасы сувгъа даларакъ, бир балыкъ чабиклигиле онынъ пешинден етише, ерге тюшмезден эвель тута ве дераль, сув устюне чыкъаракъ, капикни саибине косьтере.

Бу пара тутмакъ оюны ёлджуларны баягъы эглендирди, капик аткъанларнынъ сайысы эп артмакъта эди. Яшлары беш-алты иле он дёрт-он беш арасында олгъан балаларнынъ акъикъий ялдайыджылар олгъанлары корюне эди.

(Мемет Севдияр)

19-ынджы дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ПРОТОКОЛ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Протокол — бир де-бир топлашув, мушаверенинъ кетишаты ве нетиджелери. Тизимине коре, протоколлар учь тюрлю ола:

1) къыскъа (музакере этильген меселелер языла, иштиракчилер ве къабул олунгъан къараплар къайд этиле);

2) толу (музакере этильген меселелер къыскъадан изалана);

3) стенографик (топлашув иштиракчилерининъ эр бир сёзю ве арекети языла).

123-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, насыл услюпте язылгъанларыны къайд этинъиз. Джевабынъызны исбатланъыз.

I. Кузьнинъ сонъки айы. Базы адамлар къалпакъ, пальто кийип башладылар. Сабалары сувларнынъ устю инджe буз пердесинен орьтюле, вуджутны тельчилейджи адджы еллер эсе. Тереклернинъ даллары чыплакъланды. Кок алемге чырайларыны сытып бакъа, кимерде ерге сувукъ тамчылар ташлай. Эр шей къышнынъ якъын экенинден делялет бере. Мевсимлер денъише, амма Ильяснынъ юрегинде тарсыкъув дуйгъусы денъишмей. О, эвелькиси киби, ишке келип-кете. Адамлар энди онъа ачыкъ-ачыкъкъа терс бакъалар. Биревлер, корьмеген олып, яныидан ашыкъып кечип кетелер, биревлер, эр шейни анълагъан олып, айнеджиликнен козь къыпалар. Ильяс недир япмакъ керек олгъаныны анълай, амма бир къараргъа келип оламай.

(Ибраим Паши)

II. 01.09.2009 с. Симферополь шеэрининъ 4-юнджи орта мектебининъ 11-инджи сыныф талебелери топлашувынынъ

Нутукъ инкишафы дерси. **Протокол**

ПРОТОКОЛЫ

Реис: Э. Абдуллаев
Кятип: С. Динислямов
Иштирак эткенлер: сыныф ребери, 28 талебе

Кунь тертиби:
1. Кечкен окъув йылынынъ нетиджелери.
2. Янъы окъув йылынынъ вазифелери.

Динълединлер: сыныф ребери Алимов Исмет иштиракчилерни янъы окъув йылында сыныфнынъ макъсат ве вазифелер джедвелинен таныштырды.

Чыкъышта булунгъанлар:

Акимов А. ... теклиф этти.

Веисов С. ... акъкъында айтты.

Къарар къабул олунды: Янъы окъув йылында кечириледжек тедбирлер джедвелини къабул этмек.

Реис: (имза) Э. Абдуллаев
Кятип: (имза) С. Динислямов

III. Илян.

Январь 28, салы куню, саат 16-да 11-инджи сыныф талебелеринынъ топлашувы кечириледжек. Музакере этиледжек меселелер:
1. Кечкен окъув йылынынъ нетиджелери.
2. Янъы окъув йылынынъ вазифелери.

Сыныф талебелерининъ эписи топлашувгъа кельмелилер!

Сыныф ребери.

СИНТАКСИС

124-юнджи иш. Сынфынъызда кечирильген тедбир акъкъында илян ве протокол язынъыз.

20-нджи дерс

ГРАММАТИКАДЖА ДЖУМЛЕ АЗАЛАРЫНЕН БАГЪЛЫ ОЛМАГЪАН СЁЗЛЕР

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Джумледе баш ве экинджи дередже азаларындан башкъа грамматикаджа джумле азаларынен багълы олмагъан сёзлер де иштирак этелер. Бойле сёзлер джумле азаларындан фаркълы оларакъ, джумледе ич бир суальге джевап бермезлер. Грамматикаджа джумле азаларынен багълы олмагъан сёзлер булардыр: **хитап, кириш сёзлер, кириш бирикмелер, кириш джумлелер.**

Хитап — джумле азасы олмайып биревни чагъырмакъ ичюн мураджаат этип, айтылгъан сёзлер. Язувда токътав ишаретинен, виргульнен айырыла. Хитап баш келиште кельген исимнен ифаделенир, ич бир суальге джевап бермез:

Меселя: *Э, ойле,* ***Ашот Акимович,*** *биз оны шимди дженк мейданындан алып чыкътыкъ. (А.О.)*

Хитаплар **адий** ве **мурекkеп** ола билирлер. **Адий хитаплар** бир сёзден ибарет олсалар, **мурекkеп хитаплар** исе, эки ве экиден зияде сёзден ибарет олурлар.

Меселя: *Бармадым,* ***Ильяс Меметович.*** *(И.П.) Айды,* ***огълум,*** *не япарсынъ? (И.П.)*

Хитап ифаде этильген фикирге динълейиджининъ дикъкъатыны джельп этер.

Кириш сёзлер бир де-бир ифаде этильген фикирге чешит мунасебетини бильдирелер.

Меселя: *Сиз мында бетон меселесине чеккелешесинъиз,* ***гъалиба.*** *(Ю.Б.)*

Кириш сёзлер вазифесинде модаль сёзлер, базы бир мунасебетчилер, сыра сайылары, фииллер киби сёз чешитлери къулланылырлар. Олар незакетлик, умют, тюшюндже, шубеленюв, айтылгъан фикирнинъ сырасыны, фикир менбаасы, хуляса киби маналар бильдирирлер.

Меселя: ***Эбет,*** *мен онъа сёзюмни сизинъ къадар динълетамам, беллейим. (С.Э.) Эй, достум, сен де бир белягъа огърагъансынъ,* ***гъалиба.*** *(С.Э.)*

Кириш джумлелер сийрекче расткелир. Олар эксериет къавуслар ичине алынырлар.

Меселя: *Иштен бош вакъытларында (бригададан кетип фурунда арабаджы чалыша) ятакъханеге келип, бу къадынгъа сув ташый, собаларгъа агъач яра. (Ю.Б.)*

Хитаплар, кириш сёз ве кириш бирикмелер джумледе виргульнен айырылырлар.

Эгер хитап, кириш сёз ве кириш бирикмелер джумле башында кельсе, виргуль олардан сонъ къоюлыр.

Меселя: ***Анълашылды,*** *сен энди эписини бильгенсинъ. (С.Э.)* ***Азад,*** *сен акълынъны джойдынъмы, шашырдынъмы шу? (С.Э.)*

Эгер хитаплар, кириш сёзлер ве кириш бирикмелер джумле ортасында кельсе, олар эки тарафлама виргульнен айырылыр.

Меселя: *Къана,* ***джемаат,*** *мерумны беклетмейик. (Дж.Гъ.) Башында,* ***дерсинъ,*** *бир чёмелек сач обалангъан. (С.Э.) Таш оджагъы,* ***шимди биле,*** *корьгенинъиз киби планны толдурмай. (С.Э.)*

Хитаплар, кириш сёзлер, кириш бирикмелер джумленинъ сонъунда кельселер, виргуль олардан эвель къоюлыр.

Меселя: *Чокъ денъишмелер олып кечти,* ***достум.*** *(С.Э.) Енгиль вазифе дегиль,* ***эбет!*** *(С.Э.)*

125-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Хитапларны къайд этип, токътав ишаретлерини къоюнъыз.

1. Мурат бар балам бир гугюм сув кетирсе! (Дж.Гъ.) 2. Арув эттинъиз балалар сакъын онъа къошулманъыз. (Дж.Гъ.) 3. Анай я сен неге агълайсынъ? (Дж.Гъ.) 4. Джемай я сен не ичюн шай эрте къайттынъ? (Дж.Гъ.) 5. Аркъадашлар меселе джиддий эм де месюлиетли. (Дж.Гъ.) 6. Зарар ёкъ аркъадашлар отурынъыз еринъизде... (Дж.Гъ.) 7. Юрюнъиз Асанов биз бираз субетлешмек керекмиз. (Э.У.) 8. Окюнменъиз битай. (Э.У.) 9. Сен балам Селим озь янълышларыны анълар деп, тюшюнесинъми? (Э.У.) 10. Айды кадям бар, бираз къызын. (Э.У.) 11. Келинъ огъулларым кучелекке ер азырлайыкъ. (Э.У.) 12. Достум арадан йыллар кечти. (Э.У.) 13. Джаным мен иштен къоркъмайым. (Э.У.)

126-нджы иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Джумлелеринъизде адий ве мурекkеп хитапларны къулланынъыз.

Достунъыз, оджанъыз ве къартана-къартбабанъызнен селямлашасынъыз. Бу селямлашув ве ал-хатыр соравлар бир тюрлюми я да чешит тюрлю шекильде айтыламы? Селямлашкъан сонъ, бир де-бир риджа я да башкъа макъсатнен мураджаат этинъиз. Бу мураджаатлар бири бириндан насыл фаркълана? Изаланъыз.

127-нджи иш. Джумлелерни, токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз. Кириш сёз ве хитапларны къайд этинъиз.

1. Эмдже сиз онъа ярдым этип турунъыз. (Ю.Б.) 2. Эльбет бундан себеп, о алда рухсетнамесиз кетмек къарарына кельди. (Дж.Д.) 3. Бойлеликнен ярын танъда берабер ёлгъа чыкъаджакъ ола. (Дж.Д.) 4. Азизе онъа борджларыны къайтараджакъ олды. (Э.У.) 5. Менимдже атта кечильсе биле Асан шорбаджысынынъ эвини ташлап кетмез. (У.И.)

6. Менимджесине къышнынъ шиддетине рагъмен, кендилерине бу парагъа бирер пальто биле алмагъан эдилер. (Дж.Д.) 7. Агъа мен рессам дегилим. (Ю.Б.) Реис агъа бу иш меним ичюн меракълы дегиль. (Э.У.) 8. О, эльбет де джемаат топлашувына баргъаны ёкъ. (И.П.) Джан-Али мырза Чомайгъа аякъ чалгъаны ёкъ гъалиба. (У.И.) 9. Аркъадашлар бу ерде тек раатланмакъ дегиль де, чалышмакъ керек. (И.П.) 10. Демек элинден даа иш келеджек, онъа сынав вазифеси бермек мумкюн. (У.Э.) 11. Бизим фикримиздже меселе анълашылды, къудаларгъа кельмек мумкюн. (Э.У.)

Грамматикадджа джумле азаларынен багълы олмагъан сёзлер

128-инджи иш. Джумлелерни, окъунъыз. Айырылма азалы джумлелерни тапып, кочюрип язынъыз.

Языджынынъ фикир-дуйгъуларынен ашланып яратылгъан аят левхаларына бедиий образ дейлер. Бедиий образ вастасынен языджы омюр акъкъындаки бильгилерини, дюнья-бакъышыны, фельсефий фикирлерини ифаде эте. Муэллиф эсеринде, бедиий образны джанландырмакъ ичюн, чешит усуллар ве бедиий васталар къуллана. Бу бедиий васталар, озь невбетинде, окъуйыджыгъа тесир этелер.

Бедиий эдебиятта инсаннынъ аяты бир сыра образлар ярдымында косьтериле. Инсаннынъ аяты бир сыра образлар ярдымында косьтерилюви эдебиятта образлылыкъ тюшюнджесини пейда эте. Образлылыкъ бедиий эдебиятнынъ эсас хусусиетлеринден биридир. Бу хусусиет бедиий эдебиятнынъ темели сайыла.

Бойледже, эдебият инсаннынъ яшайыш къанунларыны, омюрнинъ ичтимаий ве икътисадий эмиетини огрене. Эдебият бизге инсан гонълюнинъ сырларыны ача, алемнинъ дюльберлигини ве кенишлигини косьтере. Джемиетте олып кечкен денъишювлер сёз ве сёз вастасынен тасвирлене. Шунынъ ичюн де эр бир инсан эдебиятны севмек ве огренмек керектир.

(Алие Велиулаева)

129-ынджы иш. Джумлелерни, окъунъыз. Сойдаш азалы ве хитапларнен кельген джумлелерни кочюрип язынъыз.

Мен къалабалыкъ бир аралыкъ кошесинде эм Къуддусны беклей, эм де акъылымдан шу арада шойле бинъ-бир тюрлю тюшюнджелер келип тарсыкъып тургъанда, къалабалыкълары ярып Къуддусын чапа-чапа келеяткъаныны корьдим. Къолунда бир тилим беяз отьмек! Там меним атеш башында тюшюмде корьдигим отьмек! «Къуддус, сен шу арада бу отьмекни къайдан тапа къойдынъ?» Мегер, о, шу бир саат арасында о якъкъа чапкъан, бу якъкъа баш ургъан, экимизни де «приюткъа» яздырып кельген. «Къуддус, сен Хыдыр-Ильясмысынъ, несинъ? Отьмек де алып кельдинъ!»

Биз приюткъа баргъанда, балалар беяз орьтюли узун софралар башына тизильген, зий-чув аш ашап, отура эдилер. Мен, софрада эр баланынъ огюнде бирер кесек отьмек, бирер чанакъ шорба корьгенимнен, башымын тёпесинде къыргъыйдай айланып юрген ач олюмин тарпына-тарпына менден къачкъаныны сезгендай олдым. Я не, бу отьмеклер, бу ашлар мында олгъанда, барсын да, бакъайым, ач олюм меним яныма янашсын. Анам ольген сонъ, къомшумыз Сафие татам бир-эки кере даа аркъамы ювып, башымы тарай тургъан. Сонъ вазгечкен эди. Бир айдан берли усть-башым, кирленип, битлей башлагъан эдим.

(Абляким Ильмий)

130-ынджы иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

1. — Пек яхшы, адларыны айтынъыз, тез куньде, тез саатте белли олурлар. (Р.А.). 2. Керекмей, яваш-яваш тербиелермиз. (Р.А.). 3. Эв бикеси мусафирлернинъ дикъкъатыны больмеди, энди оны, эсир олгъанына шубеленмей, ресимнинъ тесири алтында къалдырды, озю исе, урбаларыны денъиштирмек ичюн, чабик-чабик ятакъханеге кирип кетти. (Р.А.). 4. Айше бу тюшюнджелернен мешгъуль олгъан арада автобус тар бир сокъакънынъ башына келип токъталды. (Ю.Б.).

5. — Бу козьайдын хаберинен мени янъыдан дюньягъа кетирдинъ, бахт йылдызы тюбюнде догъгъанлардан бири эттинъ. (Ю.Б.). 6. Уйлеге таба эвнинъ огюне юк машинасы келип токътады. (Ю.Б.). 7. Поэзия, достум, индже бир шейдир, оны анъламакъ ичюн, баш керек, сен исе ... (Ю.Б.). 8. Омюрнинъ зевкъы да, Ватанымызнынъ къудрети де, мына бу достлукътадыр. (Ю.Б.).

Грамматикадже джумле азаларынен багълы олмагъан сёзлер

131-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Сойдаш азалы джумлелерни кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

...Улу Ватан дженкинден сонъ, халкъымыз даа бир мусибетке огърады. 1944 сенеси халкъ тувгъан юртундан сюргюн олунды. Къанлы дженклер мейданында буюк джесюрликлер косьтерген йигит ве къызларымыз да, «саткъын» деп, илян этильди. Оларнынъ чокъусы, Алмания, Австрия, Тюркие, Ингильтере, Америка Къошма Штатларында яшап, иджат этмеге меджбур олдылар. Америка Къошма Штатларында яшап иджат эткен ватандашларымыздан бири — Мемет Севдиярнынъ иджады осеяткъан несиль ичюн къыйметли саифелер олмакъталар.

Къырымтатар иджрет эдебияты озюне хас услюби, бедиийлигинен зенгин эдебияттыр. Бу эдебият халкъымызнынъ миллий аньанелери, табиат чизгилери, ис-дуйгъуларыны тасвир эткен эдебияттыр. Бу эдебиятны тешкиль эткен эсерлер эдебиятымыз хазинесини зенгинлештиреджек джевхерлердир, эдебият тарихымызнынъ бир далыдыр.

(Алие Велиулаева)

132-нджи иш. Метинни окъунъыз. Кириш сёзлер, хитапларнен кельген джумлелерни сечип, дефтерге язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Шимди къызы Зеранынъ чалышкъан фермасында сют сагъув ярышы кетмекте. Чобан сыгъырларны алып кеткен сонъ, Зера эвге келип анасына аш сув берир, былашыкъ савутларны юваракъ, эвни темизлер, акъшамгъа аш азырлар

ве, кене бойле ишлерни япмакъ ичюн, озь эвине кетер. Дёрт яшындаки Джемилини балалар багъчасына теслим этип, кене ишке кетер. О заваллынынъ да аяты бойле эди.

— Аначыгъым, тюшюнджеге далгъансынъ. Бу гедже де ич юкъламагъангъа бенъзейсинъ.

Зейнеп, къызыны корип, севинди.

— Юкъламадым амма, чокъ раатсызланмадым, къызым. Бутюн гедже кене Джафер агъанъле лаф этип чыкътым.

Зера анасынынъ элини-бетини ювдурды ве шорбасыны къыздырып кетирди.

— Алланынъ иши, аначыгъым. Агъамы даа чокъ йыллар багърынъа басарсынъ, иншалла.

(Мемет Севдияр)

21-инджи дерс

ТЕКРАРЛАВ ВЕ ПЕКИТЮВ ДЕРСИ

133-юнджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз:

1. Насыл бирлешмелерге сёз бирикмеси дейлер?
2. Сербест ве тургъун сёз бирикмелери арасындаки фаркълайыджы хусусиетлерни мисаллер узеринде косьтеринъиз.
3. Сербест сёз бирикмеси ве мурекеп сёзлер арасында насыл умумий ве фаркълы аляметлер бар?
4. Сёз бирикмелери насыл чешитлерге болюнелер?

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

134-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Джумлелерден сёз бирикмелерини сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз:

1. Тизимине коре чешити (адий, мурекkеп).
2. Баш сёзнинъ ифаделенмесине коре (исмий, фииль, зарф).
3. Багъ усулы (уйгъунлыкъ, идаре, сыра).

Битасынынъ айткъанына коре, бир заманларда ерде мунадждимлер яшагъанлар. Оларнынъ эсаплагъанларына коре, кокте бахтлы ве бахтсыз йылдызлар ола экен. Инсанларнынъ такъдирлери коктеки шу йылдызларнынъ ерлешюв тертибине багълы ола экен. Эгер бу лаф керчек олса, демек кокте йылдызларнынъ ерлешюв тертиби, шимдилик, олар ичюн эльверишли дегиль. Шимдилик... Амма декабрь айында куньлер бирден къызып башласалар, эрте-кеч, эп бир аязлар башланаджагъыны, эгер апрельде апансыздан сувукълар башласа, эп бир муляйим мевсюм келеджегини, тезден орталыкъ ешереджегини сеземіз. Рустем къаранлыкъ кок юзюни атешли йылдыз чызып кечкенини чокъ дефалар корьди. Ким биле, белки, о йылдыз бир де-бир демирджининъ орьсюси узеринден учкъан къыгъылчымдыр? Кокте йылдызларнынъ, бахтсеадет йылдызларнынъ сайысы чокълашсын!

(Айдер Осман)

135-инджи иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелерининъ чешитини ве багъ усулларыны бельгиленъиз.

Тез юрьмек, менимдже олмакъ, узакъча ерлешмек, яваш-яваш токъталмакъ, чокъча ишлемек, эртедже турмакъ, эсен-аман келип етмек, эр вакъыт корюшмек, язын куню расткетирмек, эр бир тарафта эгленмек, гедже-куньдюз окъумакъ, зар-зорнен тапмакъ, акъшамгъадже беклемек, сонъунадже япмакъ, андан-мындан кельмек.

136-нджы иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Нутукънынъ насыл бир къысмына джумле дейлер?
2. Джумлелер насыл аляметлерге коре тасниф этилелер?
3. Тизимине коре, джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?

4. Макъсадына коре, джумле чешитлерини изаланъыз.
5. Бир теркипли джумлелер насыл чешитлерде олалар?

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

СИНТАКСИС

137-нджи иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерни ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз:
а) тизимине коре чешити;
б) макъсадына коре чешити;
в) баш азаларнынъ иштирагине коре чешити;
г) экинджи дередже азаларынынъ иштирагине коре чешити.

Нияр козюне ургъан кунеш шавлесинден уянды. Орталыкъ — чым-чырт. Дераль башыны котерип, къаршыдаки кроваткъа бакъты, о, джыйыштырылгъан, оданынъ ичи — тер-темиз. Пол якъында сюртюльген, йылтырамакъта. Анархан, турып, бу къадар иш япкъандже мен бир шей дуймагъаным, юкъламакъ дегиль, къатып къалгъан экеним, деп тюшюнди.

Оданынъ ичинде адамгъа раатлыкъ багъышлайыджы сакинлик укюм сюрьмекте эди, о, еринден тез-тез турып, пенджере янына барды. Инджe пердени чекип тышарыгъа бакъты. Тюневинки арсыз рузгярдан эсер биле ёкъ эди. Пенджере къаршысындаки яш тереклер, кучьлю борандан сонъ, ёрулып сускъанлар, устьлерине сепильген кунеш шавлесини дуймай, юкъусырагъан киби, корюнмекте эдилер.

(Урие Эдемова)

138-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Нуткъунъызда джумлелернинъ тюрлю чешитлерини къулланынъыз.

«Риязиет дерсинде». Бир талебе — риязиет оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Талебе феннен багълы бир къач суаль бере, оджа исе бу суаллерге джевап бере.

139-ынджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, джумле азаларыны къайд этинъиз.

1. Бугуньки ишни ярынгъа къалдырма.
2. Тавукъларнен ят, хоразларнен тур.
3. Достсуз адам — къанатсыз къуш.
4. Догърулыкъкъа дагълар да бойсуныр.
5. Аталар сёзю — акъылнынъ козю.
6. Китап — бильги анахтары.
7. Огренмек ичюн яша, яшамакъ ичюн огрен.
8. Яхшы сёз балдан татлы.

140-ынджы иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз:

1. Сойдаш ве айырылма азалар языда насыл токътав ишаретлеринен къайд олуналар?
2. Грамматикаджа джумле азаларынен багълы олмагъан сёзлер акъкъында малюмат беринъиз.
3. Там олмагъан ве азаларгъа болюнмеген джумлелернинъ хусусиетлерини изаланъыз.

Джевапларынъызны мисаллернен исбатланъыз.

141-инджи иш. Метинни окъунъыз. Сойдаш ве айырылма азалы джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Къомшуларда акъраным олмагъаны ичюн, мен даима Зухранен ойнайым. Зухра, сачлары уфакъ этип орюльген, юзю бираз эсмеридже кельген гъает дюльбер къыз. О, единджи сыныфта окъуй. Менден баягъы уйкен олувына бакъмадан, меннен чешит оюнлар ойнай, манъа меракълы риваетлер айта. Къонушма акъшамларында мен даима Зухранынъ янында отурмагъа арекет этем. Чюнки буюклернинъ лакъырдыларында, икяелеринде бир де-бир сёзни анъламасам, о, манъа дераль анълата.

(Р. Къаралезли)

142-нджи иш. Джумлелерни окъуп, токътав ишаретлеринин къоюлмасыны анълатынъыз.

1. Эсманынъ шеадетнамелерине бакъкъанда, мудир Эсманынъкини яхшы козьден кечирди. (А.О.) 2. Иштен сонъ китапхане рыкъма-рыкъ адам толып къала. (Ч.А.) 3. Бир кунь баба-бала кене мудирге кельдилер. (И.П.) 4. Олар, козьяшларыны силе-силе, бирер кольге киби, гъайып олдылар. (У.И.) 5. Эсмаларгъа оларнынъ аркъадашлары бутюн мектепни, мектепнинъ азбарыны, ятакъханелерини ве даа башкъа ерини кездирип косьтердилер. (А.О.) 6. О образ гедже-куньдюз онынъ хаялында яшады, осьти, шекилленди. (Т.Х.) 7. Бойле дакъкъаларда онынъ башы, йылдызларгъа токъунгъан киби, ола эди, о, керчектен де шимди озюнде, дагъларны-ташларны авдармагъа къадар олгъан, кучь ис этти. (Т.Х.)

143-юнджи иш. Берильген джумлелерде сойдаш азалары насыл багълайыджыларнен багъланып кельгенини, насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини анълатынъыз ве токътав ишаретлерини къоюнъыз.

1. Бир ай чалыштым не вазифе бар не де романтика! (*Э.У.*) 2. Земининъ къыяфети де озю де табиаты да шу тизесине пек бенъзей. Гузель ве пек табиатлы къадын. Земине къулакъларынадже къызарды. Лякин бу ялынъыз утанув дегиль де эм эеджан эм къуванч алямети эди. (*И.П.*) 3. О ювунды саба емегинден сонъ къызчыгъы Эсмачыкъны опьти ве ишине адымлады. (*Р.М.*) 4. Азиз не тюшюнмек не лакъырды этмек не де къыбырдамакъ истей эди. (*С.Э.*) 5. Ягъмур сепелеп башлады факъат базыда токътагъан киби ола. *(«Й.»)*

144-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Сойдаш ве айырылма азалы джумлелерни сайлап, дефтерге язынъыз, синтактик талиль этинъиз.

Чар сиясетининъ халкъымызгъа къаршы алып баргъан акъсызлыкълары, адалетсизликлери, зорбалыкълары сабы-

ры ве чыдамы биткен халкъны озь Ватаныны терк этип, дигер юртларгъа кетмеге меджбур этти.

Чар сиясетининъ зулумындан безген ве тилини, динини джоймагъа истемеген юз бинълернен халкъ эвлерини, топракъларыны, багъ-багъчаларыны уджуз бир фиятъкъа сатып, я да быракъып, Тюркие, Добруджа (Романия), Булгъарстангъа кочьмеге меджбур олдылар.

О заман Къырым Ханлыгъында беш миллионгъа якъын эали яшагъан. Он беш йыл девамында (1785—1800) Къырымдан кочькенлернинъ сайысы беш юз бинъ адамны тешкиль эткен. Кочювлер 1815—1829 сенелери текрар тезлешкен ве бу йылларда эки юз бинъге якъын халкъ ватанындан кочькен. Кочькенлернинъ сайысы 1854—1862 сенелери учь юз бинъ адам олгъаны тахмин этиле.

(Алие Велиулаева)

22-нджи дерс

МУРЕККЕП ДЖУМЛЕ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Мурекеп джумлелер там бир фикирни ифаделеп, эки я да экиден зияде адий джумлелерден тизилип келирлер. Мурекеп джумлелер **табили** ве **тизме** чешитлерине болюнирлер. Табили ве тизме мурекеп джумлелер багълайыджыларнынъ ишлетильмесине коре, багълайыджылы ве багълайыджысыз олурлар.

Эгер мурекеп джумленинъ теркибини тешкиль эткен адий джумлелер бири дигерине бойсунмайып кельсе, бойле джумлелерге **тизме мурекеп джумле** дерлер. Бойле джум-

лелерде къысымлары интонация я да тизме багълайыджылар вастасынен багъланып келирлер.

Меселя: *Ягъмур энди сийреклешти, кок гудюрдилери узакълардан эшитиле. Гулизар бираздан сонъра тынчлана ве кулюмсиремеге ынтыла,* ***лякин*** *онынъ сувукътан топланып къалгъан дудачыкълары бунъа имкян бермей.*

Тизме мурекъкеп джумле, къысымлар арасындаки багъ мунасебетлерине коре, ашагъыдаки чешитлерге болюнелер: **къошма, кенишлетме, тенъештирме, къаршылыкъ, айырыджы, инкяр.**

Къошма тизме мурекъкеп джумлелер эки ве экиден зияде къысымлардан ибарет олур. Оларнынъ къысымларындаки иш-арекет бир вакъыт арасында, я да арды-сыра олып кече. Джумленинъ къысымлары багълайыджысыз, я да ***ве, эм*** багълайыджылар ярдымынен къошулып келирлер.

Меселя: *Янашамызда автомобиллер ювуруша, трамвайлар гурьсюльдешелер. (С.Э.)* (багълайыджысыз.) *Орталыкъ къаранлыкълашты, йылдызлар даа зияде парылдайлар. (С.Э.)* (багълайыджысыз.) *Кимсе бир-бирине яман лаф айтмай, кимсе сёгюнмей, кимсе бозукълыкъ ёлунда юрьмей. (С.Э.)* (багълайыджысыз.) *Урушларнынъ биринде агъыр яраландым, сонъ мени Буюк топракъкъа алып кеттилер. (Ю.Б.)* (багълайыджысыз.) *Бундан эм кедери артты,* ***эм*** *юзюни къайгъы кольгелери басты. (Ю.Б.)* (багълайыджылы.)

Кенишлетме тизме мурекъкеп джумленинъ экинджи къысмы биринджи къысымдаки, къайсы бир джумле азасы акъкъында хабер берип, джумленинъ теркибини, мундериджесини кенишлетир. Бойле джумлелернинъ къысымлары интонация вастасынен багъланып келирлер.

Меселя: *Эмиль мектюпни элине алды, онынъ козьлеринде къуванч ышыгъы акс олды. (Э.А.)* (багълайыджысыз.)

Тенъештирме тизме мурекъкеп джумленинъ къысымлары бири-биринен ольчештирилир, тенъештирилир. Бойле джумленинъ къысымлары багълайыджысыз, я да ***исе*** багълайыджысы ярдымынен багъланып келирлер.

Меселя: *Баба эвляткъа — девлеттир, ана — юректир. (Ат.с.)* (багълайыджысыз.) *Ат арабада сыналыр, йигит*

мейданда сыналыр. (Ат.с.) (багълайыджысыз.) *Акъшамгъа эр кес раатланмакъ, шенълемек ичюн ятакъханеге кетти, мен* ***исе*** *къартанайнынъ эвине догъру ёл алдым. (И.П.)*

Къаршылыкъ тизме мурекkеп джумленинъ къысымларында ифаделенген фикир бири-бирине къаршы къоюлыр ве джумленинъ къысымлары багълайыджысыз, я да ***амма, лякин, факъат*** багълайыджыларынен багъланырлар.

Меселя: *Кунеш йылтырай, сыджагъы чокъ дуюлмай. (И.П.)* (багълайыджысыз.) *Олар сийрек корюше тургъанлар,* ***лякин,*** *бунъа бакъмадан, Сание озюни бахтлы ис эте эди. (У.Э)* (багълайыджылы)

Айырыджы тизме мурекkеп джумленинъ къысымларындаки иш-арекет арды-сыра, я да невбетнен алмашып келе. Оларнынъ къысымлары бири-бирине ***я; я да; да; ёкъса; я ..., я да; да ..., да; де ..., де*** багълайыджыларынен багъланыр.

Меселя: *Анасынынъ янындан онынъ озю турып кеттими,* ***ёкъса*** *къадынлар алып чыкътылармы. (С.С.)* ***Де*** *огъланчыгъы хасталана,* ***де*** *къайнанасы чешит къурназлыкълар тапып чыкъара. (А.Къ.)*

Инкяр тизме мурекkеп джумленинъ предикатив къысымларында инкяр манасы ифаделенир ве ***не ..., не*** текрарлы багълайыджылар къулланылыр.

Меселя: *Коридорда* ***не*** *сес чыкъа,* ***не*** *арекет корюле. (И.П.)*

Мурекkеп джумле

145-инджи иш. Ашагъыда берильген метинден тизме мурекkеп джумлелерни язып, чешитлерини ве багъ васталарыны къайд этинъиз.

Корюк яваш-яваш уфулдай, оджакътаки комюр парчалары къызарып башлайлар. Устаханенинъ ичи ярыкъланды. Рустем манълайына тюшип, япышып къалгъан терли сачларыны юкъары котерди, къопкъадан бир мешребе сув алып, ичти. Сакъалындан акъкъан сув тамчылары мешин оглюкни де сылаттылар. Оджакътаки къызгъын демирни узун кельпеден иле чекип чыкъарды ве орьсю устюне къойды. Элине агъыр чёкючни алып, къартбабасы огретке-

ни киби, ашыкъмай, демирни дёге башлады, этрафкъа къыгъылчымлар сачрамакъталар.

(Эмиль Амит)

СИНТАКСИС

146-нджы иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, бир къач тизме мурекkеп джумле уйдурып, дефтеринъизге язынъыз, багъ васталарыны ве чешитлерини бельгиленъиз.

1) Де [ ], де [ ].
2) [ ], амма [ ].
3) [ ], ве [ ].
4) Я [ ], я [ ].

147-нджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Айырыджы, тенъештирме, кенишлетме маналарыны анълаткъан тизме мурекkеп джумлелерни тапып, талиль этинъиз, кочюрип язынъыз.

1. Эмектен дост артар, ошектен душман артар. (Ат.с.)
2. Ат арабада сыналыр, йигит мейданда сыналыр. (Ат.с.)
3. Аш саибинен ярашыр, гуль япрагъынен ярашыр. (Ат.с.)
4. Яхшы сёз кульдюре, яман сёз куйдюре. (Ат.с.)

148-инджи иш. Берильген джедвельге эсасланып, тизме багълайыджыларнынъ эр бирине экишер джумле тизинъиз: бириндже джумледе багълайыджы сойдаш азаларны багъласын, экинджисинде — мурекkеп джумле ичинде кельсин.

Меселя: *1. Талебелер китап ве дефтерлерини алдылар.*
2. Талебелер китап, дефтерлерини алдылар, ве оджа дерсни башлады.

Тизме багълайыджылар	Мисаллер
1. Къошувджы багълайыджылар: *ве, эм, де*	…
2. Къаршы къоювджы багълайыджылар: *амма, лякин, исе*	…
3. Айырыджы багълайыджылар: *я… я, яки бир… бир, эм… эм, базан… базан*	…

Тизме мурекkеп джумлелернинъ синтактик талиль тертиби

1. Мурекkеп джумле тизме олгъаныны къайд этинъиз.

2. Мурекkеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелерни тапып, оларнынъ арасындаки багъ вастаарыны бельгиленъиз.

3. Токътав ишаретлернинъ къоюлувыны анълатынъыз.

4. Мурекkеп джумлелернинъ теркибиндеки эр бир къысымны адий джумле киби талиль этинъиз.

149-ынджы иш. Тизме мурекkеп джумлелерни тапып, чешитлерини бельгиленъиз. Кенишлетме джумлелерни айрыджа талиль этинъиз.

1. Лакъырдыны дикъкъатнен динълеп турдым, сонъ меселе анълашылды. (*Ч.А.*) 2. Котлованнынъ сол тарафы чокътан къазылып битирильген, шимди онынъ астында къалын негиз дивар ишленильмекте. (*Ш.А.*) 3. Душман учагъы парчаланды, онынъ парчалары чынъкъылдынен ашагъы энип башлады. (*С.С.*) 4. Ичериден чыкъкъан инсан сеслери титис бир шытырдыны анъдыра, олар софадан авлакъкъа кеталмайлар. (*Дж.С.*) 5. Къапу ачылды, эвге адам кирди. (*Р.М.*) 6. Пенджерелер чокътан бастырылгъан, чыракълар сёнген. (*Дж. Гъ.*) 7. Сен бугунь ёлгъа чыкъаджакъсынъ, о, сени озгъарыр. (*З.Н.*)

150-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Нуткъунъызда тизме мурекkеп джумлелернинъ тюрлю чешитлерини къулланынъыз.

«Биология дерсинде». Бир талебе — биология оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Талебе феннен багълы бир къач суаль бере, оджа исе бу суаллерге джевап бере.

151-инджи иш. Тизме мурекkеп джумлелернинъ чешитлерини тайинлеп, оларны схемаларнен косьтеринъиз маналарыны ве фаркъыны анълатынъыз.

1. Айткъан сача, динълеген джыя. (Ат. с.) 2. Азбаргъа чыкъаджакъ олды, чыкъармадыкъ. (Гъ.М.) 3. Къыркъ йыл ичинде душман догъмуш эвлеримизни эки кере якъты-йыкъты, эки кере виран этти, эки кере гъайрыдан къурдыкъ. (Ш.А.) 4. Бири сенинъ козьлеринъе сюнгю сача, дигери башынъа къундакънен ура. (Э.У.) 5. Эки афтадан берли хастаханеде яткъан Меджит агъа, эвге къайтып кельгенинен, Афизе аптеге кирди, Ремзие ёкъ эди. (Я.З.) 6. Пычакъ пычакътан кескиндир, акъыл акъылдан устюндир. (Ат. с.) 7. Огден озю юрьди, арттан къартанасы кельди. (Ю.Б.) 8. Ягъмур иле ер ешерир, эмек иле иль ешерир. (Ат. с.)

152-нджи иш. Мурекkеп джумлелернинъ чешитлерини татып, оларны толу синтактик талиль этинъиз ве схемаларыны тизинъиз.

1. Сигар думанлары ичинде бу адамлар, денъиз далгъаларында, агъыр-агъыр чалкъалгъан бирер къайыкъ киби, саллана ве сачлары арасындан турмадан кок тютюн думанлары чыкъкъан киби ола эди. (Дж.С.) 2. Козьлю де агълар, козьсюз де. (Ат. с.) 3. Адам чокъ, эм янъгъызлыкъ дуймайсынъ, эм истегенинъ къадар суса билесинъ. (А.О.) 4. Эм башы йылтырай, эм бурну... (Ю.Б.) 5. Ананъ-бабанъ огют берип анълатыр, аят исе сыртынъа тепип анълатыр. (Ат. с.) 6. Билялнен о, ёлнынъ эр тарафыны тешкерип бакътылар, лякин адам джеседи тапмадылар. (А.Д.) 7. Бир булуттан къар да ягъар, ягъмур да. (Ат. с.) 8. Устюмизде къой терисинден тулуп, аягъымызда валенки, башымызда къулакълы къалпакълар, амма бурнумызны чыкъармагъа сакъынамыз. (М.Аб.)

153-юнджи иш. Багълайыджылы тизме мурекккеп джумлелернинъ чешитлерини тапып, маналарыны анълатынъыз ве оларны сойдаш азалы джумлелерден олгъан фаркъларыны анълатынъыз.

1. Къан козюме акъа, мен исе оны явлугъымнен басып тутам ве огге джувурам. (М.Аб.) 2. Чыкъар дейим, ёкъса озюм тартып чыкъарырым. (Э. А.) 3. Я бу девейи кутьмели, я бу диярдан кетмели. (Ат. с.) 4. Ашаткъан да эмектир, огреткен де. (Ат. с.) 5. Дерсинъ, де бомбалар увулдап патлайлар, де учакълар бар кучьлеринен котерилелер. (Э.А.) 6. Эвинде не савут къалгъан, не пенджере. (Ю.Б.) 7. Аз да етер, чокъ да етер, муаббетликке не етер? (Ат. с.) 8. Джаным, къартлыкъта эр шей ола билир, лякин «къартлыкъ севдалыкътыр» дегенлерини даа эшитмеген эдим. (Ю.Б.) 9. Отургъанлар эм кулюше, эм Къуртсеитни аджыйлар. (А.Д.)

154-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Тизме мурекккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, багълайыджыларны къайд этинъиз.

1. Заваллы къыз, сонъки чул-чубурларыны сатып, кадясына фал ачтыртты, ырым тёктюртти, дуа окъутты, лякин ич бир шей файда бермеди. (Ю.Б.) 2. Къадын, бир шейлер даа айтаджакъ олып, дудакъларыны ойнатты, давушы эшитильмеди. (Ю.Б.) 3. Юрьмеге бильмеген ёлны бозар, сёйлемеге бильмеген лафны бозар. (Ат.с.) 4. Осман къартбабай, сонъки кере башыны кокке котерип, йылдызларгъа бакъты, олар, чапышкъан, киби корюндилер. (Ю.Б.) 5. Дегирмен онларнен йыл эвде, къолум-къомшуда хызмет эткен, онынъ, бир вакъытлары алтын киби, йылтырагъан череси тонукъып къалгъан, тюссюзленген, чичек хасталыгъындан берчленген бет киби, будюрлешкен. (Ю.Б.) 6. Алимнинъ белине къушакъны сыкътырып багъладылар, ве олар тутуштылар. (Ю.Б.) 7. Эр ишнинъ устасы бар, эр устанынъ устазы бар. (Ат.с.)

23-юнджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ИЛЬМИЙ УСЛЮП

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. Ильмий услюпнинъ макъсады — илимнен багълы бильгилерни окъуйыджы я да динълейиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), мурекkеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

155-инджи иш. Берильген джедвельге эсасланып, «Адий джумледе виргюльнинъ къоюлувы» мевзуда ильмий услюпте метин язынъыз. Къаиделерни мисаллернен тасдыкъланъыз.

Виргюльнинъ къоюлув шартлары	Мисаллер
1. Сойдаш азалы джумлелерде. 2. Хитапнен кельген джумлелерде. 3. Айырылма азалы джумлелерде. 4. Кириш сёзлернен кельген джумлелерде.	

156-нджы иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Суаль ве джеваплар ильмий услюпке уйгъун кельсин.

«Интервью». Бир талебе — журналист, экинджиси — белли къырымтатар алими. Журналист бу шахыснынъ омюр ве яратыджылыгъынен багълы суаллер бере ве джевапларгъа къыймет кесе.

157-нджи иш. Берильген метинлерни окъунъыз. Бир де-бирини сайлап, планыны ве конспектини тизип, ильмий услюпте маруза язынъыз. Экинджи ве учюнджи метинлернинъ терджимелерини тенъештиринъиз.

I. Къырымтатар эдебияты чокъ асырлыкъ тарихкъа малик эдебияттыр. Эдебият тарихымызнынъ ирмакълары та VIII—XI асырларгъа аиттир. VIII асырда пейда олгъан эдебий абиделер рун язысы иле ташлар узеринде язылгъандыр. XI асырларгъа аит эдебий абиделер исе арап уруфаты иле язылгъан. Бу эдебият абиделери умумтюрк эдебият абиделеридир.

Къырымтатар эдебиятынынъ къадимий девринде Махмуд Къырымлынынъ тарафындан XIII асырнынъ башында язылгъан «Хикяет-и Юсуф ве Зелиха» дестаны асыл къырымтатар язма эдебиятнынъ ильк эсери сайылыр.

Язма эдебият пейда олгъанына къадар, Къырымда яшагъан халкъ фикирлери, арзу-хаяллары ве къасеветлерини халкъ агъыз яратыджылыгъында акс эттирген.

Халкъ дестанлары, масаллар, эфсанелер, йырлар, чынъ ве манелер киби даа бир чокъ дигер жанрлар та къадимий девирлерден несильден несильге айтыла-айтыла бизим кунълерге де етип кельгендир.

Къырым Ханлыгъы девриндеки (XV—XVIII аа.) эдебиятымызда шиирий шекиллер махсулдар инкишаф эткендир. Менъли Гирей, Девлет Гирей, Бахадыр Гирей, Халим Гирей, Гъазы Гирей киби ханларымыз юксек севиели лирик шиирлер язувынен ве авалар уйдурувынен белли олгъанлар.

Къырымтатар эдебиятынынъ Уянув девринде иджат эткен Исмаил Гаспринский эдебият тарихымызнынъ инкишафына «Молла Аббас» романы иле янъылыкъ кирсетти.

XIX асырнынъ сонъу XX асырнынъ башында «Терджиман» газетасында озь къалемлерини сынагъан Исмаил Леманов, Ильяс Борагъанский, Сеид Абдулла Озенбашлы, Осман Акъчокъракълы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Якъуб Шакир-Али, Мемет Нузет, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде, Абибулла Одабаш киби, даа бир чокъ дигер муэллифлер эдебиятымызнынъ илерилевине

буюк иссе къоштылар. Бу девирде несир, шииpиет ве драматургия сааларында бир чокъ эсерлер язылды.

(Алие Велиулаева)

СИНТАКСИС

II. Кілька десятиліть післявоєнних часів і дискримінації не змогли загасити в народному середовищі тягу до прекрасного — з'явилося нове покоління кримськотатарських художників і скульпторів, але вони, на жаль, розкидані по різних містах, республікам і роз'єднані. Їх творчість здобула визнання, проте багато років вони були позбавлені можливості говорити мовою мистецтва про свою землю, свій народ. Та й сьогодні становлення багатьох художників, які живуть за межами Криму, проходить поза рамками національної культурної ідентифікації.

Лише з поверненням кримських татар на батьківщину з'явилася можливість говорити про новий, другий за XX ст., підйом в розвитку кримськотатарського образотворчого мистецтва. Причому 1990-і рр. якісно відрізняються від періоду 1920—1930-х рр. Якщо в 1920—1930-і рр. сам термін «відродження» для кримськотатарської культури носив скоріше умовний характер, оскільки не спостерігалося відродження національних традицій мистецтва, базою культурного підйому був російський і європейський вплив, то відносно 1990-х рр. ми можемо говорити про власне національне відродження.

III. Several decades of postwar discrimination could not extinguish aspiration for the beautiful: a new generation of Crimean Tatar artists and sculptors appeared, but, unfortunately, they lived in different towns and republics and were separated from each other. Their creation was recognized, but for many years, they were deprived of the ability to speak in the language of art about their land, their people. And even today, creation of many artists, living outside the Crimea, develops beyond the framework of national cultural identification.

Only after return of Crimean Tatars to the fatherland, we may speak about another rise in development of Crimean Tatar

fine arts in the 20th century. At this, 1990s differ qualitatively from the period of 1920—1930 s. In 1920—1930s, the term «renaissance» in relation to Crimean Tatar culture was conventional, because there was no revival of the national traditions, and the basis for cultural rise was Russian and European influence. As to 1990s, we may speak about true national renaissance.

24-юнджи дерс

ТАБИЛИ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Эгер де мурекеп джумленинъ къысымлары бири-дигерине бойсунып кельселер, бойле джумлелерге **табили мурекеп джумле** дерлер. Бойле джумлелернинъ къысымлары багълайыджысыз, я да таби багълайыджылар вастасынен багъланып келирлер.

Меселя: *Селиме, ярыкъны якъ, къаранлыкъ тюшти. Тек бир Хасап Усеин шашмалап четте къалды,* ***чюнки*** *къучагъы чечек толу эди.*

Къысымлары арасындаки мана хусусиетлерине коре, табили джумлелер ашагъыдаки чешитлерге болюнелер: **муптеда, хабер, айырыджы, тамамлайыджы, вакъыт, шарт, себеп, макъсат, тарз-арекет, микъдар-дередже, ер, ошатув, керилеме табили мурекеп джумлелер.**

Табили мурекеп джумлелерни схеманен косьтергенде, ашагъыдаки шартлы бельгилерден къулланыла:

баш джумле — [ ]

таби джумле — ( )

Муптеда табили мурекkеп джумленинъ таби джумлесининъ муптедасы баш джумленинъ муптедасынен нисбетлешип келир. Баш джумледен таби джумлеге ***ким? не?*** суали бериле. Бойле джумленинъ къысымлары бирибирине ***ки*** багълайыджысы, я ***-са, -се*** ялгъамалары ярдымынен багъланып келирлер.

Меселя: *Ким эвель чыкъ**са**, мукяфатны о, алыр. (Й.) Къызынъ кимни сев**се**, киевинъ о, олур. (Ат.с.) Тек шусы бар **ки**, къаледе бир айдан зияде теслим олмай, курешип джан бергенлер олгъан. (Ч.А.)*

Хабер табили мурекkеп джумледе таби джумле баш джумленинъ хаберини муайенлештирип келе. Бойле джумленинъ къысымлары ***ки*** багълайыджысы ярдымынен багъланып келе.

Меселя: *Фаркъы шунда **ки**, мен озюмнинъ вазиетимни козь огюне алып, Сафиени аджыйым. (Й.)*

Айырыджы табили мурекkеп джумленинъ таби джумлеси умумий мананы бильдире, баш джумле исе муайен мана анълатыр. Таби джумле баш джумледен чыкъкъан ***насыл? кимнинъ? ненинъ?*** суаллерине джевап бере. Баш ве таби джумле ***-са, -се*** ялгъамалары, ***ки*** багълайыджысы вастасынен багъланырлар. Джумленинъ къысымларында ***кимнинъ — онынъ, насыл — ойле, ким — онынъ*** сёзлери ишлетиле билир.

Меселя: *О, **кимнинъ** янына кельсе, Анифе **онынъ** ишини макътай. (И.П.) Онъа **ойле** бир зыкъы чектилер **ки**, о, озь истегинен енгильдже ишке авушты. (И.П.)*

Тамамлайыджы табили мурекkеп джумлелерде таби джумленинъ хабери баш джумледе анълатылгъан мананынъ битмесини сорар. Баш джумледен таби джумлеге ***нени?*** киби суаль бериле. Бойле джумленинъ къысымлары багълайыджысыз, я да багълайыджылар ярдымынен багъланып келелер. Багълайыджылар вазифесинде ***-ми, -мы*** дереджеликлери, шарт фиильнинъ ***-са, -се*** ялгъамалары ве ***ки*** багълайыджысы ишлетиле.

Меселя: *Бугунь, онынъ кейфи пек яхшы, гонълю джошкъун олгъанындан, биз анъладыкъ, бир тантана оладжакъ. (И.П.)*

(багъылайыджысыз) *Къызлар нени айтсалар, оны япмагъа азыр эдим. (Й.) Коресинъми, чырайындан къан тамлай. (Й.)*

158-инджи иш. Метинни окъунъыз. Мурекkеп джумлелерни къайд этип, тизме ве табили чешитлерини бельгиленъиз.

Козьлеримни багълап йиберселер, Махульдюрни отуз беш чакъырым ёлны джаяв юрип барып тапарым. Дёрт йыл бу отуз беш чакъырым ёлнен Багъчасарайгъа мектепке къатнагъан мен дегильми эдим?

Сюренни кечтик, ёл четинде юксек къая тюбюнде ири къоба козюме чалынды. Машина токътамасыны риджа эттим. Тюштим, къоба ичине кирдим, бом-бош, чым-чырт, бунынъ ичине чокътан инсан аягъы басмагъан. Ёлумызны девам эттик, Албатны ве Фотсаланы зорнен таныдым. Таныдыммы-ёкъмы, эмин дегилим. Коккозь ве Озенбаш озенлери бирлешкен ердеки буюк копюрни, онынъ янындаки Коккозь хастаханесини къачырмайым деп, пенджереден козьлеримни алмадым. Кечип кеткенмиз, оларны да танымадым. Бир чакъырымдан сонъра бизим койлю тюрк Мемед-Алининъ бухар дегирмени янында ёл Гъаврге, Махульдюрге айланаджакъ. Мен бунда да шашмаладым, кельген ёлумыз иле дос-догъру Коккозь бетке кечип кеткенмиз.

(Шамиль Алядин)

159-ынджы иш. Ашагъыда кетирильген схемаларгъа эсасланып, бир къач муптеда, хабер, тамамлайыджы, айырыджы табили мурекkеп джумлелерни уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

1. (Ким) -са, [ ].
2. [Меракълысы шунда] ки, ( ).
3. [Меселе шунда] ки, ( ).
4. [Эшиттинъ] -ми, ( ).
5. ( ) -се, [ ].
6. [ ] ки, ( ).

160-ынджы иш. Табили мурекkеп джумлелернинъ чешитлерини тайинлеп, маналарыны анълатынъыз ве хаберлер насыл фииль шеклинен ифаделенгенини изаланъыз.

1. Боразанны къычырт, къайткъанларымызны тап чалашта эшитсинлер. (*Ю.Б.*) 2. Халиль бабайнынъ текрар чырайы бозулды, «тефтиш» сёзю оны къоркъузды. (*Дж.Гъ.*) 3. Къызгъа келир юз киши, алып кетер бир киши. (*Ат.с.*) 4. Азыр олунъыз: мусафирлер келе. (*Р.Т.*) 5. Аты ёкъ аранда, къайгъысы ёкъ боранда. (*Ат.с.*) 6. Мен салкъындан къоркъмайым, чёль дурагъында ава эр вакъыт бойле. (*Ч.А.*) 7. Кеч олды, кетейим. (*М.Д.*) 8. Энди Авагъа чап, келин эт къавурсын. (*Ю.Б.*)

161-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Нуткъунъызда мурекkеп джумлелерни ишлетинъиз.

«Интервью». Бир талебе — журналист, экинджиси — белли къырымтатар рессамы. Журналист бу шахыснынъ омюр ве яратыджылыгъынен багълы суаллер бере ве джевапларгъа къыймет кесе.

162-нджи иш. Табили мурекkеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз ве схемаларыны сызынъыз.

1. Реберимиз машина берир, кетер кетирирмиз. (*М.Д.*) 2. Бакъышынъыз, отурышынъыз айта, ач ве ёргъунсыз... (*А.Д.*) 3. Идарени джыйыштырырмыз, иш битти. (*С.Э.*) 4. Машина, келип, эвнинъ азбарына якъынлашмакъта эди, Каштанов къапыны килитлеп, мердивенден тюшти. (*Ч.А.*) 5. Бизим Аппаз озь козюнен корьген, Халиль оджа, онынъ башына чапанен урып, йыкъкъан. (*Дж.С.*) 6. Планынъ азыр олды — адамлар келир. (*М.Д.*) 7. Анълашылмагъан шей: огде, не машина ве, не де поезд. (*С.Э.*) 8. Ресмий эмир беринъ, мен оны эда этерим. (*С.Э.*)

163-юнджи иш. Табили мурекkеп джумлелернинъ чешитлерини бельгилеп, синтактик талилини беджеринъиз, схемаларыны тизинъиз.

1. Ана-бабагъа не япсанъ, алдынъа шу келир. (*Ат. с.*) 2. Ким де чалса, уста экен. (*Р.М.*) 3. Меселе шунда ки, кинофильмде косьтерильген аскерлеримиз энди уджюмге кечеяткъанда, Рустем агъа бирден скемлесинден атылып турды да, уджюмге озю кечип, томпуз башлы таягъыны башы устюне котерип, афакъанлы козьлеринен Ахтем агъаны къыдырды. (*Ю.Б.*) 4. Билесинъми, бетон узелынынъ алдындаки ёлны дёрт кере бозып бетонлагъан эдилер. (*И.П.*) 5. Факъат шусы бар ки, Рефикъ — шенъ, адалетли, Севиль исе агъыр табиатлы эди. (*Р.М.*) 6. Гузеллерден ким гузель, кимни севсенъ, о — гузель. (*Ат. с.*) 7. Не косьтерсем, оны алды. (*Ч.А.*) 8. Биз эмин эдик ки, тезден Къызыл Орду бутюн фронтларда уджюмге кечер ве душманны бизим топракътан айдап чыкъарыр. (*М.Аб.*) 9. Къызынъ кимни севсе, киевинъ о, олур. (*Ат.с.*)

164-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Мурекkеп джумлелерни сайлап, дефтерге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Яз кельсе, о, къышкъа, къарынджалардай, азырланырды. Зенгинлерге невбетнен къой сагъып, къышлыкъ майны, къатыгъыны джыяр, оларгъа бекмез къайнатып, бекмезни тедариклер эди. Бундан да башкъа, балаларыны артына такъып, дагъгъа чыкъар къызылчыкъ, ахлап джыйып къурутыр, къышлыкъ фындыгъыны азырлар эди. Сафие дудум джыйнакълы олгъаны къадар да тутумлы эди. Баарьге чыкъкъанда, эр кесин рафы-долафы там-такъыр олур, онынъ исе бир шейчиги битмез эди. О, къышта да бош отурмаз, тикиш тикер, юнь ишлер, чорап орип, сатар эди.

Иште, бутюн къыш бою отургъанда-тургъанда, козюмнинъ огюнде эп шу кечмиш омюримиз долаша. Мийимде эп шу омюрге аит фикирлер къайнаша. Бу инсан омюри не худжур ола экен! Ачлыкъ олур, къоранталар, чиль яврусы

киби, дагъылыр, деп кимнинъ хатирине келирди? Ярын, ким бильсин, омюр бизим къаршымызгъа нелер-нелер къояджакъ.

(Абляким Ильмий)

25-инджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ИШАНЫНЪ ТАЛИЛИ

165-инджи иш. Ашагъыдаки метинлерни дикъкъатнен окъуп, тар ве кенъ мевзусыны бельгиленъиз.

Якъынларда, сой-сопларымны корьмек ичюн, койге бардым. Автобустан дуракъта тюшип, манъа керек олгъан тарафкъа ёл алдым. Ёлда бир кимсе корюнмей эди. Апансыздан яныма, «пат» этип, недир тюшти. Айланып бакъсам, тюшкен шей джевиз экен.

— Манъа бу джевизни аткъан ким экен деп, ёл четиндеки азбарларны козьден кечирдим, лякин бир кимсени корьмедим. Юкъарыдан, «къар-къар» деген, сес эшитильди. Башымны котерип бакътым: терек тёпесинде бир къаргъа манъа бакъып тура. Шу къаргъа, къайдандыр джевиз тапып, асфальт ёлгъа ташлагъан. Джевиз парлангъан сонъ, ичиндеки ашыны чыкъармакъ къолай олгъаныны о, яхшы анълай.

Мен шу ерден бираз узакълашкъан сонъ, къаргъа, ерге энип, джевизни ашай башлады.

(Р. Абляев)

Яз вакътында бизим кулюк тавугъымыз чипче чыкъарды. Тавукъ четлери къоралангъан бир ерде чипчелеринен чапкъалап юрьгенде, къайдандыр эки къаргъа пейда олды. Бири къоранынъ бир тарафына, экинджиси исе къоранынъ дигер тарафына къонды. Бири, къанатларыны къакъып, къарылдап, кулюкнинъ дикъкъатыны озюне джельп этти. Экинджи къаргъа исе индемейип отурды. Кулюк тавукъ, чипчелерини къорчаламакъ ниетинен, къарылдагъан къаргъа тарафкъа чапты. Шу дакъкъада сесини чыкъармайып тургъан къаргъа, ашагъы тюшип, бир чипчени, панджалары арасына сыкъып, алып кетти.

(Р. Абляев)

Метинлернинъ мундериджесине эсасланып, айванлар акъкъында меракълы вакъиалар мевзуда инша язынъыз.

166-нджы иш. Язгъан иншаны дикъкъатнен окъунъыз ве мевзуны насыл дереджеде толу ачып косьтергенинъизни бельгиленъиз.

1. Талиль этип, бакъынъыз, озь фикринъизни беян эткенде, тизилюв джеэттен багълы нуткъунъызда янълышлар япмадынъызмы?
2. Сёзлернинъ имлясыны, сёз бирикмелерининъ багъ васталарыны, джумлелернинъ тизилювини тешкерип чыкъынъыз, янълышлар япылмагъанмы?

167-нджи иш. Иншанъыз эдебий тиль къаиделерине риает этилип язылгъаныны талиль этинъиз.

1. Къуллангъан сёзлеринъиз, истила ве ибарелер ашагъыдаки талапларгъа джевап бермели:

а) сёзлерни ифаделеген асыл лексик маналарында къулланмакъ;

б) ишлетильген услюпке коре синонимик сыралардан сёзлерни догъру сечип алмакъ;

в) бир сёзни бир къач кере текрар къулланмамакъ;

г) эдебий тильге аит олмагъан сёзлерни ишлетмемек.

2. Сёзлернинъ морфологик джеэттен догъру шекиллерини къулланмакъ.

3. Сёз бирикмелери ве джумлелерни догъру тизмек.

4. Сёзлерни озьара бириктирмек ичюн, ве джумлелерни багъламакъ ичюн, догъру багъ васталарыны сайламакъ.

5. Имля къаиделерине ве токътав ишаретлеринининъ къоюлув къаиделерине риает этмек.

26-нджы дерс

ТАБИЛИ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Вакъыт табили мурекkеп джумлелерде иш-арекетнинъ вакъыт мунасебети ифаделене. Баш джумледен таби джумлеге ***не вакъыт? не заман?*** суаллери бериле. Бойле джумленинъ къысымлары багълайыджысыз, я да багълайыджылар ярдымынен багъланып келирлер. Багълайыджылар вазифесинде ***-мы, -ми*** дереджеликлери ве ***-са, -се*** шарт фиильнинъ ялгъамалары ишлетиле.

Меселя: *Машина келип эвнинъ азбарына янашмакъта эди, Каштанов къапуны килитлеп мердивенден тюшти. (Ч.А.)* (багълайыджысыз.) *Чамашыр ювайым десем, чешмеде сув ёкъ. (С.С.) Алиман акъкъында не вакъыт лаф чыкъса, Айрие эр вакъыт индемей турар эди. (Ч.А.)*

Шарт табили мурекkеп джумлелер шарт мунасебетини бильдирелер. Оларнынъ къысымлары багълайыджысыз, я да ***эгер*** багълайыджысы ярдымынен багъланып келирлер.

Меселя: *Чалышмагъа кучюнъ олсун, иш тапылыр. (С.Э.)* (багълайыджысыз.) ***Эгер*** *эсер юрегинъе ятса, онынъ муэллифине тешеккюринъни бильдиреджегинъ келе. (С.С.)*

Себеп табили мурекккеп джумлелерде таби джумле баш джумледен сонъ келир, онынъ иш-арекетинден кельген себебини анълатыр ве баш джумледен таби джумлеге ***не себептен?*** суали берилир. Бойле джумленинъ къысымлары багълайыджысыз, я да ***чюнки*** багълайыджысы ярдымынен багъланып келирлер.

Меселя: *Нияргъа козь-къулакъ ол, къардашым, о, бираз хастаджандыр. (У.Э.)* (багълайыджысыз.) *Акъикъий севгиге бир шей кедер эталмаз,* ***чюнки*** *эр шейден къуветли ве къудретли дуйгъу севгидир. (У.Э.)*

Макъсат табили мурекккеп джумлелерде таби джумле баш джумледе оладжакъ иш-арекетнинъ макъсадыны бильдире. Баш джумледен таби джумлеге ***не макъсатнен? не ичюн?*** суаллери бериле. Бойле джумленинъ къысымлары багълайыджысыз, я да багълайыджылар ярдымынен багъланып келирлер. Багълайыджы вазифесинде ***деп*** сёзю ишлетиле.

Меселя: *Ястыгъыны тюзет, башы юксекте олсун. (И.П.)* (багълайыджысыз.) *Къолларым бош олсун* ***деп,*** *эманетлеримни белиме ичтен сарып багъладым. (Ю.Б.)*

168-инджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, секиз дане вакъыт табили мурекккеп джумле уйдурып язынъыз.

1. ( ) сонъ, [ ].
2. ( )-ми, [ ].
3. ( )-дже, [ ].
4. ( )-се, [ ].
5. ( )-генде, [ ].
6. ( )-нен, [ ].
7. ( ), [ ].
8. ( )-де, [ ].

169-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Мурекkеп джумлелерни сечип, чешитлерини бельгиленъиз (багъ васталарына, усулларына коре). Табили мурекkеп джумлелерни талиль этинъиз.

СИНТАКСИС

Генка онунджы сыныфны битиргенде, чокъ шейлер денъишкен эди. Энди Тал-арыкъкъа истеген еринъден кечип бармакъ мумкюн дегиль. Бу ерлерге бетон тёшели узундан-узун учув-къонув мейданы къурулды, ве тек бу мейдан биткен ерден кечмек мумкюн. Бу мейдан къурулып биткен сонъ, биринджи кере Ташкентке «ТУ-104» учагъы учып кельди. Генка бу машиналарнынъ насыл этип къонгъанларыны козетти. Олар деерлик сес-солукъсыз къоналар, къара резина копчеклер бетонгъа бир кереден япышып къалгъан киби олалар. Копчеклер, бетонгъа токъунгъанларынен, айланып башламай экенлер. Башта бир къач кере урунып, енгильден сычрап ала экенлер. Учакъ копчеклери устюнде кетип башлагъан сонъ, артындан башта бир парашют чыкъара, бираздан экинджиси корюне ве тек бундан сонъ онынъ сурьаты эксиле. Беяз парашютлар онынъ артындан, зонтик киби, чапкъалайлар, сонъра такъатсызланып, бетон узеринде яйылып къалалар. Тек бу вакъытта турбиналарнынъ кескин, юксек сеслери эшитиле. Учакъ яваш-яваш кете, бельгиленильген ерге баргъан сонъ, токътай. Дигер тарафтан онъа къаршы трап келе, учув битти.

Учув вакътында эр шей башкъа тюрлю ола. Еринде тургъан учакъны бирден кучьлю гудюрдилер сарып алалар. Бу сестен адамнынъ вуджуды титрей, къулакъларыны къапатмакъ истей. Бойле вакъытларда Генка, чоюн пармакълыкънынъ устюне яткъан киби, эгиле ве шимди кокке атылмасы керек олгъан окъны анъдыргъан учакъкъа бакъа. Учакъ яваштан тайып башлай, онынъ моторы бар кучюнен окюре. Сонъра сурьатыны арттыра, чапып кете ве бирден котериле. Онынъ сеси яваш-яваш тына, авада тельгенип къалгъан тютюн багъанасы да яваш-яваш даркъай.

(С. Татур)

170-инджи иш. Ашагъыда берильген схемалар узьре себеп табили мурекккеп джумлелерни уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

не ичюн?
1. ( ), [ ]. (багълайыджысыз)

не себептен?
2. [ ], чюнки ( ). (багълайыджылы)

не ичюн?
3. ( ) ичюн, [ ]. (мунасебетчи)

не ичюн?
4. ( )-дан (-дан, -ден келиш ялгъамасы), [ ].

171-инджи иш. Ашагъыда берильген баш джумлелерге себеп табили джумлелерни уйдурып, табили мурекккеп джумлелер тизинъиз. Дефтеринъизге язгъанда, токътав ишаретлерини догъру къоюнъыз.

1. Асан бугунь мектепке кельмеди, ... 2. Сыджакъ чай ичмек керек олды, ... 3. Олар сыныфдашына ярдым эттилер, ... 4. Мен джогърафия (риязиет, физика, эдебият, ана тили) дерслерини пек севем, ... 5. Китап бильги анахтарыдыр, ... 6. Мен риязиет дерсинде незарет ишини сонъунадже язып оламадым, ... 7. Биз кеч къалгъан эдик, ...

172-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Нуткъунъызда мурекккеп джумлелерни ишлетинъиз.

«Интервью». Бир талебе — журналист, экинджиси — белли къырымтатар сиясетчиси. Журналист бу шахыснынъ омюр ве яратыджылыгъынен багълы суаллер бере ве джевапларгъа къыймет кесе.

173-юнджи иш. Берильген схемалар боюнджа бир къач макъсат табили мурекkеп джумлелер уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

1. ( ) деп, [ ].

2. ( ) ичюн, [ ].

174-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

1. Гонълюмни шек-шубелер сарып алалар, эзгелейлер. (С.С.) 2. Олар фигъан къопарып устюне ифтира атарлар деп судкъа берди ве акълы чыкътылар. (С.Э.) 3. Мусафир ильк теэссураттан айынгъан сонъ къаве ичмей сагълыкълашып кетеджек олды. (С.Э.) 4. Дудакълары тизлери узерине узатылгъан къоллары къалтырай эдилер. (И.П.) 5. Ер сюрдим кубре пичен ташыдым мени бегендилер. (И.П.) 6. Чешит ривaетлер лятифелер меракълы лафлар айта онъа эр кес куле. (А.О.) 7. Онынъ юрегинде чокъ йыллар девамында топлангъан адджы элемли дуйгъулар биринджи кере тышкъа чыкътылар о агълады. (А.О.) 8. Ёлдан четке чыкъып потюклеримни сылакъ когетлерге сильдим. (И.П.) 9. Мектепни битирген сонъ такъдир мени узакъ ерлерге алып кетти. (А.О.) 10. Дагъларда къар иригенде койнинъ бирден-бир сокъагъы гурюльтили озенге чевириле кунеш о дере устюне келип саркъкъанда исе бутюн барлыкъ гульгулю нурларгъа гъаркъ ола. (А.О.)

175-инджи иш. Метинни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, синтактик талиль этинъиз.

Исмаил Гаспринскийнинъ маарифперверлик фаалиетинде япкъан энъ муим ве шерефли иши халкъ тасиль системасынынъ исляхаты олгъан. О, озь фикирдешлеринен бирлешип, халкъ тасиль системасыны башындан сонъунадже бир багънен багълагъан. Олар башлангъыч, орта ве

алий мектеплернинъ ачылмасына буюк иссе къошкъанлар. О девирде башлангъыч мектеплерге — мектебе, орта мектеплерге — рушдие, алий мектеплерге медресе деп айткъанлар.

(Алие Велиулаева)

176-нджы иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

1. Онынъ бабасы — икметли, адалетли, алтын адам, ве шимди оларнынъ башына бекленильмеден келип тюшкен мусибетнинъ огюни ялынъыз о, ала биледжек ве эм алыр да. (А.О.) 2. Меджалсыз адамлар дагълар бою яваш-яваш адымлайлар. (А.О.) 3. О, балалар къошкъа якъынлашкъаны киби, деренинъ янындаки къая ташнынъ артында пейда олды ве кулер юзьнен энишке догъру юрьди. (А.О.) 4. Тек огге бакъып яшагъанлар онынънен берабер адымлап олалар. (А.О.) 5. Къадынлар, бала-чагъа ёл бою агълай-сызлай, багъырыша-чагъырышалар. (А.О.) 6. Айше ярынки дерслерини азырламагъа кетти. (Ю.Б.) 7. Серги устюндеки лампаларнынъ ышыгъында юзюм япракълары мавымсы сары ренкке кирдилер, сачакъкъа илинген къафестеки боденелер, ярыкъкъа къуванып, тез-тез пыт-пылдашмагъа башладылар. (Ю.Б.)

177-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Багълайыджысыз табили мурекkеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, маналарыны анълатынъыз.

1. Манъа ярдым этерсинъ, берабер джемаатны топлашувгъа чагъырырмыз. (Ю.Б.) 2. Мына шимди де бутюн бедени эзильгендай олды, козьлери оны юкъугъа чагъыра. (Ю.Б.) 3. Олар бири-бирине якъынлашмакъта эдилер, чобан, бетине тюшкен башлыгъыны котерип, Анифенен селямлашты. (Ю.Б.) 4. Бильгинъ чокъ олсун, субет кечирмеге адам тапылыр. (Ат.с.) 5. Бу адам акъкъында ильк теэссураты яман дегиль эди: Акрам Бекмуратов онъа муляйим, йымшакъ

табиатлы, бол гонъюлли бир адам олып корюнди. (Ю.Б.)

6. Сонъки вакъытларда онынъ табиатында янъы бир адет пейда олды: акъшамлары теналыкъта бир озю къалдымы, дефтерини чыкъара ве, отурып, севимлисине мектюп къаралай эди. (Ю.Б.)

27-нджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ТОПЛАШУВДА ЧЫКЪЫШ

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Нутукънынъ кенъ къулланылгъан жанрларындан бири топлашувда я да дерсте чыкъыштыр. Чыкъышлар эки чешитте олалар: азырлангъан ве азырланмайып кечирильген чыкъыш. Мисаль оларакъ, бир де-бир меселе боюнджа музакере тешкиль олунса, беян этильген фикирни исбатламакъ керек ола. Бойле чыкъышкъа базы алларда азырлыкъ корюле.

Чыкъышкъа азырлангъанда, онынъ макъсадыны ве динълейиджилерге айтыладжакъ хабер насыл сёзлернен ифаделенеджеги къайд этиле.

Чыкъышкъа азырланмакъ ве чыкъышта булунмакънынъ дёрт усулы бар:

1. Бутюн чыкъышны язмакъ ве динълейиджилерге окъуп бермек.
2. Чыкъышны язмакъ, бир къач кере окъуп, айтып бермек.
3. Чыкъышны тек къыскъадан язып алмакъ.
4. Ич бир тюрлю язысыз чыкъышта булунмакъ.

Чыкъышта булунгъан инсан динълейиджилернинъ дикъкъатыны джельп этмек, беян этеджек меселеге меракъ догъурмакъ, озь мунасебетини бильдирмек керек. Чыкъышта кириш ве нетиджелев къысымлары муим ерни алмалы. Эгер чыкъышнынъ биринджи сёзлери динълейиджилерни меракъландырса, сонъки сёзлери де дикъкъатсыз къалмаз.

Топлашувда чыкъышкъа азырланув тертиби

1. Чыкъышнынъ мевзусы узеринде чалышмакъ, иза этиледжек малюматны азырламакъ.
2. Нутукънынъ макъсадыны ве динълейиджилерни бельгилемек.
3. Чыкъышнынъ эсасы — план. Малюматны план боюнджа тизмек керек.
4. Керек олгъан малюматкъа эсасланаракъ, чыкъышны планлаштырып, кириш, эсас къысым, нетидже язмакъ.
5. Чыкъыш тюрлю услюп иле алып барылыр. Чыкъышта булунгъан инсан озь фикирлерини тарифлемек, изаламакъ, мисаллер узеринде исбатламакъ керек.
6. Толу чыкъышны язып, оны бир къач кере окъуп чыкъмакъ лязимдир.

178-инджи иш. Ашагъыдаки метинни окъунъыз. Терджиме этюв меселелерини хатырлап, метинни къырымтатар тилине терджиме этинъиз.

ПРАВИЛА ЮНЫХ МУСУЛЬМАН

Дорогие ребята! Эти правила, помогут вам стать хорошими мусульманами, ведь им всегда следовал наш Пророк Мухаммед **(мир ему и благословение Аллаха).**

1. Желай людям того же, чего ты желаешь самому себе.
2. Держи в чистоте свое тело и одежду, следи за собой.
3. Разговаривай тихо, особенно в общественных местах.
4. Отвечай добром на зло, прощай того, кто обидел тебя.
5. Будь отважен и смел и говори правду, даже если она не выгодна тебе.

6. Не будь груб и не говори непристойностей даже в шутку.

7. Перед едой говори «Бисмиллях», а после еды поблагодари Аллаха и того, кто приготовил ее.

8. Бери еду правой рукой и не выискивай лучший кусочек, а бери то, что лежит ближе к тебе.

9. Будь милосердным к людям и к животным, дабы Аллах был милосерден к тебе.

10. Вовремя оказывай помощь слабому, старику.

11. Читай Коран, вникая в его смысл, и размышляй над ним, а также слушай, как его читают другие.

12. Пораньше ложись спать и пораньше вставай.

179-ынджы иш. Юкъарыдаки метинге эсасланып, «Эдепли балалар» мевзусында чыкъыш азырланъыз. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини чыкъышынъызда къулланынъыз.

Иш севмезни эль севмез.

Иш яшта дегиль, баштадыр.

Йигитнинъ сёзю бир олур.

Кельсе, одам (тёрюм) бош, кельмесе, даа хош.

Козь — корьмек ичюн, акъыл — бильмек ичюн.

Сёз, еринде айтылса, сёздир.

Сёзю акънынъ иши акъ.

Татлы тиль йыланны ювасындан чыкъарыр, яман тиль — инсанны имандан.

Татлы тиль саибине бал едирир, адджы тиль башына беля кетирир.

Терек не къадар юксек оссе де, тамыры ердедир.

ТАБИЛИ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Тарз-арекет табили мурекккеп джумлелер иш-арекетнинъ тарзыны, алыны бильдирелер.Таби джумле баш джумледен чыкъкъан ***насыл алда? не тарзда? насыл?*** киби суаллерине джевап бере. Джумленинъ къысымлары бир-биринен ***ки, гуя, санки, дерсинъ*** багълайыджылар ярдымынен багъланып келирлер.

Меселя: *Кимерде ойле ола* ***ки****, ят адамнен, якъын достунъ киби, ачыкъ лакъырды эте билесинъ. (У.Э.) Зифт къаранлыкъта кой эвлеринин пенджерелеринден тюшкен ярыкъ ойле тасавур догъура* ***ки****, санки озьлерининъ къадим боз къая боюнларына къыйметли бир шей такъкъанлар. (Й.)*

Микъдар-дередже табили мурекккеп джумлелер иш-арекетнинъ микъдарыны, дереджесини бильдирелер. Таби джумле баш джумледен чыкъкъан ***не дередже? не къадар?*** суаллерине джевап бере. Джумленинъ къысымлары бири-биринен ***ки*** багълайыджысынен багъланып келелер.

Меселя: *О дуйгъу о къадар къавий, о къадар хакемдар* ***ки****, инсангъа кярыны, сеадетини дегиль, кендисини биле унуттырыр. (Ю.Б.) Авджы не къадар из биль****се****, тильки о къадар ёл билир. (Ат.с.)*

Ер табили мурекккеп джумлелер иш-арекетнинъ олгъан, оладжакъ ерини бильдирелер.

Таби джумле баш джумледен чыкъкъан ***не ерде? къайда?*** киби суаллерине джевап бере. Багълайыджылар вазифесинде шарт фиильнинъ ***-са, -се*** ялгъамалары къулланыла.

Меселя: *Къаерге баш урса, анда онъа ишанчсызлыкъ бильдирдилер. (С.Э.)*

Ошатув табили мурекккеп джумледе баш джумледеки иш-арекет таби джумленинъ иш арекетинен ольчештирилир.

Джумленинъ къысымлары бири-биринен ***санки, гуя*** багълайыджылары ярдымынен багъланып келир.

Меселя: *Гонълюмни хош дуйгъу сарды, **гуя** озь эвимде севимли чечеклерим арасында булунмакътам. (Й.)*

Керилеме табили мурекkеп джумлелерде таби джумледеки иш-арекет баш джумленинъ иш-арекетине кедер этсе де, баш джумледеки иш-арекет ола билир. Джумленинъ къысымлары бири-биринен шарт фиильнинъ ***-са, -се*** ялгъамаларынен, ***да, де*** дереджеликлеринен, ***биле*** мунасебетчисинен, ***амма*** багълайыджысынен багъланып келир.

Меселя: *Байыр тим-тик олса да, Анифе ерге баскъан аякъларыны сезмей. (Ю.Б.)*

Табили мурекkеп джумлелернинъ синтактик талиль тертиби

1. Джумленинъ къысымларыны къайд этип, баш ве таби джумлелерни бельгилемек.

2. Баш ве таби джумле арасындаки багъ васталарыны косьтермек.

3. Баш джумледен таби джумлеге суаль къойып, мурекkеп джумленинъ мана джеэттен чешитини къайд этмек.

4. Токъстав ишаретлерининъ къоюлувыны изаламакъ.

5. Табили мурекkеп джумлени тешкиль эткен эр бир къысымны (баш ве таби) адий джумле киби талиль этмек.

180-инджи иш. Берильген схемалар боюнджа бир къач керилеме табили мурекkеп джумлелерни уйдурып язынъыз.

1. ( ) -се биле, [ ].

2. [ ], амма ( ).

3. ( ) -мадан, [ ].

4. ( ) сонъ биле, [ ].

181-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Табили мурекkеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, синтактик талиль этинъиз. Баш ве таби джумлелерни къайд этип, оларнынъ арасында олгъан мунасебетни анълатынъыз.

1. Анълашылды: бу музыка энди баягъы девам этеджек. (Э.У.) 2. Кимерде ойле алларгъа расткелесинъ ки, догъру бир фикирге кельмек къыйын ола. (Э.У.) 3. Таякънынъ бир уджундан биревнинъ башына салласанъ, экинджиси келип озь манълайынъа урула. (Э.У.) 4. Бунъа, гъалиба, аджет де ёкъ эди, чюнки къартларгъа байрамны мусафирлер озьлери кетирди. (Э.У.) 5. Зан этем ки, мени къыш хусусында лаф этмек ичюн чагъырмадылар, гъалиба? (Э.У.) 6. Унутма, асабам, бу сенинъ эвинъ дегиль, меним эвим. (Э.У.) 7. Къышта шай ола: шимдичик ярыкъ эди, бир дакъкъадан сонъ, эр ер къаранлыкъ. (Э.У.) 8. Шуны да айтмакъ керек ки, бабалыгъы илькиде онъа яхшы мунасебетте булунмагъа тырышты, иштен къайткъанда, кяде бир къанфет кетирди, атта бир эки кере Пушкин адында раатлыкъ багъчасына кезмеге алып барды. (Э.У.)

182-нджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Башта багълайыджысыз табили мурекkеп джумлелерни, сонъ исе багълайыджылы сойларыны язып алынъыз, чешитлерини бельгиленъиз, маналарыны анълатынъыз, синтактик талиль этинъиз.

1. Янъы къуюнынъ буравланмасына еди-секиз ай вакъыт берильди, огюмиздеки яз ве кузь айлары буравджыларнынъ омюрлери шу къую башында кечеджек. (Ю.Б.) 2. Истек олсун, эллери келишкен усталар да тапылыр. (Ю.Б.) 3. Раатсызланма, къызым, озю де сюрип келир. (Ю.Б.) 4. Ичери кир, Сервер агъа, эписини айтып беририм. (Ю.Б.) 5. Риджа этем, машинадан тюшкен сонъ, эгленип къалмасын, оны эвге озгъар. (Ю.Б.) 6. Зан этем ки, экиде-бир лабораториядан авагъа чыкъса, эвелькисидай яшларгъа къошулса, хасталагъы да савушыр, ишке де буюк файдасы токъуныр. (Ю.Б.) 7. Чокъ кедерленме, бугунь олмаса, ярын кене аякъкъа турыр. (Ю.Б.) 8. Сен озюнъ аша, тюневин акъшам да агъызынъа ич бир шей алмадынъ. (Ю.Б.)

183-юнджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Нуткъунъызда мурекеп джумлелерни ишлетинъиз.

«Интервью». Бир талебе — журналист, экинджиси — белли къырымтатар языджысы. Журналист бу шахыснынъ омюр ве яратыджылыгъынен багълы суаллер бере ве джевапларгъа къыймет кесе.

184-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Багълайыджылы табили мурекеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, оларнынъ теркибинде ишлетильген замирлерни, нисбетлешкен сёзлерни, багълайыджыларны къайд этинъиз, маналарыны анълатынъыз.

1. Бу бинада ойле хирурглар барлар ки, ипрангъан юрекни яш юрек иле денъиштире билелер. (Ш.А.) 2. Исмаильнинъ чырайы асыл да денъишмей, гуя ич бир шей олгъаны ёкъ. (Ш.А.) 3. Барат ойле бир абдырады ки, аз къалды скемлесинден йыкъыла язды. (Ю.Б.) 4. Къайда адет къалса, анда ёл къалмаз. (Ат.с.) 5. Ниярнынъ сёзлери Серверни шу дередже-де эеджанландырдылар ки, о, бу къызны тынчландырмагъа сёз биле тапалмады. (Ю.Б.) 6. Раим чыдар, башкъа чареси ёкъ. (Э.У.) 7. Озь бабам олгъан олса, мен бойле къыйналмаз эдим. (Э.У.) 8. Энъ худжуры шунда ки, акъшам, кельгенимизнен, костюмини чыкъарып, Салядиннинъ кроваты устюне атып, чыкъып кете эдик. (Э.У.)

185-инджи иш. Ашагъыда берильген схемалар боюнджа бирер ер табили мурекеп джумлелер уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

1. (не ерге ...)-са, [о ерге ...]. (догъруртув келиши)

2. (къайда ...)-ма, [анда ...]. (ер келиши)

3. (не якътан ...), [о якъта ...]. (чыкъыш келиши)

186-нджы иш. Метинни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, мүреккеп джумлелерни кочюрип язынъыз, чешитлерини бельгиленъиз.

Акъшамдаки къара топракъ
Саба бакъсам энди акъ.
Къалын къаргъа комюльген
Чевремизде эр бир якъ.
Дамлар сачакълар орьтюк
Кимер ерлерде курьтюк...
Санки дерсинъ къардан къыр
Огюнъде тура тим-тик.
Яраштыра къар къышны
Дагъны чёльни къыртышны.
Пек хош келе софадан
Сейир этсенъиз къышны.
Ерде къалын къар ятса
Декабрь мартны атса
Берекетли яз дейлер
Тизлеринъ къаргъа батса...

(Эшреф Шемьи-заде)

187-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз Мүреккеп джумлелерни сайлап, дефтерге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Тюневин Чубаровкада эдим. Саба бизимкилер немсени койден урып чыкъардылар. Уйле авгъанда, немсе бизни топкъа тутты. Сонъ танклар сюрип кельдилер. Санаев инат адам. Кери чекильген адети ёкъ. Сабагъадже эвлер харабеге чёкти. Батальонда алты адам сагъ къалдыкъ. Эльмаз енъгильден къакъынып, аякъкъа турды. Белини эластик алда майыштырып, къолуны арткъа узатты, огълан бала киби, къулач созып, бана къум устюнде ресим чызгъанда, фырчы хызметини корьген ташчыкъны денъизнинъ узакъ ве сувукъ тереликлерине фырлатып йиберди.

Устюндеки янъы галифеге, узун аякъларындаки чызмаларгъа гизлиден козь эттим. Мен козь этер экеним, саильдеки ойнакъ рузгяр онынъ сачларыны ельпиретти, дагъыт-

ты, череси орьтюльди. Онынъ турушында, узакъкъа бакъышында юксек дагъларнынъ, терен дерелернинъ юрек куйдюриджи кийик гузеллигини сездим. Бойле иляий варлыкъ бизим Бадемликтеки шефкъатлы анадан дюньягъа кельгенине севиндим.

(Шамиль Алядин)

29-ынджы дерс

ЧОКЪ КЪЫСЫМЛЫ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Чокъ къысымлы мурекkеп джумлелер учь я да учьтен зияде бирикип кельген джумлелерден ибарет олурлар. Бойле джумлелернинъ къысымлары бири дигерине учь тюрлю багъ усулларынен багъланырлар: **тизме, табили** ве **къарышыкъ багълы.**

Чокъ къысымлы мурекkеп джумлелернинъ къысымлары тек тизме багъ вастасынен багълана билир.

Мисаль:

Гедже ягъмур ягъмагъан, лякин этрафтаки отлар, терек япракълары сылангъан, атта топракъ да дымлангъан. (Э.У.)

[ ], лякин [ ], атта [ ].

Чокъ къысымлы мурекkеп джумлелернинъ къысымлары тек табби багъ усулынен багълана билир.

Мисаль:

Ёрулса да, юргиндеки кедер ёргъунлыгъыны да унуттыра, чюнки бабасы олюм алында, онынъ ичюн бабасынынъ «сонъ истеги»ни ерине кетирмеге кете. (У.И.)

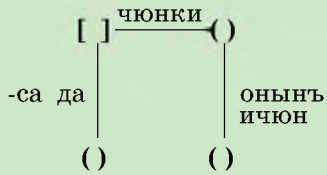

Чокъ къысымлы мурекъкеп джумлелернинъ къысымлары эм тизме, эм табы багъ усулларынен бирикип келе билир.

Мисаль:

Исмаил чапалана, дерсинъ юреги коксюнден атылып чыкъаджакъ киби ола, вуджуды титрегенинден, биджагъындаки орденлер бири-бирине тийип шатырдайлар. (Т.Х.)

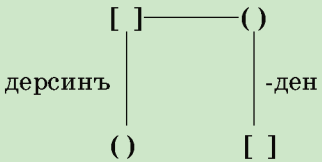

Бойлеликнен, чокъ къысымлы мурекъкеп джумлелер учь чешитке болюнелер:

1. Чокъ къысымлы тизме мурекъкеп джумлелер.
2. Чокъ къысымлы табили мурекъкеп джумлелер.
3. Къарышыкъ багълы чокъ къысымлы мурекъкеп джумлелер.

188-инджи иш. Метинни окъунъыз. Учь ве учьтен зияде къысымлардан ибарет мурекъкеп джумлелерни сайлап, бу къысымлар арасындаки багъ васталары ве мунасебетлерини бельгиленъиз.

Бу арада сокъакъта бир чивильти, шамата котерильди, къаршыма бир топ мектеп талебелери чыкътылар. Аркъаларында, къолларында тюрлю ренкте, чешит шекильде ресимлер ясалгъан чанталары бар эди. Урбачыкълары да ойле: темиз, ярашыкълы, дюльбер. Заман агъыр, мешакъатлы олса да, о, гуя балаларгъа токъунмагъан, янларындан отип кеткен. Балалар мени корьгенлеринен, эписи бир агъыздан:

— Селям алейкум, эмдже! — деп багъырдылар.

Мен, селямларыны алып, мектеплеринин къайда экенини сорадым.

— Узакъта! — дедилер. Тюшюнджеге далдым. Балачыкъларнынъ чырайларына бакътым. Ынджынаджакъ киби, ич бир шей сезмедим, балалар эр ерде, эр вакъыт баладыр, дедим. Амма, тилимни тишлеп, сустым. Къышта, къар, боранда, ягъмур, чамурда, къаранлыкъта, бу къышымлы сокъакътан къатнайдырлар, аякълары чамургъа, сувгъа, терен къаргъа батадыр, деп ичимни чектим. Аджыдым о сабийлерни, балабан, ярашыкълы къасаба къурулмакъта, лякин, чокъ языкъ ки, мектеп бинасы ичюн бош бир кошечик тапылмагъан.

Коюмиздеки мектеп хатириме тюшти. О, эки къатлы бина эди, пенджерелери кенъ, сыныфлары ярыкъ эди. Мен пенджерелери денъиз тарафкъа ачылгъан сыныфта окъуй эдим, отургъан еримден денъиз, анда ялдагъан елькен къайыкълары, гемилер яхшы корюне эдилер. Сонъундан пенджерелернинъ ашагъы къысмыны къаверенки боянен бояладылар, денъиз корюнмей къалды.

(Айдер Осман)

189-ынджы иш. Ашагъыда берильген схемалар эсасында чокъ къысымлы тизме мурекъкеп джумлелерни уйдурып, дефтерге язынъыз.

1. [ ], [ ], [ ].
2. [ ], ве [ ], амма [ ].
3. [ ], [ ], лякин [ ].
4. Де [ ], де [ ], де [ ].

190-ынджы иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Нуткъунъызда чокъ къысымлы мурекъкеп джумлелернинъ тюрлю чешитлерини къулланынъыз.

«Физика дерсинде». Бир талебе — физика оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Талебе феннен багълы бир къач суаль бере, оджа исе бу суаллерге джевап бере.

191-инджи иш. Метинни окъунъыз. Мурекеп джумлелерни сайлап, синтактик талиль этинъиз.

Чамурлы сокъакъ бою адымларкен, козьлеримни чевре-этрафтан алмадым. Сагъ тарафта кираметнен орьтюли эски татар эвчиклери мейва тереклери арасына гизленгенлер. Азбарларына козь ташладым. Чокътан къурулгъан аранчыкълар бир тарафкъа янтайып туралар. Базыларынынъ диварлары эшильген. Узакъ улькелерден кетирилип, Сары-Агъач койчигине ерлешкен адамлар, манълай тери тёкип, бу эвлерни къурмагъанлар. Пара масраф этмегенлер, азыргъа дуаджы олгъанлар. О себептен бу эвлернинъ къадирини бильмейлер. Мени бойле джарис тюшюнджелер раатсызлап, чекиштире эдилер. Къальбимни терен кедер басты. Юзюмни солгъа чевирдим. Янъы къасаба. Меним шимди бутюн окюнчим ве къуванчым къурулмакъта олгъан бу янъы къасабанен багълы эди.

Дюньяда дертсиз-гъамсыз инсан ёкътыр. Эр кеснинъ озь ярасы, окюнчи бар. Аслында гъам да, къуванч да кечиджидир. Бу дакъкъалары кимлергедир ачувлана эдим. Кимлерге, бильмейим. Бельки дагъдан келип, багъдакини къувгъанларгъадыр. Ихтимал. Мен шимди бу эки манзара акъкъында тюшюнем. Бири — эски, дигери —янъы манзара.

(Мемет Севдияр)

192-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Мурекеп джумлелернинъ чешитлерини ве багъ мунасебетлерини бельгиленъиз.

1. Сервер, къую башындаки аркъадашларынен селямлашкъан сонъ, анълады, джоюлгъан Адиль оларнынъ арасында олгъан эди. (Ю.Б.) 2. Сен шу мусаллаткъа козь-къулакъ ол, барып да, исингенликни бозып, башымызгъа беля ачмасын. (Ю.Б.) 3. Селим не айтаджагъыны бильмеди, бу меселелерден хабери ёкъ эди. (Ю.Б.) 4. Дюньяда инсаннынъ омюр ёлу пек къыскъадыр, бу ёлны эр бир адам билип кечмек ве ярашыкълы бир из къалдырмакъ керек. (Ю.Б.) 5. Итибарынъ олса, паранъ даима олур. (Ю.Б.) 6. Агъа-къардаш киби олдылар: олюм бар, айырылыкъ ёкъ. (Р.А.) 7. Куню

келир, бу шеэрнинъ ады да мемлекетимизнинъ харитасында къайд олуныр, газеталарда язылыр, радионен айтылыр. (Ю.Б.) 8. Тек къулакъларында насылдыр шувулты бар, тосат-тосат башы агъыра. (Ю.Б.)

СИНТАКСИС

193-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Мурекеп джумлелерни сайлап, дефтерге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Денъиз сакинлик ичинде. Онынъ юзю, кузьгю киби, йылтырамакъта. Бираз эвель Ялтадан чыкъкъан ёлджу гемиси энди Гурзуфнынъ яры ёлуны кечкен эди. Ёлджулар бу гузель манзараны сейир этип тоямагъанлары ичюн вакъытнынъ кечкенини дуймай эдилер. Кимиси когертеде, кениш шемсиелер тюбюнде ерлештирильген отургъычларгъа отургъан, кимиси аякъ устюнде тураракъ, когертенинъ этрафыны сарып алгъан ве геминиnъ пешинден къалмагъан, ойнакълап-ойнакълап кеткен юнус балыкъларнынъ сув узеринде фырлангъанларыны сейир эте эдилер.

Ёлджуларнынъ арасында, аджеми бакъышлар иле мында ябанджы олгъаны корюнип тургъан бир йигит бу хош манзаранынъ энъ кичик парчачыгъына къадар корьмек ичюн, къара джамлы козьлюгини де такъа, де чыкъара. Устюнде къыскъа енъли ачыкъ мавы кольмеги, кок штаны, аякъларында беяз парусина аякъкъаплары бар эди, корюнмеси хош бир йигит эди. Аркъагъа тегиз таралгъан кестане тюсюндеки сачлары, хафиф рузгяр эскенде, шекилини денъиштирелер, перчеми далгъаланаракъ, манълайы узеринде культеленмекте. О, къаршысындаки манзараны буюк зевкъ иле сейир этмекте.

(Мемет Севдияр)

КОЧЮРИЛЬМЕ ВЕ КЪЫЯ ЛАФЛЫ ДЖУМЛЕЛЕР

Бильгилеринъизни текрарланъыз

Бир де-бир шахыснынъ фикрини мундеридже ве шеклини денъиштирмезден ифаделеген джумлеге **кочюрильме лаф** дейлер. Бир де-бир шахыснынъ фикрини шекильдже денъиштирип ифаделеген джумлеге **къыя лаф** дейлер.

Кочюрильме лафлы джумлелер эки къысымдан ибарет олурлар: **кочюрильме лаф** ве **муэллифнинъ сёзю**. Кочюрильме лаф тырнакъ ичине алынып, баш арифнен язылыр.

Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафтан эвель кельсе, ондан сонъ эки нокъта къоюлыр, кочюрильме лаф исе буюк арифнен язылыр, тырнакълар ичине алыныр.

Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлеринден эвель кельсе, тырнакълар ичине алынып, виргюль ве тире къоюлыр. Муэллифнинъ сёзю кичик арифнен башланыр.

Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафнынъ ортасында кельгенде, бутюн джумле тырнакълар ичине алыныр. Муэллифнинъ сёзлери эки тарафтан виргюль ве тиренен айырылыр.

Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлери ортасында къалса, ондан эвель эки нокъта къоюлыр, тырнакълар ичине алынып, ондан сонъ виргюль ве тире къоюлыр. Муэллифнинъ сёзлери кичик арифнен девам этилир.

Муэллифнинъ сёзю ве кочюрильме лафнынъ ерине коре джумлелернинъ язылувыны ашагъыдаки схемалар узьре косьтермек мумкюн:

Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафтан эвель	Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафтан сонъ	Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафнынъ ортасында	Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлери ортасында
М: «К».	«К», — м.	«К, — м, — к».	М: «К», — м.
М: «К?»	«К?» — м.	«К? — м, — к».	М: «К?» — м.
М: «К!»	«К!» — м.	«К! — м, — к?»	М: «К!» — м.

194-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Кочюрильме лафнен кельген джумлелерни сайлап, берильген тертипте агъзавий шекильде талиль этинъиз:

СИНТАКСИС

Кочюрильме лафлы джумлелернинъ талиль тертиби

1. Кочюрильме лаф ве муэллифнинъ сёзюни къайд этмек.
2. Муэллифнинъ сёзюни бельгилемек.
3. Джумленинъ схемасыны сызмакъ.
4. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаламакъ.
5. Кочюрильме лаф ве муэллифнинъ сёзлери айры джумле оларакъ талиль этиле.

Яры гедже маалинде огюмизде чёльнинъ чети ярылды. Ёл, ер чатлагъы ичине киререк, энъишледи. Биз акъырын-акъырын ер астына тюшип кеттик. Сонъ огден майорнынъ асабий давушы эшитильди. Дженкнинъ ильки айларында бизде, аскерий къытъаларда, юксек унванлар аз эди. Кичик унванлы кишилер буюк рутбелерде эдилер. Полкумызнынъ командири — полковник дегиль де, майор экенлигининъ себеби бунда. Майор шимди бу къалабалыкъ ичинде эмир бердими? Сёгюндими? Кимсе анълап оламады. Атлар адымларыны явашлатты. Арт аякъларыны керип-керип бастылар. Арттан кельген ем, эшья арабаларынынъ копчеклери, ташларгъа минип-тюшип, кучьлю тасырдадылар.

Ашагъы тюшкен сонъ, огюмизде Азав денъизи пейда олды. Далгъалар арасында насылдыр топракъ ёлакъ узангъан, къайдадыр чыкъып кете. Сонъу корюнмей. Сагъында — сув, солунда — сув. Бириндже ве экиндже эскадронлар, бу ёлакъ бою бир талай юрип, денъиз ичинде токътагъанлар. Аскерлер атлардан тюшкенлер. Майор саильде доланмакъта. Мени корип, элини къакъытты, биз токъталдыкъ.

— Истраат... — деди о, алчакъ сеснен.

Къач дакъикъалыкъ экенини айтмады. Мен учюнджи эскадрон атлардан тюшмесини эмир эттим. Сонъ взвод командирлерини яныма чагъырдым.

— Он беш дакъикъалыкъ раатлыкъ... — дедим оларгъа. — Атларнынъ агъызлыкълары алынсын. Айыллары бошатылсын.

(Шамиль Алядин)

195-инджи иш. Берильген джумлелерни кенишлетип, кочюрильме лафлы джумлелер уйдурынъыз. Бундан сонъ, тизген джумленъизни къыя лафкъа чевиринъиз.

Иш орънеги: «...», — деп къычырды агъам.

«Манъа ярын саба эрте турмакъ керек», — деди агъам.

Агъам ярын саба эрте турмакъ керек олгъаныны айтты.

1. Агъасы онъа: «.....», — деди. 2. Достум манъа бойле хайырлав сёзлерини айтты: «.....». 3. «.....?» — деп сорады къартбабасындан торуны. 4. Мен къардашыма: «...?» — деп, суаль бердим.

196-нджы иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, дёрт джумле тизип, дефтеринъизге язынъыз.

1. «К, — м, — к».
2. М: «К!»
3. «К?» — м.
4. М: «К!» — м.

197-нджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерден, муэллифнинъ сёзлерини къошып, кочюрильме лафлы джумлелер уйдурып язынъыз.

1. Акъмесджитнинъ меркезий мейданына насыл бармакъ мумкюн? 2. Сагълыкънен барынъыз, къартбаба, ёлларынъыз ачыкъ олсун, къартанама селям айтынъыз. 3. Акъмесджит аэропортындан Стамбулгъа учакъ саат экиде учаджакъ. 4. Балалар, ярын Чатырдагъгъа кезинтиге бараджакъмыз! 5. Сизни къурбан байрамынен хайырлаймыз. 6. Шиирни эзберлединъизми? 7. Бугунь ана тили дерсинде насыл мевзунен таныш олдунъыз?

198-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерде токътав ишаретлерини къойып, дефтерге язынъыз.

СИНТАКСИС

Ябанджы бир эркекнинъ оны буюк бир меракънен сейир эттигини дуйгъан къыз, бирден-бирге йигитке бакъкъанда, козь-козьге расткелиштилер. Тааджиплененерек, эеджан ичинде баягъы вакъыт не дейджегини бильмеди, сонъра озюни эльге аларакъ:

Не къадар хош манзара, э! деди йигит.

Къызнынъ юзюнде тебессюм пейда олды.

Эльбет, пек хош, деди. Мени бу гузеллик озюне эсир этмекте.

Бу багълар арасындан айланып кечкен асфальт тёшевли ёлгъа бакъынъыз.

Я, къаршы ёкъуштаки чечек тарласына не дерсинъиз?

Орасы гелинджиклерле пападиелернинъ мекяны экен. Ренклерге ренклер къошула, инсангъа аятнынъ лезетини таттыралар. Чокъ гузель ерлер корьген эдим, амма, бугуньки киби, зевкъны бир вакъыт ис этмеген эдим.

(Мемет Севдияр)

199-ынджы иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Муреккеп ве кочюрильме лафнен кельген джумлелерни сайлап, оларнынъ теркибини схемаларнен косьтеринъиз.

1. Силя джеэтинден де олар кучьлю, демек догърудан-догъру башкъа-башкъа урушмакъ бизим ичюн эльверишсиз, не япмалы? (Э.А.) 2. Озьлери думан ичинде корюнмей къалгъан сонъ, Тейфыкъ аскерлерини бир ерге топлай: «Меним эмирим олмагъандже, кимсе атеш ачмасын, давуш чыкъармай, душман окопларына якъын барайыкъ, сонъ меним эмиримнен атеш ачарсыз», — деди ве огге джылыша башладыдар. (Дж.А.) 3. — Вакъыт олгъанда, бираз ялыда юрейик, — деди. — Япаджакъ ишлеримизни кунь эвельден бельгилейик. (Э.А.) 4. — Токъта! Еринъден къыбырдама, тешкереджекмиз, — деди олар тюкянджыгъа. (Ю.Б.) 5. Агъачтан балабан чана ясамалы, устюне къойып, алып кетмели,

весселям. (Ш.А.) 6. Затен, о, бунъа элем этмей: «Эр кес, меним киби, яшагъайды!» — дей. (И.П.) 7. Агъалары арасындаки къавгъанынъ башлагъанына, бир къач ай олса да, о, токътагъаны ёкъ, вакъыт-вакъыт эп къозгъала. (И.П.) 8. Озенни кечмек ичюн ясагъан пантон копюрлерни душман авиациясы парлап, дарма-дагъын этсе де, шаркътан кельген ташкъынны токътатмагъа кучьлери етмеди. (Э.А.) 9. Амма сонъки пешман... «Не япмалы? Кельдинъми — сонъунадже сабыр иле динъле!» (С.С.) 10. Энди бир шей файда бермез, ана-бабамны ынджытмакъ истемейим. (С.С.). 11. — Не ичюн, Алиме?! Не ичюн! — деп, текрарлай. — Истесенъ, башкъа ерге кетейик. (С.С.) 12. Манъа козьлерини тиксе де, мени эслемей, санки бир бошлукъкъа бакъып тура. (С.С.) 13. Бири-бирининъ юрек сеслерини эшитселер де, бири-бирини анълап оламадылар. (С.С.)

Кочюрильме ве кыйыкъ лафлы джумлелер

200-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафнен кельген джумлелерни сайлап язынъыз, токътав ишаретлеринининъ къоюлувыны изаланъыз.

Шакир фабзавучкъа завдомун ве бир де меним зорумле кирген эди. О, бир айдан бери анда къатнаса да, башкъаларыдай анда эйисынамай эди. «Бутюн кунь, — дей эди, — агъзынъ, бурнунъ комюр тозуна толып къала. Устюнъ-башынъ кене шай — тоз, комюр иси сасып къала. Бутюн кунь гурюльти ичинде огърашасынъ. Чёкюч гурюльтиси, чыгъырылтысы, машина зырылтысы, къалабалыкъ... ве бутюн гурюльтилере къатланып, айда он учь рубле айлыкъ аласынъ. Айлыкъ алгъан балаларынъ паёклары да кесиледжек экен, оны да кесселер, сонъ, эшек киби, чекиш, копекдай ач юрь!»

Шакир бойле лакъырдылары яры шакъа, яры керчек, ара-сыра япа тургъан эди. Мен де онъа: «Аркъадашларынъ чыдагъан ерде санъа айып олмазмы? Шейделер биле къатланалар, бакъ бир ай чалыштынъыз, джедвеллер ясап кельдинъиз, бир йыл къатлансанъыз, ким бильсин, нелер япарсынъыз» — дердим. О, менден бу лакъырдылары эшитинджде ятышыр. «Эписи, эписи, сен де шай дейсинъ» — деп,

ынджыныр эди. Лякин о, бу базар иши джиддийлештирди. Бизи базар куньлери ара-сыра киногъа алып кете тургъан эдилер. Бу базар да бардыкъ. Кинода бугунь Исвечре мемлекети, онынъ дагъ манзаралары ве кой хозяйствосы косьтерильди. Исвечре... Альп дагълары устюнде къурулан бу мемлекет, бу эт, май, пенир мемлекети берекетли олдугъы къадар да табиатджа зенгин ве меракълы эди.

(Абляким Ильмий)

СИНТАКСИС

201-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерде токътав ишаретлерини къойып, дефтерге язынъыз.

Сиз койни эрте терк эттинъиз... шубэсиз, адамларнынъ чокъусыны унуткъандырсынъыз! деди къыз. Элине кичкене, сюйрю ташчыкъ алды, огюндеки сылакъ къум устюнде эки урькечли деве къыяфети чызмагъа тутынды, козьлерини ресимден узьмей, деди Дёрт йылдан сонъ мен озюм де кеттим. Шеэрде ишледим. Окъудым... эким олмакъ истедим.

Ве... олдынъыз. Ойлеми? — дедим мен.

Теэссюф... бизни, йигирми еди къызны, учюнджи курстан алдылар. Эки айдан берли устюмде шинель, башымда каска.

Мында насыл тюштинъиз?

Сизинъ эскадронгъамы?

Эбет!

Насыл тюштим...? къыз теренден кокюс кечирди. Буны анълатмакъ — кучь.

(Шамиль Алядин)

31-инджи дерс

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСИ

ВАТАНЫМ — КЪАЙГЪЫМ ВЕ ГЪУРУРЫМ

202-нджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз. Метинлернинъ мевзусыны бельгиленъиз.

1944 сене майыс 18 геджеси зевалына мукъавемет косьтере биледжек эркеклернинъ эписи дженкте Русиени душмандан мудафаада къан тёкеяткъан вакъытта, НКВД ордусы келип, ихтияр къырымтатар эркеклерини, къадынларыны ве бала-чагъасыны, олюм техдиди алтында, эвлеринден тюфек къундагъы иле тюрткелеп чыкъаргъанда, мукъаддес ватан муаребеси къанунларына итаат иле, Къырымны терк эттилер.

(Шамиль Алядин)

Къырым Русие тарафындан тутулып алынгъан биринджи кунюнден берли, о, бизни сюргюн этмек пешине тюшти. Башта меджбурен япаджакъ олдылар. Оны япып оламадылар. Айнеджиликке урдылар. Алдав ве зорбалыкъ ёлунен койлюлернинъ топракъларыны тутып алдылар. Иджрет фарз, дедилер. Топрагъы къолдан кеткен, зорбалыкъкъа даянамагъан диндар халкъ, иджрет фарз деп, башкъа улькелерге кетмеге меджбур олды.

Затен, Къырымнынъ тамыр халкъыны кочюрюв далгъасы бир заман сакинлешмеди. Къазакълар Къырымны татарлардан темизлемек, Прут озенинде Буюк Пётрны эсир алгъан, Москваны ишгъаль эткен ханлардан эсер биле къалдырмамакъ ичюн, эр шейни яптылар. Факъат адалетни енъип оламадылар.

— Москваны Гирейлерден къайсы хан алгъан эди? — деп сорады Мурат акъай.

— Девлет Герай, — деди Къуртумер агъа, — лякин Гирей дегиль Герай. Гирей деп къазакълар айталар. Герай о девирде Къырымда яшагъан итибарлы къабиленинъ ады. Бутюн ханлар, Герай къабилесине урьмет этерек, онынъ адыны ташыдылар.

Герайлар сулялеси 346 йыл мустакъиль Къырым ханлыгъыны идаре эттилер. Ханлар биревлернинъ топрагъына козь тиккен инсанлар дегиль эдилер. Олар эр кеснинъ динини, адетлерини урьмет эте эдилер.

(Айдер Осман)

Асырымызнынъ башында, большевиклер Къырымгъа ильк кельген заманда, Джафер Сейдамет халкъны тенбилеп: «Большевик джерьянына къапылманъыз! Сель акъар, къум къалыр», — деген эди. Бугунь бизге къаршы чыкъкъанлар, кене де шу динсизлердир. Лякин шуны да айтмакъ керек ки, бутюн дюньяны титреткен совет ёлбашчылары, бизим къырымтатар меселесинде янъылдылар.

— Эбет, эбет янъылдылар! — деп багъырдым мен. — Олар бутюн дюнья джемаатчылыгъы огюнде шапырып-копюрип, къырымтатар миллети ёкъ, деп яйгъара къопардылар. Амма Ташкентте къырымтатар тилинде «Ленин байрагъы» газетасы, «Йылдыз» журналы, нешриятта ана тилимизде китапларымыз чыкъкъаныны, къырымтатар тюркюлерини йырлагъан, оюнларыны ойнагъан «Къайтарма» ансамбли яшагъаныны унута эдилер. Бутюн булар халкъымызнынъ джанлы паспорты эди. Биз Къырымнынъ тамыр халкъы олгъанымызны эр ерде акъламакъ керекмиз.

(Айдер Осман)

203-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Метиннинъ мундериджесини къырымтатар тилине терджиме этинъиз. Метиннинъ планыны тизинъиз.

Крымскотатарский народ не раз пытались уничтожить или выслать из Крыма в конце XVIII, в середине XIX и в середине XX века российская царская и большевистская власть СССР. Это, естественно, оказало пагубное воздействие на формирование и развитие крымскотатарского языка.

После завоевания Крыма царской Россией в 1783 году, когда было ликвидировано Крымское ханство и царские представители Г.А. Потемкин и А.В. Суворов заставили отречься от трона последнего крымского хана Шагин-Герая и сослали его в Калугу, 14 декабря того же года был подписан российской царицей Екатериной II рескрипт об аннексии Крыма. Была проведена кампания замены крымских татар русскими, что привело к разорению хозяйства полуострова. За пределы Крыма были высланы свыше 300 тысяч крымских татар, около 30 тысяч наиболее известных крымских татар были физически истреблены. Из-за царской политики геноцида в отношении крымских татар и мусульман из Крыма в 1784—1805 годах эмигрировали более 800 тысяч крымских татар, главным образом — в Турцию. В те же годы были переселены в Крым 160 тысяч колонистов: греки, болгары, немцы, а также русские.

Вторая волна геноцида в отношении крымскотатарского народа началась в 1854 году, когда российский царь Александр II решил выслать из Крыма всех прибрежных жителей мусульманского вероисповедания. В 1860—1863 годах эмигрировали из Крыма 231 177 крымских татар, более 60 тысяч погибли в Черном море при попытке переезда в другие страны. Таким образом, к концу 1863 года в Крыму осталось всего 102 291 крымский татарин. Переселение в Турцию привело крымских татар к турецкой языковой ассимиляции.

Наконец, третья крупная волна геноцида в отношении крымских татар приходится на период большевистского правления. В 1944 году весь крымскотатарский народ был обвинен в предательстве перед Советской Родиной и полностью выселен из Крыма. Впервые Крымский полуостров был очищен от крымских татар. Чего не могло добиться в течение 160 лет российское царское правительство, было осуществлено за несколько часов советской властью. Вследствие этой быстротечной операции погибло более 1/3 крымских татар, главным образом от болезней и сурового климата.

В результате этих мер крымтатарский язык утратил способность нормально функционировать, попал под сильное влияние русского языка, начался интенсивный процесс языковой ассимиляции — русификации. Второе и третье по-

коления крымских татар, родившиеся в ссылке, оказались сильно русифицированными в языке.

(Айдер Меметов)

СИНТАКСИС

204-юнджи иш. Юкъарыдаки метинлернинъ мундериджелери боюнджа «Биз Къырымнынъ тамыр халкъымыз» мевзуда мушавере кечиринъиз.

205-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз.

«Тарих музейинде». Бир талебе — музей хадими, экинджиси — музейге кельген мектеп талебеси.

206-нджы иш. Юкъарыдаки ишлерде берильген метинлернинъ мундериджелерине ве дерсте кечирильген мушавереге эсасланып, ашагъыдаки мевзулардан бирине беян язынъыз.

Ватан севгиси — имандыр.
Ватансыз адам — йырсыз бульбуль.
Ватан — экинджи ананъ.
Генчлик чагъынъны къачырма!
Гъурбетликте яшамакътан, Ватанынъда ольмек хайырлы.

32-нджи дерс

ТЕКРАРЛАВ ВЕ ПЕКИТЮВ ДЕРСИ

207-нджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз:

1. Насыл джумлелерге мурекkеп джумле дейлер?
2. Багъ мунасебетлерине коре, мурекkеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?

3. Багъ васталарына коре, мурекkеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?

4. Тизме мурекkеп джумлелер маналарына коре насыл чешитлерге болюнелер?

5. Чокъ къысымлы мурекkеп джумлелернинъ аляметлерини изаланъыз.

6. Насыл джумлелерге кочюрильме лаф дейлер?

7. Кочюрильме лафлы джумлелернинъ язылув къаиделерини изаланъыз.

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

Текрарлав ве пекитюв дерси

208-инджи иш. Метинни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, мурекkеп джумлелерни кочюрип язынъыз, чешитлерини бельгиленъиз.

1965 сенесининъ сыджакъ август куньлеринден бири эди. Мас-мавы кок узеринде булуткъа бенъзер бир шей корюнмей. Бу мемлекетте инсанларнынъ сагълыгъына хызмет эткен кунеш бутюн джанлы варлыкъкъа яшамагъа кучь бере эди. Къаршыдаки сыра дагъларнынъ тик ямачларыны бойдан-бойгъа орьткен ешиль орманлар, оларнынъ ог тарафларында ясланып яткъан юзюм багълары иле тютюн тарлалары ачыкъ сары ве зумрютни анъдыргъан къою ешиль ренклерни гелинджик ве пападиелернинъ бири-бирине къошулмасы гъает хош бир манзараны яраткъан. Масалларда ола бильген бу гузеллик ичинде де орада де бурада кой эвлери корюнип-корюнип алалар. Энъ артта, башларыны кокке тиреген киби, тургъан дагъларгъа тик Айпетрнинъ къаялары къаравуллыкъ япкъан киби туралар.

Денъиз сакинлик ичинде. Онынъ юзю, кузьгю киби, йылтырамакъта. Бираз эвель Ялтадан чыкъкъан ёлджу гемиси энди Гурзуфнынъ яры ёлуны кечкен эди. Ёлджулар бу гузель манзараны сейир этип тоямагъанлары ичюн вакъытнынъ кечкенини дуймай эдилер. Кимиси когертеде кениш шемсиелер тюбюнде ерлештирильген отургъычларгъа отургъан кимиси аякъ устюнде тураракъ когертенинъ этрафыны сарып алгъан ве геминиnъ пешинден къалмагъан ойнакълап-

ойнакълап кеткен юнус балыкъларнынъ сув узеринде фырлангъанларыны сейир эте эдилер.

(Мемет Севдияр)

209-ынджы иш. Джумлелерни окъунъыз. Мурекеп джумлелернинъ чешитлерини бельгилеп, схемаларыны сызынъыз.

1. Баарь кельдими, топракъкъа санчылып къалгъан тереклер биле, бой берип, бутюн пытакъларынен кокке ынтылалар. (*Ю.Б.*) 2. Мен онынъ белине ойле сарылдым ки, онъа къыбырдамагъа имкян бермедим. (*«Й.»*) 3. Багъны бакъсанъ, багъ олур, бакъмасанъ — дагъ олур. (А.С.) 4. Бир даа бакъсам, череси кулюмсиреди. (*Ш.А.*) 5. Эгер къалгъан учь кунь ичинде бутюн кучь-къуветлер къоюлып чалышылса биле, айлыкъ план толмайджакъ. (*С.Э.*). 6. Экимлер онъа бир афта даа ятмасыны тевсие этселер де, Меджит агъа эвге ашыкъты. (*С.Э.*) 7. Бир къач сание девамында ап-акъ юзюнде къайгъы чизгилери сакъланып къалса да, сонъундан оларны назлы кулькю тебессюми денъиштирди. (*И.П.*) 8. Эгер мектюптеки фактлар догъру олса, не ичюн оны язгъанлар имзаларыны къоймагъанлар, гизленгенлер? (*Дж. С.*) 9. Озьлеринынъ разведкагъа кеткенлерини айталар амма, къандырыджы дегиль. (*М.Аб.*) 10. Тешкерип бакъсакъ, насыл къорантадан олгъаныны гизлеген. (*А.Д.*)

210-унджы иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этип, диалог тизинъиз. Джумлелеринъизде илявелерни къулланынъыз.

«Санат музейинде». Бир талебе — музей хадими, экинджиси — музейге кельген мектеп талебеси.

211-инджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, язылувыны схемаларнен косьтеринъиз.

Мен, токътап-токътап, ашыкъмай кетем. Орта яшларда бир адам пешиме етип, менимнен ян-янаша адымлады. Селямлаштыкъ, сораштыкъ, таныштыкъ.

— Адым Абдурефи, сойадым Чардакъчы, — деди.

Мен бараджакъ Къуртумер агъанынъ эвини сорадым.

— Къуртумер агъаны билем. О, бизим молламыз ола. Эви сокъакънынъ энъ четинде. Пенджерелери айнорлыдыр, — деди.

— Я бу эки къатлы эв кимнинъ ола? — деп сорадым.

— Азиз Сейдаметов деген адамнынъ. Самаркъанддан кельди. Айдавджы. Яхшы адам, лякин джамиге, джума намазларына бармай, — деди.

— Бармакъ шартмы?

— Бильмейим, мусульман олгъан сонъ, бельки шарттыр. Эм баба-деде адетини кутьмек керекмиз, — деди джаны агъыргъан тарзда.

— Сиз барасызмы?

— Эбет, барам. Мен эм молланынъ ярдымджысы олам.

О, бир ань сусты ве текрар сёйленди.

— Мусафир олсанъыз керек, бизге бир къавеге буюрынъыз! Мына бу, эвимдир, — деп къошты.

Мен онъа тешеккюримни бильдирип, ёлумы девам эттим.

(Эскендер Фазыл)

212-нджи иш. Метинден мурекеп ве кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве схеманен косьтеринъиз.

АНАМНЫНЪ СЁЗЛЕРИ

Не ичюн, аджеба, талпынгъан юрегим
Сазыма эр даим ананы къоша,
Омюрнен чырмашкъан хаялым, тилегим
Аналар багърына сельдайын таша...
Эпкин сель токътатмаз анагъа севгимни,
Сёзлери даима къальбимде ялдай.
Тоймайым багъышлап йырымны-эзгимни,
Бу азиз аналар— пек татлы, балдай.
Дей эди: «Ах балам, пек кичик яшымдан,
Кунь корьмей, зевкъ сюрьмей омюрим акъты,
Тикилип отурдым тезья башында,
О девир гонълюмде чырпылар якъты».

Тикенли кечмишни теляшнен анъарды,
Теляшнен динълердим мен, онъа бакъып,
«Пек эрте догъдым,» — деп, окюнир, янарды,
Инджидай, козьяшлар тюшерди акъып.

(Джеваире)

213-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни тапып, чешитлерини бельгиленъиз.

Чуфут-Къале къаялыгъына могъул аскерлери усул иле, йылан киби, сарылмагъа башладылар. Къале къапусы ачылды, дженкчилер бирер-бирер ичериге далмагъа башладылар. Кимерлерининъ беяз тишлери арасында къапкъан ханджери, ай зиясы токъунмасы себебинден парылдап, корюнелер. Иш бу дереджеге кельди... Факъат Саляхиддин бекнинъ къаравулы юкъуда олмалы... Гъалиба джесюр йигит ярынынъ къучагъында байылып къалгъан олмалыдыр. Лякин иддетленген ханнынъ къылычы оларны ич афу этерми?..

Иште, Чуфут-Къале узерини бир къызыллыкъ къаплады. Бир-бирине урулгъан къылычларнынъ шыкъыртылары эшитилип башлады. Бир къыямет къопты ки, къале ичи къарма-къарышыкъ олды. Ургъан ургъангъа, аскерлер кокюскокюске дёгюшелер. Биринининъ устюне экиси, бешининъ устюне бириси — шойле ки, ичи айкъырыкъ ве къычырыкъ, инъильти ве къан иле толды. Чуфут-Къаледе Токътамыш ханнынъ аскери къарынджа ювасы киби фыкъырдай эди.

(Осман Акъчокъракълы)

214-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

1. Онларнен нефтьчилер, эллерине курек, кетмен алып, атешнинъ ёлуны кесмек ичюн, къуюнынъ этрафында арыкъ къазмагъа башладылар. (Ю.Б.) 2. Баба зенааты — дюльгерликке, нокъта къойдынъ. (У.Э.) 3. Къарт бирден, яшлыкъ деврини хатырласа керек, шенъленип кетти. (У.Э.)

4. Усеин эмдже койдешнинъ мушкюль алындан фена шей олгъаныны дераль анълады. (И.П.) 5. Олар янларына ерли адамлардан джемаат туварджысы Махрамкул аканы алып, сазлыкъларны, дерелерни ве къырларны доланып чыкъкъанлар. (Ю.Б.) 6. Айрапетов теляшлангъан козьлерини кятиптен мудирге айландырды. (Ю.Б.) 7. Къайдан да олмаса, чыкъкъан досту ёлдашы ола биле. (Ш.А.) 8. Кятип аркъадаш, бу адам манъа автопарккъа мудирликни теклиф этти ве, бу ишни япып-яраштыраджагъы ичюн, менден пара истеди. (Ю.Б.) 9. Къадын, акъшам устю ишининъ олмагъанындан-мы, ёкъса мусафир йигитинен меракълангъанындан-мы, лафазанлыкъкъа тутунгъан эди. (У.Э.) 10. Демирджи къарт, Осман акъай, ялынъыз яшагъанындан, Решидни озь эвине алды. (Б.Н.) 11. Энди бир айдыр, Осман мени балалар багъчасына, ашчы этип, ерлештирди. (Ю.Б.) 12. Зинадан корип, Замир де ташчы олмакъ истеди. (Б.М.) 13. — Къуруджулыкъ — уджсуз-буджакъсыз, — деди хошнутлыкънен Семёнов. (С.Э.)

Текрарлав ве пекитюв дерси

215-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Адий джумлелерни кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Танъ атты. Саба эрте денъиз ялысына кеттик. Мына мавы денъиз. Денъиз — кенъ ве узун. Узакъта аякъ астымызда чалкъана.

Денъиз устюнде чагъалалар учуша. Денъизде балыкъ ве къабурчакъ пек чокъ. Денъиз ялысында шенъ бала сеслери эшитиле. Сув — тер-темиз. Къум ве чакъыл ичинде къонъур ташчыкълар чокъ. Денъиз ялысындан тос-томалакъ ташчыкълар топладыкъ. Сонъ денъизде ялдадыкъ. Денъизден дюльбер къабурчакълар тапып, топладыкъ. Мен къабурчакълардан чешит тюрлю оюнджакълар ясадым.

(Иса Къаядан)

216-нджы иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

1. Кичик иш буюк лафтан хайырлы.
2. Ягъмур иле ер ешерир,
   эмек иле иль ешерир.
3. Ерни кунеш яраштырыр, инсанны — иш.
4. Ямангъа баш олгъанджe,
   яхшыгъа ёлдаш ол.
5. Хайырлы ишнинъ кечи ёкъ.
6. Юзю ачыкънынъ ёлу ачыкъ.
7. Яхшыгъа яман юкъмаз.

217-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Адий джумлелерни кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Наврез зираатчылыкъ, яратыджылыкъ байрамыдыр. Къадим заманлардан берли, тамам шу куню ерге урлукъ сепильген, янъы-янъы арзу-истеклер, яхшы ниетлернен янъы йылгъа адым атылгъан. Наврез эвель-эзельден узакъ-якъындаки иллерни бирлештирген, халкъларны бири-бирине якъынлаштыргъан. Наврез къуванчларыны, миллети, дини, месэби, ыркъы насыл олгъанындан къатий назар, эр бир халкъ, миллет бирликте къаршылап алгъанлар, байрам япкъанлар. Наврез достлукъ байрамыдыр!

(Рефат Куртиевден)

218-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Адий джумлелерни кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Эки генч бири-бириле самимий сёйлешеркен, геми Гурзуфкъа якъынлашмакъта эди. Къаршыда, ог аякълары-ны сувгъа далдыргъан алда, денъизден сув ичкен аювны анъдыргъан, балабан бир дагъ, буюк кевдесиле, артындаки манзараны бутюнлей къапаткъан эди. Дагънынъ тюбюнде бир къач гузель бина козьге илише, ве оларнынъ огюнден узанып кеткен сары къумлу пляждан бинълердже балаларнынъ нешэли сеслери эшитильмекте.

Людмила, элинен ишмар этерек:

— Иште, Гурзуфкъа да кельдик, — деди. — Къаршымыздаки дагъ — Аювдагъ, онынъ тюбюндекиси исе — Артек, пионер лагеридир. Мында эр сене он бинълердже бала келип раатлана.

(Мемет Севдияр)

219-ынджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Адий джумлелерни кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Асан, Зейнепни аякъ устюнде корип, шашкъан эди. Къуванчнен о, да бирден экисини къучакълады. Учю бир вуджут олдылар. Бу манзараны корьген къомшуларнынъ да, айреттен козьлери, фалташ киби, тёгерекленген эди. Зейнеп огълуны багърына басты, «Эвлядым... эвлядым...», деп, янакъларындан опе, къокълай эди. Джафер, озюни анасынынъ къоллары арасындан къуртарып, онынъ чересине бакъты, анасынынъ козьлеринде пейда олгъан бирер тамчы козьяшынынъ акъырын-акъырын янакъларындан ашагъы тыгъыргъаныны корьди ве, джебинден явлугъыны чыкъарып, анасынынъ козьяшларыны сильди.

Зейнепнинъ къуванчына сонъ-сынъыры ёкъ эди. Козьлеринден эки тамчы яш тыгъырды. Демек, чокътан агълай-агълай къурып къалгъан козьлери текрар яшлана бильди. Демек, о, да гъайрыдан аяткъа къайтмакъта эди. Ах, ана ичюн не къадар буюк къуванч бу.

— Агъламанъыз, аначыгъым, иште мен кельдим.

— Сагъ ол, эвлядым. Манъа гъайрыдан аят кетирдинъ.

Ана-эвлят кене бир-бирине сарылдылар.

(Мемет Севдияр)

220-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Адий джумлелерни кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Уфукъ энди баягъы агъаргъан эди. Чименлер устюндеки ве тереклернинъ япракъларындаки чыкъ данелери, бирер эльмаз данечиклери киби, парылдамакъта эдилер. Те-

реклернинъ далларында отургъан уфачыкъ къушлар йырлап башладылар, бир къуш оркестрини тешкиль эттилер. Ара-сыра къораз сеслеринен берабер кой копеклеринин авулдамасы да бу оркестрге зиль тута эди.

Зейнеп бу сеслерден зевкълана тургъан. Я табиатнынъ танъ вакътындаки ренкли манзарасы? Булар олмаса Зейнеп, бундан алты ай эвельси тюшкен хаста ятагъында гъам ве къасеветтен олип кетер эди. Онъа яшамакъ ичюн къуветни табиат бермекте эди.

(Мемет Севдияр)

33-юнджи дерс

УМУМИЙЛЕШТИРЮВ ВЕ ТЕКРАРЛАВ ДЕРСИ

221-инджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз:

1. Сёз бирикмелери, теркибине коре, насыл чешитлерге болюнелер?
2. Баш сёзнинъ ифаделенмесине коре, сёз бирикмелери насыл чешитлерде олалар?
3. Сёз бирикмелеринин эр бир чешитининъ грамматик хусусиетини изаланъыз.
4. Нутукънынъ насыл бир къысмына джумле дейлер?
5. Джумлелер насыл аляметлерге коре тасниф этилелер?
6. Тизимине коре, джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
7. Макъсадына коре, джумле чешитлерини изаланъыз.
8. Бир теркипли джумлелер насыл чешитлерде олалар?
9. Тизме ве табили мурекkеп джумлелер, маналарына коре, насыл чешитлерге болюнелер?

222-нджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. Сёзлер бири-бирине насыл усул ве вастанен багъланнгъанларыны бельгиленъиз.

1. О, бутюн кучюни, ирадесини топлап, бу ишнинъ астындан чыкъар. (А.О.). 2. Семинар мешгъулиетлеринде дерске аит олмагъан чешит суаллер бериле, лакъырдылар ола. (А.О.). 3. Бекир, акъикъатны бираз ялдызлап, къабартып айтса да, икяе девамында студентлик деврининъ биринджи айларында олып кечкен мудхиш вакъианы якъында яшап кечирди. (А.О.). 4. Къаравулнен лакъырды этип тургъан Мусфире тёпеден эшитильген тасырдыгъа башыны котерип бакъты. (А.О.). 5. Бельки кимни чагъырмакъ кереклигини де айтырсынъыз. (Р.А.). 6. Сеит-Бекир агъыр хаста олгъаны ичюн анасына онынъ янында къалмагъа изин бердилер. (Р.А.) 7. Хирург агъыр бир юктен къуртулгъан киби, нефес алды, бутюн тенинде енгиллик, арекетинде эминлик ис этти. (Р.А.). 8. Олян, сен та ярым асыр эвельси олгъан шейни сёйлейсинъми шу? (Р.А.).

223-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Адий джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

XX асырнынъ башында чар Русиеси ве японлар арасында дженк олып кечти. Бу дженкке къырымтатарлар арасындан да яшлар ёлланылды. Чар акимиетининъ сиясетине уйгъан бу дженк чокътан-чокъ къырымтатар йигитлерининъ джаныны феда этмеге себеп олды. Бу дженкнинъ акъибетинде не къадар аналар баласыз, не къадар къоранталар бабасыз къалды.

Тариф этильген адисе-вакъиалар йырларда тасвирленди. Деникинджилер беязларгъа хызмет этмеге истемеген йигитлерни «тантаналы меджлис оладжакъ» деп, Багъчасарайда топлайлар. Оларны шомполларнен котеклейлер. Бу фаджиалы вакъиа халкъымызнынъ тарихында йыр шеклинде сакълы къалды. Халкъ бу вакъианы «Шомпол» йырында акс эттирди.

(Алие Велиулаева)

224-юнджи иш. Ашагъыдаки суаль джумлелерини керек интонациянен окъунъыз. Суаллерге джевапларны язынъыз. Адий джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

1. Халкъ агъыз иджадында ве бедиий эдебиятта насыл жанрлар къулланыла? Шиирий жанрларнынъ эсас хусусиетлери неден ибареттир?
2. Эпослар насыл эсерлердир?
3. Къараманий дестанлар эсерлернинъ насыл джынсына кирелер?
4. Халкъ агъыз иджадында насыл дестанлар къараманий эпослар деп адландырылалар?
5. Эпосларда насыл вакъиалар акъкъында икяе этиле?

225-инджи иш. Берильген схема боюнджа адий джумлени тасниф этюв хусусиетлерини агъзавий шекильде изаланъыз.

Адий джумленинъ таснифи

Макъсатнынъ ифаделенювине коре	Баш азаларнынъ ишлетильмесине коре	Экинджи дередже азаларнынъ ишлетильмесине коре	Джумле азаларынынъ толулыгъына коре

226-нджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Там олмагъан ве азаларгъа болюнмеген джумлелерни сечип, дефтерге язынъыз.

— Бизим эвимиз Тах-тах къуш мааллесинде. Фурун хатиринъиздеми?

— Фурун! Эбет!

— Онынъ къаршысында. Бабам — Ядез Асан.

— Асан агъа эсимде, — дедим мен, — лякин бойле къызы барлыгъындан... Афу этинъиз! Сиз — Суваде дегильсинъизми?

— Ёкъ, — къыз башыны терсине къакъытты, — Суваде аптем ола. Мен — Эльмазым.

— Эльмаз? Сиз Эльмазсынъызмы? — мен айретке кельдим, — ничюн сизге Эла дейлер?

Къызнынъ узун кирпиклери акъырындан ашагъы эндилер.

— А-а! — деди о. Элини ава бошлугъында сильтеди, — институтта экенде къызлар... сонъ озюм де алыштым.

Тах-тах къуш мааллесини... анда, язда чешме башында куньлер бою, зий-чув олып, юрьген чёмезлерни тасавур эттим. Лякин Эльмазны хатырлап оламадым.

(Шамиль Алядин)

Умумийлештирюв ве текрарлав дерси

227-нджи иш. Метинни, окъунъыз. Сойдаш азалы джумлелерни тапып, кочюрип язынъыз.

Халкъ йырлары инсаннынъ ички дюньясыны, къайгъы-къуванчыны, рухуны, ой-фикирлерини ифаде этелер. Йырларда халкънынъ арзу-умютлери, яшайыш акъкъындаки тюшюнджелери, дюньябакъышы, ватанперверлик дуйгъулары тасвирлене. Йырларда омюрде олып кечкен адисевакъиаларгъа халкъ къыймет кесе ве озь мунасебетини бильдире.

Мевзу ве мундеридже джеэтинден халкъ йырлары эки группагъа болюне. Йырларнынъ бириндже группасыны турмуш йырлары тешкиль этелер. Турмуш йырларына мерасим, урф-адет, эмек, лирик, чобан, шакъа, бешик йырлары кирелер.

Йырларнынъ экинджи группасыны тарихий ве аскерлик йырлары тешкиль этелер.

(Алие Велиулаева)

228-инджи иш. Джумлелерни, окъунъыз. Айырылма ве сойдаш азалы джумлелерни тапып, кочюрип язынъыз.

Къырымнынъ ялы бою тюрк султанынынъ къолунда олгъанда, Мисхор коюнде Абий агъа адында пек тынч бир къартчыкъ бар экен. Абий агъа койнинъ ашагъы мааллесинде, денъизге якъын бир ерде, эски бир дам эвчикте омюр эте, озь багъчыгъында ишлеп кечине экен. Абий агъа, бай бир киши олмаса да, акъыллы, намуслы, чалышкъыр, догъру бир эмекчи оларакъ, танылгъан. Бунынъ ичюн койдешлери арасында буюк сайгъы ве итибар къазангъан экен.

Абий агъа озь бостаныны, багъыны, къапысы огюндеки кичик багъчачыгъыны буюк бир севгинен бакъа, къыйметли мулькюни эм эки аякълы, эм чокъ аякълы душманлардан къорчалагъан. О, эр кестен эйи джыныс мейва етиштирмектен зевкъ ала экен. Эр шейден де зияде Абий агъа къара козьлю къызы Арзысыны пек севе, оны мукъайтлыкънен осьтюре, козь бебегинден зияде сакълай экен.

Абий агъа озюнинъ догърулыгъынен, ишкузарлыгъынен озь койдешлери, атта къомшу койлер арасында, шурет къазангъан. Къызы Арзынынъ дюльберлиги, чеберлиги Абий агъанынъ шуретини бир къат даа арттыра экен.

(«Арзы къыз» эфсанесинден)

229-ынджы иш. «Мектепни битирген сонъ» мевзуда сыныфдашларынъызнен субет кечиринъиз: 11-инджи сыныфны битирген сонъ, насыл зенаатны сечип аладжакъсынъыз, къайсы окъув юртуна окъумагъа киреджексинъиз, ненен огърашаджакъ оласынъыз, киби суаллер боюнджа субетлешинъиз.

230-ынджы иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

1. Сен, достчыгъым, агъыз арап, Сервернинъ фикирини бильмеге тырыш: бегенеми-ёкъмы? (Ю.Б.). 2. Вазиет агъыр ве телюкели эди. (Ю.Б.). 3. Дерья тарафтан енгильден эскен ель оны къучагъына алып, авагъа котерди ве о, кунешнинъ алтын нурлары ичинде гъайып олып кетти. (С.Э.). 4. Динара, дюльбер арекетинен, къарылгъач къанатларыны ачып, учып кеткен киби, къолларыны назикликнен ачты, керди, оларны, къанат киби, джайды ве сонъ, башынынъ устюне котерип, озюни сув ичине атты. (С.Э.). 5. Бугунь ильк кере Лейлянынъ чересинде хош тебессюм пейда олды. (А.О.). 6. Къызнынъ ири къара козьлери самимийлик иле ве айны вакъытта, не тааджипленип бакъып къалдынъыз, дер киби, бираз шакъий атешчик иле онъа, ялт этип, бакъып алдылар. (А.О.).

231-инджи иш. Метинни окъунъыз. Айырылма азалы джумлелерни тапып, кочюрип язынъыз.

Бу омюр онъа чокъ къатлы кок, буюк пенджерели дюльбер биналар, чокътан-чокъ мектеплер, клублар, миллионларнен китаплар толу китапханелер, темиз кийинген, шенъ оджалар ве талебелер, профессорларнен толу лабораториялар шеклинде корюнди. Бу хаяллардан о, татлы-татлы, бахтиярлыкъ толу бир ис алды, вуджудында аммамдан чыкъкъан бир адамнынъ тазелигине бенъзеген бир енгиллик ве тазелик ис этти. Бу хаялларнен азар-азар дагъгъа якъынлаштым.

Дагъ онынъ огюнде, бир къара дивар киби, узанып кетерек, эски деребейлеринынъ къале диварларыны анъдырмакъта. Дагъгъа якъынлашдыкъча, бу диварнынъ еринде къалын эмен ве бик тереклеринынъ кевделери, будакълары пейда олмакъта эди. О, бозукъ таш ёлунынъ чукъурларына, къамбурларына басаракъ, дагъгъа кирди. Артыкъ болдурып башлагъан эди. Ёл кенарында яткъан чюрюк, къараргъан кутюк устюне отурып, джебинден япракъ тютюни толу торбачыгъыны чыкъарарақъ, газет кягъытындан къалын бир сигара япып, агъызына къапты.

Джебиндеки, огъулчыгъы ичюн шеэрден алгъан аякъкъапчыкъларны пармакъларынен ёкълап: « Аякъларына олурмы экен? Азизчигим не къадар къуваныр», — деп тюшюнди. Огъулчыгъынынъ онъа: «Баба, баба», — деп, бойнуна сарыладжагъына, мыйыкъларынен ойнап, севеджегини козюнинъ огюне кетирди.

(Джафер Гъафар)

232-нджи иш. Берильген схема боюнджа «Джумленинъ айырылма азалары» мевзуда чыкъыш япынъыз.

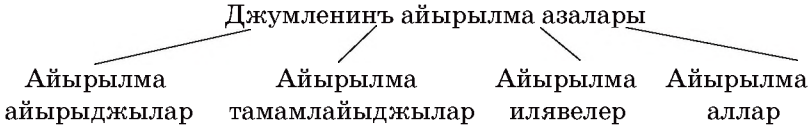

233-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Мурекkеп джумлелерни сайлап, къысымлары арасындаки багъ васталары ве мунасебетлерини бельгиленъиз.

СИНТАКСИС

Эфсанелерде инсаннынъ мукъаддес севги дуйгъусы ифаде этиле. Бир чокъ эфсанелерде халкъымызнынъ тувгъан юртуна, миллетине садыкълыкъ киби чизгилери ифаделене, ве бойле эфсанелернинъ къараманлары ирадели инсанлар олалар.

«Арзы къыз» эфсанесинде тувгъан юрткъа, миллетке олгъан мукъаддес дуйгъулар адий къырымтатар койлю къызынынъ образында бериле, ве Арзынынъ образы, халкъы ве тувгъан топрагъыны севмеге бильген къараман оларакъ, тасвирлене.

Эфсанеде олып кечкен вакъиалар бизни XVIII асырда яшагъан халкъымызнынъ аяты, вазиетинен таныш эте. Белли олгъанына коре, яш, дюльбер къызларны хырсызлап, Истамбулгъа, эсирлер базарына алып барып, султан ве падишалар аремине сата экенлер.

(Алие Велиулаева)

234-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни схемаларнен косьтеринъиз.

— Полкунъызнынъ экими мени санчастта къалдырмакъ истеди, — деди къыз, денъизнинъ къою къаранлыгъына бакъмакъта экен, — разы олмадым.

— Ат устюнде юрювде пек джанбазсынъыз, — дедим мен Эльмазгъа. — Къайдан огрендинъиз?

Къыз бирден джевап бермеди. Денъизнинъ инъильтилерине эппи динъленип турды. Нелердир тюшюнди.

— Балалыкътан къалгъан шей... — деди о, ниает. Бойле дегенде, сол къашы тёпеге котерильди, сонъ текрар ашагъы энди. — Бадемликте догъып та, ат устюнде отуралмасанъ..., — къыз козь къапакъларыны тар аралыкъ къалгъанджа орьтип кулюмсиреди, сонъ иляве этти. — Бойле адамны тасавур эталмайым. Биз эвде дёрт къыз... эпимиз огълан бала ишинен мешгъуль эдик. Чанагъа ат экмек, дагъдан агъач кетирмек... япалмасакъ, бабам бизни джезалай тургъан.

(Шамиль Алядин)

РЕССАМЛАР АКЪКЪЫНДА МАЛЮМАТ

Абий Ярмухамедов
Рессам

Тахминен 1880 сенелери Кезлев шеэринде догъды, 1937 сенеси атып ольдюрильди. 1920 сенелери Москвадаки ВХУТЕМАСны битирди. Джумхуриет ве бутюниттифакъ сергилеринынъ иштиракчиси. Эсерлери Севастопольдеки бедиий музейде ве Кезлевдеки тарих-улькешынаслыкъ музейинде булуна.

Амет Устаев
Графикаджы, рессам

1909 сенеси апрель 13-те Таврида губерниясы Ялта уездининъ Туакъ коюнде догъды, 1990 сенеси Къазахстаннынъ Чимкент шеэринде вефат этти. 1929 сенеси Багъчасарайдаки амелий санат боюнджа рессамлыкъ техникумыны битирди. Джумхуриет ве бутюниттифакъ сергилеринынъ иштиракчиси. Эсерлери Джумхуриет къырымтатар санаты музейинде, Акъмеджит бедиий музейинде эм де Русие, Къазахстан, Озьбекистан, Украинанынъ хусусий коллекцияларында булуна.

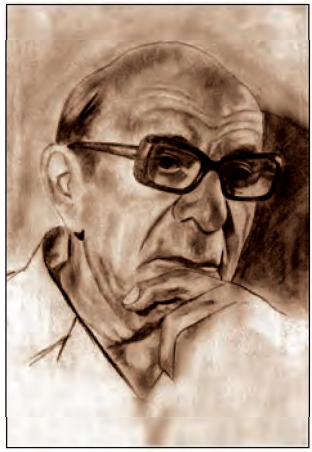

Мемет Абселямов

Рессам

1911 сенеси февраль 11-де Таврида губерниясынынъ Акъмесджит шеэринде догъды. 1988 сенеси февраль 23-те Таджикистаннынъ Къайракъкъум шеэринде юзь берген зельзеве вакътында эляк олды. М. Абселямов 1934 сенеси академик Н.С. Самокишнинъ рессамлыкъ студиясыны битирди. 1934 сенесинден башлап окъувыны Ленинграддаки Санат институтында девам эттирди. 1936 сенесинден Бутюниттифакъ ве джумхуриет сергилеринининъ иштиракчиси. 1961 сенесинден СССР Рессамлар бирлигининъ азасы. Эсерлери Джумхуриет къырымтатар санаты музейинде ве Таджикистаннынъ музейлеринде булуна.

Сеитхалил Османов

Рессам, сана безетиджи

1919 сенеси сентябрь 6-да Акъмесджитте догъды ве 1994 сенеси ноябрь 15-те шу шеэрде вефат этти. 1937 сенеси Акъмесджитте С. Самокишнинъ рессамлыкъ студиясыны ве Театр техникумынынъ актёрлыкъ болюгини битирди. 1962 сенесинден СССР Рессамлар бирлигининъ азасы. Джумхуриет, бутюниттифакъ халкъара сергилеринининъ иштиракчиси. Онынъ ресимлери Джумхуриет къырымтатар санаты музейинде эм де Таджикистан, Озьбекистан, Тюркие, Украинадаки музейлерде ве хусусий коллекцияларда булуналар.

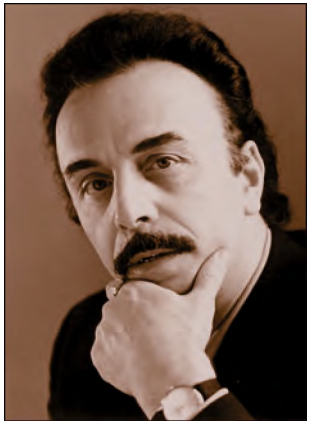

Осман Чубаров

Рессам, графикаджы

Чечен-Ингуш АССР-де нам къазангъан санат эрбабы.

1923 сенеси декабрь 28-де Къырым АССРнинъ Гурзуф коюнде догъды, 2003 сенеси март 1-де Акъмесджитте вефат этти. 1955 сенеси Ростов шеэриндеки рессамлыкъ окъув юртуны, 1963 сенеси исе И. Репин адына Ленинград рессамлыкъ ве мимарджылыкъ институтыны битирди (Е. Моисеенконынъ устаханеси). 1957 сенесинден СССР Рессамлар бирлигининъ азасы. Джумхуриет, бутюниттифакъ халкъара ве четэль сергилерининъ иштиракчиси.

Эсерлери музейлерде ве Русие, Украинанынъ хусусий коллекцияларында булуна.

Ирфан Нафиев

Рессам

1951 сенеси август 10-да Озьбекистанда, Ташкент виляетининъ Мырзачёль районындаки Красноармейск коюнде догъды. 1975 сенеси П. Бенков адына джумхуриет рессамлыкъ окъув юртуны битирди. 1995 сенеси Украина Рессамлар миллий бирлигининъ азасы олды. Джумхуриет ве халкъара сергилерининъ иштиракчиси. Эсерлери Джумхуриет къырымтатар санаты музейинде, Озьбекистан, Украина, Тюркиенинъ музейлери эм де хусусий коллекцияларында булуна. Шимди Акъмесджит районындаки Мамут-Султан коюнде яшай.

Абий Ярмухамедов. «Шаркъ социализмде», 1930

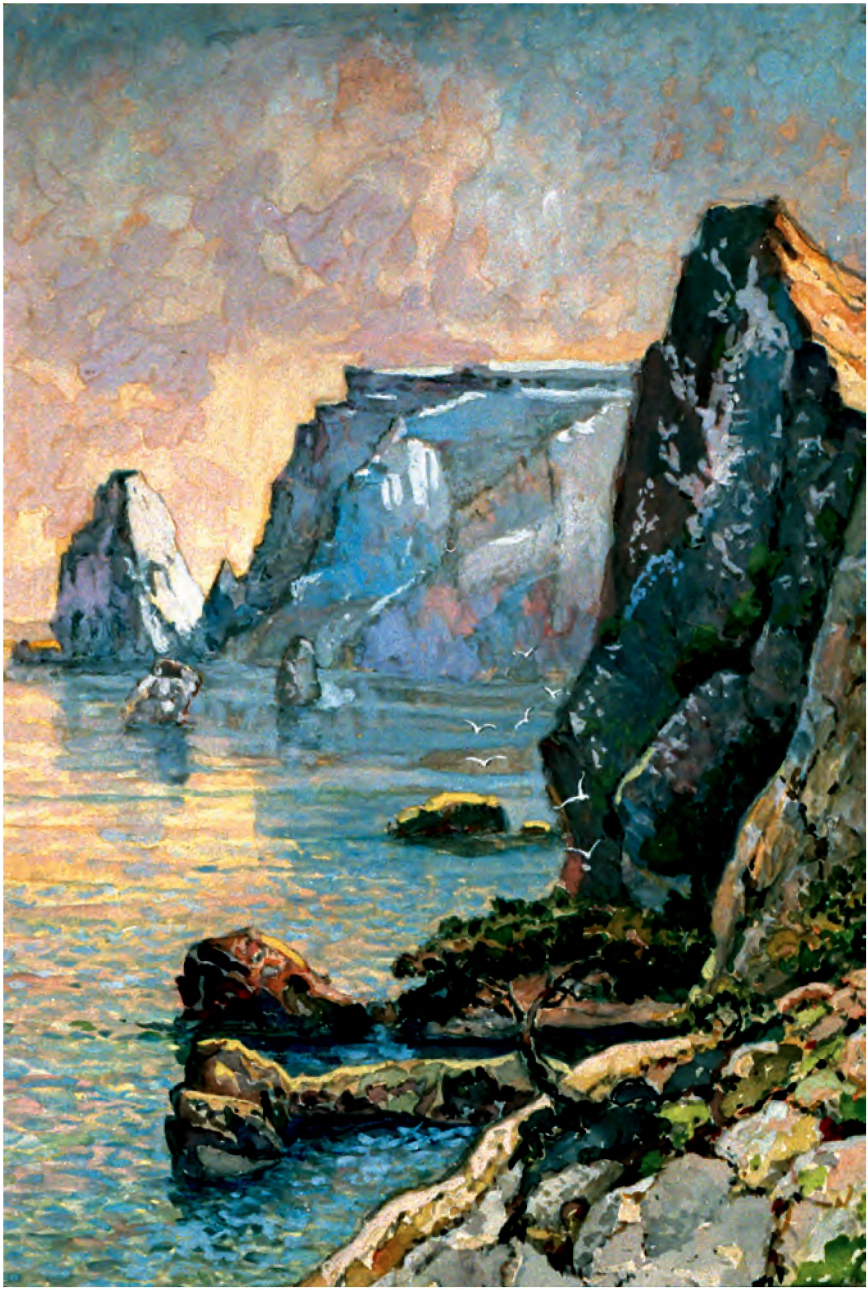

Амет Устаев. «Денъиз ялысы», 1940

Мемет Абселямов. «Къырым сельбилери», 1958

Сеитхалил Османов. «Гурзуф геджеси», 1983

Осман Чубаров. «Аювдагъ корюнюши», 1960

Ирфан Нафиев. «Къайтув», 2000

АУДИРЛЕМЕК ИЧЮН МЕТИНЛЕР

Биз Салгъыр озенининъ ялысында, ем-ешиль отлар узеринде янбашлап ятамыз. Къулакъларымызда чегерлер арасында хафиф ельчик увулдап ала.

Мен, козьлеримни этрафта отлагъан сыгъырлардан алып, танышым Лютфи Умер огълуна бакъам. Бугунь сыгъырларны отлатмакъ невбети онъа кельген.

— Невбетчилик сыкъ-сыкъ келеми? — деп сорадым ондан.

— Алты айда бир келе, — деди о.

— Ватанда яшав аджыныкълы такъдирге чевирильди. Ёкъса, ойле дегильми? Къайда бакъсанъ, зорлукъларнынъ, амансыз курешнинъ акъибетлери козьге чарпа.

О, сусты.

— Кеченлерде, якъын достумны корьмек ниетинен, мусафирликте олдым. Мусафирлик зевкълы кечти, — деди манъа чевирилип.

(Айдер Осман)

Истидат эр заман, озюни ифаде этмек ичюн, ёл тапа. Истидатлы эким, инглиз тилини мукеммель бильген ве озь бильгилерини даима теренлештирмеге тырышкъан бу инсан озюне раатлыкъ бермей.

Мустафа агъа къырым, эски тюрк тилининъ севдасы. О, истилалар меселесине пек джиддий бакъа. Эким оларакъ, о, инсаннынъ беденинде олып кечкен джерьянны, мучелернинъ ишлеви ве эр бир дамарнынъ, вуджуттаки эр бир «тельчик»нинъ вазифесини темелли биле. Бундан гъайры, онда темелли тильшынас бильгилери де мевджут.

Ана тилимизде мурекkеп тиббий истилалар анълайышлы ве саде корюне: эритроцит — алуджре, мифень — къафатутув, лизис — ирюв, клаустрофобия — япыкъфезаурькме, кинезия — ишченлик, астроцитома — йылдызуджрешишик. Лугъатта башкъа сааларда ишлетмеге мумкюн олгъан сёзлер де мевджут, олар бизим сёз байлыгъымызны, шубесиз, арттырыр: апмула — къумгъа, водоросли — суволенлер, атеросклероз — дамарфарыма, инфаркт — ичтелеф, штат — шахстеркип ве иляхре.

(В. Сейдаметова)

Ниает, шиир айтмакъ невбети манъа кельди. Оджамыз, китаптан окъуп, бир къач джумле яздырды. Язым чиркин олса да, бу сефер бир янълышсыз яздым.

— Энди, мына бу макъалечикни окъу! — деди оджа, къолума газетаны туттурып. Мен котеринки давушнен:

— «Сабаннынъ шикяети», — деп окъудым. Макъале тарлада, ягъмур, чамур астында къалгъан демир сабаннынъ озь такъдири акъкъында язгъан шикяети эди. Арифлер гъает кичик джыйылсалар да, мен макъалени янъылмадан, тутулмадан окъудым. Окъуп битирген сонъ, оджам манъа иляве этип:

— Энди бар, Сафуренинъ янына отур, — деди. Бойледже, мен яхшы окъугъанлар сырасына авуштым.

Буларны хатырларкен, шимди корьген балачыкълар акъкъында тюшюндим. Эй сени, частсыз, куньлери азапнен кечкен татар балачыкълары... Догъгъанда, аизарнен, козьяшынен догъалар, дедим. Торунларым башкъа оюн бильмейлер. Азбарда балчыкътан тола ясап, эв къуралар. Бабамызгъа ярдым этеджекмиз, дейлер.

Субетдешим бир ань сусты. Сонъ кене эски тавурнен девам этти.

— Мен балалыкъ чагъыма ойле далгъан эдим ки, ёлнынъ мешакъатлылыгъыны текмиль унутып, айнорлы пенджерелери олгъан эвнинъ къаршысына келип чыкъкъанымны биле дуймай къалдым.

(Айдер Осман)

Джыйныкълы, темиз, ярыкъ одачыкъ. Ортада тёгерек маса, диван. Дигер тарафта миндерлер, ястыкълар тизильген софа. Кошеде ренкли телевизор, китапнен толу рафчыкъ. Къаршы диварда къадифе басмадан тикильген чантада Къуран-ы Керим асувлы тура. Зейнеп енге къаве кетирди ве:

— Къавеге буюрынъыз! — деди.

Къонакъбай, сол аягъыны янбашы тюбюнден алып, софадан ашагъы узатыркен, бутюн кевдесинен догърулды ве, сёйленеджек адам киби, манъа тикильди. Не айтмакъ истегенини дераль анъладым. Мен онынъ лаф этеджегини беклемеден:

— Сен эвге кельгенсинъ, мен эвде ёкъ эдим, — дедим.

Аудирлемек ичюн метинлер

— Эбет, шай олгъан эди.

— Мен чокъ беклетмедим, кельдим. Бу корюшювни чокътан арзылай эдим.

— Пек яхшы япкъансынъ. Энди сыкъ-сыкъ корюширмиз, деп умют этем.

(Айдер Осман)

Къуртумер агъанынъ козьлери яшланды. О, бир талай сусып отургъан сонъ, вакъытсыз ольген аркъадашларынынъ рухларына дуа окъуды.

— Куньлернинъ биринде, — деди Къуртумер агъа, — янашамдаки бош ерге дагъыстанлы Магомед Рашит огълу деген бир яш келип ерлешти. Хастаджан, зайыф, арыкъ бир йигит эди. Къара козьлери ичке батып кеткен эдилер. Ашагъанда, къоллары къалтырап, къашыгъы къолундан тюшип кете эди.

— Бутюн суеклерим агъыра, агъам, соргъуда пек яман урдылар, — деди о, яныма отурып.

Лагерьге не ичюн тюшкенини сорап отурмадым. Онынъ эмиети де ёкъ эди. Ич бир къабаатсыз адамгъа да «халкъ душманы» тамгъасыны берип, бу джеэннем оджагъына ке-тирип сокъа эдилер. Анджакъ себебини кендиси айтты. Ордуда хызмет эткенде, эр Алланынъ вермиш куню, тюй шорбасы бере экенлер. Магомед бир кунь ачувланып: «Бизде тюйнен тавукъларны беслей эдилер»,— деген. Секиз йыл бергенлер.

Заваллы, яш олса да, чокъ яшамады. Бир кунь эрте уяндым. Бакъсам, Магомед аслы къыбырдамай, нефес алгъаны да дуюлмай эди. Къулагъымны кокрегине къойып динълендим, ич бир шей дуймадым.

Оданы сукюнет басты. Бир ань лаф этмедик. Тек Зейнеп енге софра донатыркен, о, ардына-огюне доланып юрьмекте. Къонада этнен къавурылгъан къартоп, помидор туршусы, тазе къатыкъ, индже тилимчиклернен кесильген беяз отьмек пейда олды.

— Ачыкъкъандырсынъыз, ашкъа буюрынъыз! Эм ашанъыз, эм де лаф этинъиз! —деди Зейнеп енге.

(Айдер Осман)

Эдебият санатнынъ бир чешитидир. Бедиий эдебият санатнынъ дигер чешитлеринден не иле фаркъ эте? Рессам боя ве фырчы ярдымынен ресим япа. Бестекяр сеслерни нотагъа къойып, макъам бестелей. Языджы исе сёз ярдымынен бедиий эсер яза. Сёз ярдымынен бедиий эсер язылгъаны ичюн, бедиий эдебияткъа сёз санаты дейлер.

Сёз санатынынъ омюри узундыр. О, та къадимий девирлерден шекилленип кельгени белли. Къадимий девирлердеки Индистан эдебиятында осюмлик ве айванларнынъ образлары олсун, къадимий Мысыр эдебиятында Аллалар инсанлар къыяфетинде олсун, Юнанстан мифологиясында инсанлар Аллалар къыяфетинде тасвирленсин, буларнынъ эписи сёз ярдымынен ифаделенген.

Эр бир бедиий эсерде инсаннынъ образы аят арекетинде косьтериле. Инсаннынъ образы бирдемликте ве арекетте факъат санатта косьтериле. Инсанны арекетте косьтерюв санатнынъ эсас хусусиетлериндендир.

(Алие Велиулаева)

Къуртумер агъа сусты. Чокъ вакъыткъадже сёйленмеди. Къона узеринде чанакъта обалангъан бера армутларындан бирини манъа узатып:

— Озь багъчамызнынъ берекети. Бакъ, зерделенген. Бу йыл бириндже кере берекет берди, — деди о.

Санаторийге бармакъ ичимде исьян къозгъады. Къырымгъа къайтмакъ арзусы манъа раатлыкъ бермеди. Э-е, дедим, бойле олмаз, авдет ичюн азырлыкъ корьмели. Затен, бир ерден рызкъынъ котерильсе, Лютфи, кочип кеткенинъни дуймай къаласынъ. Тавлы ерни ташлап, Къырымгъа кельдим. Башкъа чаре къалмагъан эди. Тенеке шиферден алельаджеле чадыр ясап, бутюн куньлеримизни анда кечирдик. Зейнепнинъ азырлагъан емегини ашай да, ишке башлай, къаранлыкълашкъанда, чадыргъа кирип ятамыз. Ёргъунлыкътан эр еринъ, агъач киби, къатып къала, сызлал агъыра. Юкълап оламайсынъ. Боран котерильсе, я да ягъмур ягъа башласа, чадырнынъ тенекелеринде ойле бир патырды къопа ки, санарсынъ, къасыргъалы ягъмур ягъа. Чыкъып бакъсанъ, ялынъыз ягъмур сепелей.

Эвимизни, койдеки эвимизге бенъзетип, къурдыкъ. Эвге киргенде де, чыкъкъанда да, санки раметли бабамны, анамны корьген киби олам.

Бабам чокъ фасыл, лафта пек саран бир адам эди. О, танъ атар-атмаз, турар, абдест алып, намаз къылар, бир фильджан къаве ичерек, Ялы багъчамызгъа кетер эди. Бутюн вакътыны анда кечирир эди. Багъчамыз онынъ барлыгъы эди. Анда мейва джынысларындан, къайсыны истесенъ, эписи бар эди. Бир теректе учь тюрлю джыныста мейва асрай эди. Диканка армутыны мен аля даа унутмадым.

(Айдер Осман)

О, пиалаларгъа бувлангъан чай тёкти. Мен, сёзге киришип:

— Эр алда, мурадынъа ириштинъ, молла олдынъ, ойлеми? — деп сорадым.

— Эбет, бу, алтмыш беш йылдан сонъ, олды. Шимди девир, сиясий къурум башкъа. Тюрк дин къардашларымызнынъ ярдымынен къасабамызда джами къурулды. Факъат молламыз ёкъ эди. Диний ишлерден анълагъан адам олмагъанындан дуаларны, никях мерасимлерини мен алып бара эдим. Сонъундан моллалыкъ япмамны риджа эттилер. Ред этип оламадым.

Субетдешим, башыны котерип, онынъ ишини такъдирлер экенимми, дер киби, манъа бакъты. Юзюнде тебессюм аляметлери ойнадылар.

— Аджыныкълы бир ери шунда ки, Лютфи, адамларымыз динимизге чокъ сарылмайлар. Хусусан, яшларымыз бу ишке сувукъ бакъалар. Джума намазларына аз адам келе. Иш, кучь, къуруджылыкъ, дейлер. Эбет, ялан дегиль, эписи догъру. Лякин не ичюн баба-деделеримизден асабалыкъ къалгъан урф-адетлеримизни унутмакъ борджлумыз. Буны анълап оламайым.

— Яшлар кельмейлер, дейсиз, — дедим мен, — оларны джами этрафына джельп этмек ичюн, не япмакъ керек?

О, кульди ве сабырнен:

— Бу, шубесиз, исрарлы куреш талап эте, — деди.

(Айдер Осман)

— Группалар арасындаки дава да миллетимизни ичтен, къурт киби, кемире, — деди Абдурефи эфенди. — Аслында олар нени пайлашып оламайлар! Анълап оламайым.

— Меним фикримдже, — дедим мен, — бу дава миллий давадан зияде гъае давасына бенъзей. Бу саада биз демократик девлетлернинъ иш усулларындан огренмек керекмиз. Оларда да сайлавлар алдында дава ола, бири-бирини тенкъид эте, янълышлыкъларнынъ устюни ача, лякин президент сайлангъан сонъ, бутюн давалар, опькелер, джан агъыртысы унутыла. Ялынъыз бир шей, о да: о девлетнинъ, о халкънынъ менфаатлары къала. Бизде исе онынъ акси ола. Дава, душманлыкъкъа чевриле. Эр алда, биз етмиш йыл диктатура укюм сюрген мемлекетте яшадыкъ. Анда исе «бизнен олмагъан, бизим душманымыздыр», деген шиар яшап кельди. Биз бу хасталыкътан аля даа арынып оламаймыз.

(Айдер Осман)

Къалдырымдан эки адам кече — яш ве къыз. Бу экисининъ озь къасевети, даа догърусы, ич бир тюрлю къасевети ёкъ. Даа биревлер кечтилер. Генадий Львович багъчанынъ тёрюнде янъгъыз тургъан скемлени корьди, онъа тараф кетти ве къызчыгъыны чагъырды. Кимсени корьмемек ичюн, къалдырымгъа сыртыны чевирип, отурды. Буюк шеэрнинъ меркезинде биле, адам янъгъыз къала биледжек киби, ерлер бар. Япракълар тёкюлелер ве бу салкъын кузь шувулдай. Сенинъ ичюн исе, бабачыгъым, буларнынъ эписи битмекте ве, эки афтадан сонъ, текмиль битеджек. Сенинъ хатиренъ биз ичюн даима мукъаддес олып къалыр, чюнки сен бизлерге, озь балаларынъа, инсан насыл олмакъ кереклигини ве, тюшюнджелернинъ адамлар эшкъына файдалы ишке чевирильмеси ичюн, не къадар чокъ чалышмакъ керек экенини косьтердинъ. Адамлар бутюн вакъыт санъа ихтияджлыкъ сезмелери ичюн, не къадар чокъ чалышмакъ керек.

(С. Татур)

...Баарь кельген сонъ, дагъларда тереклер ешерди, чечек ачтылар. Чечеклер адамларны севиндирдилер. Сабадан акъшамгъа къадар хызмет этиджи Рустем къыз иле сийрек корюше, лякин оны сыкъ-сыкъ корип тураджагъы келе... О себептен тарла сокъакълары айланмаларында, ярлар башында анъдырып юрип, июнь акъшамларынынъ биринде Гуляраны расткетирди.

(*Шамиль Алядин*)

Языджынынъ фикир-дуйгъуларынен ашланып яратылгъан аят левхаларына бедиий образ дейлер. Бедиий образ вастасынен языджы омюр акъкъындаки бильгилерини, дюньябакъышыны, фельсефий фикирлерини ифаде эте. Муэллиф эсеринде бедиий образны джанландырмакъ ичюн, чешит усуллар ве бедиий васталар къуллана. Бу бедиий васталар озь невбетинде окъуйыджыгъа тесир этелер.

Бедиий эдебиятта инсаннынъ аяты бир сыра образлар ярдымында косьтериле. Инсаннынъ аяты бир сыра образлар ярдымында косьтерилюви эдебиятта образлылыкъ тюшюнджесини пейда эте. Образлылыкъ бедиий эдебиятнынъ эсас хусусиетлеринден биридир. Бу хусусиет бедиий эдебиятнынъ темели сайыла.

Бойледже, эдебият инсаннынъ яшайыш къанунларыны, омюрнинъ ичтимаий ве икътисадий эмиетини огрене. Эдебият бизге инсан гонълюнинъ сырларыны ача, алемнинъ дюльберлигини ве кенишлигини косьтере. Джемиетте олып кечкен денъишювлер сёз ве сёз вастасынен тасвирлене. Шунынъ ичюн де эр бир инсан эдебиятны севмек ве огренмек керектир.

(Алие Велиулаева)

Халкъ дестанлары эр бир миллетнинъ дини, медениети, яшайыш тарзы ве миллий къараманлыкъларыны тасвирлеген икяелердир. Халкъ дестанларындаки адисевакъиалар буюк бир девирни къаплап алалар. Оларда эки, учь несильнинъ тарихы тасвирлене.

Эпосларда кечмиште олып кечкен тарихий вакъиалар акъкъында икяе этиле. Бу тарихий вакъиалар беян этиджи тарафындан гуя хатырланып айтыла. Беян этиджининъ яни

муэллифнинъ шахсиети, ады косьтерильмей. Амма беян девамында онынъ иштираги дуюла.

Эсерде косьтерильген меселелер эсернинъ мевзусыны тешкиль этелер. Эсерде бир чокъ мевзулар ола биле. Кимерде эсерде бир къач муим ве мурекъкеп мевзулар сечиле. Мевзу эсердеки мундеридженинъ айырылмаз бир къысмыдыр. Мевзу сюжет ве сымаларнынъ ярдымынен айдынлатыла.

(Алие Велиулаева)

Аудирлемек ичюн метинлер

Лирик эсерде шаирнинъ шахсий дуйгъусы ве фикирлери ифаделене. Лирик сымаларда олгъан дуйгъудашлыкъ сезгиси лирик эсерлернинъ тесирини къуветлендире.

Драматик эсерлер санада ойнала. Эсердеки адисе-вакъиалар болюнген роллер ярдымынен, къараманларнынъ лакъырдысынен бильдириле. Шунынъ ичюн де драматик эсерлер диалог ве монолог шеклинде язылалар.

Драма, фаджиа, комедия — драматик джынысынынъ жанрларыдыр.

Драматик эсерлерде аятий манзара, иштиракчилернинъ вазиети, рухий азаплары, ой-фикир ве дуйгъулары джанлы аректе диалог ве монологлар вастасынен тасвирлене. Бойле тасвирнинъ тесири адамгъа гъает буюктир, чюнки бойле тасвир эсердеки вакъиаларны козюмиз огюнде джанлы шекильде айдынлата. Козюмиз огюнде джандандырылгъан левхалар фаджиалы, кулюнчли ве къасеветли алларны тасвирлейлер.

(Алие Велиулаева)

Къырымтатар тилинде исимнен ифаделенген тамамлайыджынынъ (объектнинъ) джумле ичинде башкъа компонентлернен олгъан семантик мунасебетлерини талиль этейик.

1. *Асан* ***аякъ машинасыны*** *бозды* (И.П.). Бу джумледе иш-арекет насыл объектке ***(аякъ машинасына)*** тесир эткени ифаделенген — тесир этюв объекти.

2. *Меним аптем* ***Фатманен*** *чалыша* (И.П.) джумлесинде иш-арекет насыл объектнен бераберликте ***(Фатманен)*** беджерильгени косьтериле — бераберлик объекти.

3. *Чобан эшитильген* ***гудюрдиден*** *абдырады* (Дж.Д.). Чобан не себептен абдырагъаныны ***«гудюрди»*** сёзю изалай — себеп объекти.

Бойлеликнен, къырымтатар тилинде тамамлайыджынынъ (объектнинъ) бир сыра семантик чешитлери къайд этмек мумкюн: *алет объекти, тесир этюв вастасы объекти, бераберлик объекти, себеп объекти, адлав объекти, муна-себет объекти, нетиджелев объекти, нутукъ объекти, ал объекти, барлыкъ-ёкълукъ объекти, иш объекти, дуйгъу ве ис этюв объекти, адресни ифаделеген объект, предметнинъ неден япылгъаныны косьтерген объект, нетиджелев объекти, ошатув объекти, арекет объекти, тюшюнюв объекти, ер объекти, тенъештирюв объекти, ис этюв объекти, рухий я да эмоциональ алнынъ объекти* ве башкъалары.

(Лениe Алиева)

Хабернинъ (предикатнынъ), ички манасына эсасланып, къырымтатар тилинде объектинъ даа бир сыра чешитлерини къайд этмек мумкюн.

I. Арекет объекти:

— фааль арекет объекти: *Ватанымыз* ***душмандан*** *къорчаланды* (И.П.);

— пассив арекет объекти: *Мен дагъынынъ* ***ресмини*** *сыздым* (Р.Т.);

— иш-арекетнинъ менбасыны косьтерген объект: ***Оюндан*** *атеш чыкъты* (И.П.).

II. Иш объекти:

— къурув фаалиетининъ объекти: *Биз мында чалышамыз,* ***мектеп бинасыны*** *котеремиз* (И.П.);

— бозув фаалиетининъ объекти: *Дженк вакътында фаалиетлер* ***шеэрлеримизни, койлеримизни*** *якъып-йыкътылар* (Ш.А.);

— предметнинъ денъишювине догърултылгъан иш: ***Пенджерелерни*** *бояладыкъ,* ***дивarларны*** *акълап чыкътыкъ* (И.П.).

III. Нутукъ объекти:

— фикирнинъ мундериджесини бильдирген объект: *Мен билем, сен манъа* ***ялан*** *айтасынъ* (Р.Т.); ***Меним акъкъымда*** *шикяетлене башлады* (Дж.Д.);

— фикир юрютюв объекти: *Мектюбинъни окъугъанда, мен* ***зенаат хусусында*** *тюшюндим* (Р.Т.); *Мен бу* ***левханы*** *яхшы тасавур этем* (Р.Т.);

— нутукънынъ коммуникатив тарафыны тарифлеген объект: *Мен санъа бир дефа озюмнинъ балалыкъ* ***деврими*** *икяе эткен эдим* (Р.Т.).

(Лениe Алиева)

Аудирлемек ичюн метинлер

Умумий тильшынаслыкъта адий джумлени семантика джеэттен талиль этмек ичюн, бойле аляметлерге эмиет бермек теклиф этиле:

1. Джумле азасынынъ синтактик ери.
2. Бу ернинъ категория-лексика джеэттен толу олувы.
3. Лексик ве синтактик маналарынынъ фаркълайыджы хусусиетлери: лексик мана мустакъильдир, денъишмей. Синтактик мана исе, джумленинъ баш сёзюне коре, денъише, чешит тюрлю ола.

Меселя: *Анда эки* ***эв*** *тура! Олар* ***эв*** *къуралар.* ***Эвге*** *кирдим. О,* ***эвден*** *чыкъты.* Бу джумлелерде «эв» сёзюнинъ лексик манасы эр бир джумледе денъишмей, бир тюрлю къала. Демек, бу мана мустакъильдир. Синтактик мананынъ хусусиетлерини козетмек макъсадынен, ашагъыдаки джумлелерде «китап» сёзюни талиль этейик:

Меселя: *Бу* ***китап*** *— меракълы. О,* ***китап*** *язды.* ***Китапларнынъ*** *саифелерини къатламанъыз. Масада ятькъан —* ***китаптыр.***

«Китап» сёзю багълангъан сёзге коре чешит тюрлю синтактик вазифелерни беджере (муптеда, тамамлайыджы, айырыджы, хабер).

Семантика джеэттен джумлени талиль эткенде, тек сёзлер арасындаки багъ хусусиетлерине дегиль де, бу джумледе беян этильген адисенинъ хусусиетлерине эмиет бериле.

Меселя: *Алим чалыша.* (Предмет ве иш-арекет арасындаки багъ). *Аким — яш.* (Предмет ве алямет). *Ишлемек къыйындыр.* (Иш-арекет ве алямет).

(Лениe Алиева)

Шуны да козеттик ки, къырымтатар тилинде базы чифт сёз компонентлери озь ерелерини денъиштире билир ве

бу ал чифт сёзлернинъ манасына тесир этмез, оны бозмаз. Демек, базы чифт сёзлерде компонентлеринин ерлешюви сербесттир.

Морфологик хусусиетлеринин талили эсасында чифт сёзлерни, теркибине коре, беш группагъа айырдыкъ:

1) эки компонент — тамыр сёзлер *(сой-соп);*

2) бир компонент — тамыр, башкъасы — негиз компонент *(тувгъан-сой);*

3) бириндж компонент — япма, экинджиси — тамыр; *(корюниш-сыма);*

4) эки компонент — япма негизлер *(беязлы-къаралы);*

(Ремзие Берберова)

Къырымтатар тилинде мурекеп сёзлернинъ чешитлери языда тюрлю шекильде язылырлар.

«Бир» сайысынен шекилленген теркибий сёзлер де базы алларда янъылыш язылыр, меселя: *«бинъ-бир»* — микъдар сайы, *«бир-къач»* — замир, *«кимерде-бир»* — зарф, *«эп-бир»* — зарф, догъру язув вариантлары: *бинъ бир, бир къач, кимерде бир, эп бир.*

Чапып-чапкъалай, талып-ташкъан, барып-кельмек, котерип-йырласа, келип-кечти, келип-кечкенлер, келип-кечелер, янып-куйди, ашатып-ичирген, сарарып-солгъансынъ, тюшюнип-ташынмакъ, барып-кельди киби теркибий сёзлер де янълыш язылгъандыр.

Демек, япылув структурасына коре, олар теркибий сёзлердир ве компонентлери айры язылмалыр: *чапып чапкъалай, талып ташкъан, барып кельмек, котерип йырласа, келип кечти, келип кечелер, янып куйди, ашатып ичирген, сарарып солгъансынъ, тюшюнип ташынмакъ, барып кельди.*

«Але бугунь», «кунь сайын» киби, бирикмелер де чифт сёз шеклинде язылгъандыр: *«аля-бугунь», «кунь-сайын»,* олар да айры язылмалы.

«Кулюн-кокке савур» фразеологизми де янълыш язылгъан, догъру шекли: *«кулюн кокке савур».*

(Ремзие Берберова)

БАГЪЛЫ НУТУКЪКЪА АИТ ХАТЫРЛАТМАЛАР

1. Нутукъ чешитлери

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — ***икяе, тариф, фикир этюв***.

Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрьсетиле.

Икяе кириш, эсас ве нетиджелев къысымларындан ибарет олур. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озь фикир ве муляазаларынен пайлаша. Адий икяенинъ тизилювини (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косьтермек мумкюн:

Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиатнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. ***Фикир*** юрюткенде исе бир де-бир адисе, вакъианынъ себеби, озьара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. ***Икяеге*** — *не олды?* ***Тарифке*** — *насыл?* ***Фикир юрютювге*** *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкюн.

Нутукъ чешитлери	Насыл суальге джевап бере	Не акъкъында сёз юрьсетиле	Эсас къысымлары
Икяе	Шахыс я да предмет *не япа, не ола?*	Вакъиа, адисе акъкъында	Кириш (икяенинъ башы), эсас къысым (вакъиа, адисенинъ кетишаты), сонъу
Тариф	Шахыс я да предмет *насыл?*	Шахыс я да предметнинъ аляметлери акъкъында	Умумий теэссуратлар, айры, муайен аляметлер, хусусиетлер
Фикир юрютюв	*Не ичюн* шахыс я да предмет бойле хусусиетке малик?	Себеп, алямет ве адиселер акъкъында	Изалангъан, муайенлештирильген фикир; фикирнинъ исбатлары; нетидже (къыймет кесюв, теэссуратлар)

2. Языларны тезис я да конспект шекиллеринде язмакъ мумкюн.

Тезис — къыскъа шекильде тизильген эсас малюматлар, китапнынъ (макъале, лекциянынъ) фикирлери.

Тезистеки язылар малюматнынъ эсас фикрини, гъаесини изчерликнен ифаделейлер.

Конспект — китап, макъале, джевап, марузанынъ къыскъартып язылгъан шекли. Конспектке эсас фикир, факт, муэллифнинъ сёзлери, сан ве сайылар, мисаллер языла. Окъулгъан метинни муэллифнинъ сёзлери иле къайд этмек мумкюн. Бундан гъайры, муэллифнинъ фикирлерини озь сёзлеринъизнен конспектлештирмек мумкюн.

Тезис я да конспект тизюв, маруза я да чыкъышкъа азырлангъанда, пек муим вазифени беджере.

3. Къонушувнынъ эсас къаиделери

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.

3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъиз.

4. Хатырынъызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркиндир.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиатыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

4. Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикринъизни белли бир тертипте беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.
Ерине коре уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

5. Метиннинъ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны аныкъланъыз.

2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

3. Метинни мана джеэттен къысымларгъа болюнъиз.

4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планнынъ къысым-

лары бири-биринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?

5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?

6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планнынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

6. Фикир юрютюв иншасыны язув тертиби?

Беян этеджек фикринъизни къыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.

Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козетювлерден мисаллер кетиринъиз.

Беян эткен фикринъизни нетиджеленъиз.

7. Фикир юрютюв иншасынынъ схемасы

Эсас фикир

Исбатлар:

а) ...;

б) ...;

в) ...;

Нетиджелер.

8. Маруза бир де-бир меселенинъ эсас мундериджесининъ агъзавий беяныдыр.

Маруза, тизим джеэттен, учь къысымдан ибарет олур: кириш, эсас къысым, нетидже. Марузагъа азырлангъанда, эр бир къысым узеринде чалышмалы.

Марузанынъ кириш сёзюнде мевзуны сечип алувнынъ себеплери бельгилене (меселенинъ актуаллиги, макъсады).

Эсас къысымда икяе этильген меселенинъ энъ муим хусусиетлери изалана.

Марузанынъ нетиджесинде мантыкъый хуляса чыкъарыла.

Марузаны язгъанда, ашагъыдаки тертипте иш алып барылмалы

1. Эдебиятны козьден кечирип, мевзуны эр тарафлама огренип чыкъмакъ.

2. Малюматны топлагъанда, динълейиджилерге меракълы оладжакъ фактларны къайд этмек.

4. Ишнинъ планыны тизмек ве онъа бакъып, топлангъан малюматны тертипке чекмек.

5. Эсас меселелерни конспектлештирип, марузанынъ метинини язмакъ.

6. Истилаларны, янъы сёзлерни къайд этмек.

7. Чыкъышта булунгъанда, сёзлерни догъру теляффюз этмек, изченликнен ифадели икяе этмели.

8. Эвде метинни бир къач кере текрарламакъ ве 15—20 дакъикъа девамында марузанынъ мундериджесини беян этмеге огренмек.

9. Мушавере — бир де-бир муим меселени агъзавий я да язма шекильде кенъ суретте музакере этюв. Язма шекильде газета, журнал саифелериндеки макъалелерде бир де-бир меселе котериле ве музакере этиле. Агъзавий шекильде исе топлашувларда мушаверелер кечирилип, инсанлар бакъылгъан меселе боюнджа озь фикир-муляазаларыны ифаделеп, исбатлайлар.

Мушаверелер ашагъыдаки тертипте тизиле.

I. ***Кириш*** (не ичюн бу меселенинъ музакересинде иштирак этмек истеги пейда олды; бу меселе боюнджа насыл фикирлер беян этиле).

II. ***Эсас къысым***

Музакере этмек ичюн теклиф этильген меселе

Исбатлар: 1.... .

2... .

III. ***Нетидже***

10. Инша язгъанда, неге эмиет бермели?

1. Иншанынъ мевзусыны сечип, бельгиленъиз.

2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.

3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.

4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къулланмалысынъыз.

5. Язгъан фикирлерни «гонълюнъизден кечиререк» озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косьтеререк, беян этинъиз.

11. Беян язмагъа азырланув тертиби

1. Метинни окъунъыз.

2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.

3. Беянынъызны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икяе, тариф, фикир этюв)?

4. Насыл нутукъ услюбинден къулланаджакъсынъыз (лакъырды, бедиий)?

5. Беяннынъ планыны тизинъиз.

6. Беяннынъ къысымларыны озьара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъыз?

7. Беяннынъ къаралама шеклини тешкерип, хаталарыны тюзеткен сонъ, кочюрип дефтеринъизге язынъыз.

12. Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этмеге азырланув

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны аныкъланъыз.

2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.

3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.

5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнджа метинни манаджа уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.

6. Метиннинъ услюбини бельгиленъиз. Метинде къулланылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икяенъизде ишлетмеге арекет этинъиз.

7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъыз.

8. Китапны къапатынъ; беянынъызны къаралама шекильде язынъыз; тешкерип хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрип язынъыз.

13. Нутукъ услюплери

Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъында, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, ***лакъырды*** ве ***китабий*** услюплерге болюнелер.

Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
насыл макъсатнен айтасынъ (язасынъ);
кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лакъырды услюбинен, къоранта азалары, достларымызнен къонушкъанда, къулланамыз.

Китабий услюп бир къач чешитке болюнир: ***ильмий, бедиий, ресмий-иш, публицистик.***

Ильмий услюп

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. Ильмий услюпнинъ макъсады — илимнен багълы бильгилерни окъуйыджы я да динълейиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), мурекkеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

Бедиий услюп

Бедиий услюпте шиир, повесть, роман, поэмалар языла. Бедиий услюпнинъ макъсады — окъуйыджы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедиий услюпте язылгъан метинлерде тюрлю васталар къулланыла: къыяслав, метафора, эпитет киби.

Ресмий-иш услюби

Чешит-тюрлю весикъа, къарар, эмир кягъытларында нутукънынъ ресмий услюби къулланыла. Бу услюпнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

Илянларда бир сыра малюмат олмасы шарт:

1) хабер кимге аит олгъаны косьтериле;
2) къыскъадан эсас малюмат изалана;
3) илян кимнинъ адындан берильгени къайд этиле.

Сенет бир де-бир шахыстан я да тешкиляттан бир эшья, весикъа, пара я да алет алгъаныны тасдыкълайыджы весикъадыр.

Протокол — бир де-бир топлашув, мушаверенинъ кетишаты ве нетиджелерине коре, протоколлар учь тюрлю ола:

1) къыскъа (музакере этильген меселелер языла, иштиракчилер ве къабул олунгъан къарарлар къайд этиле);

2) толу (музакере этильген меселелер къыскъадан изалана);

3) стенографик (топлашув иштиракчилерининъ эр бир сёзю ве арекети языла).

Терджимеийал — инсаннынъ омюри ве фаалиетини тарифлеген весикъадыр. Терджимеийал, окъув юрту я да ишке къабул олунгъанда, талап этиле.

Терджимеийалда ашагъыдаки малюматлар къайд этиле:

1) сойады, ады, бабасынынъ ады;

2) догъгъан куню, айы, сенеси;

3) догъгъан ери (шеэр, кой, виляет)

4) тасили;

5) не вакъыт не ерде чалышкъаны;

6) къорантасы акъкъында къыскъа малюмат;

7) эв адреси;

8) тарих ве имзасы.

Публицистик услюп

Газета ве журнал макъалелеринде, топлашув, митинглердеки агъзавий чыкъышларда, радио ве телевизион яйынларда публицистик услюп къулланыла. Публицистик услюпнинъ эсас макъсады — динълейиджи я да окъуйыджыгъа тесир этмек, яни онда бир фикир акъкъында эминлик догъурмакъ.

Публицистика сёзю латин тилинден алынгъан publicus — ичтимаий (халкъ) деген мананы анълата.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде эксерий алларда динълейиджи ве окъуйыджыгъа тесир этиджи тиль

васталары къулланыла: хитап, эмир ве нида джумлелери, фразеологик ибарелер, ичтимаий омюрни тарифлейиджи васталар: антонимлер, кочьме манада къулланылгъан сёзлер.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде, бедиий услюпте олгъаны киби, риторик суаллер къулланыла.

Публицистик услюпте язылгъан метинни агъзавий шекильде икяе этмек тертиби

1. Къыскъадан метиннинъ эсас мундериджесини айтынъыз, метиннинъ фикир-гъаесини къайд этинъиз. Муэллиф мында насыл вазифени беджере, акс эте?

2. Метинде муэллиф къуллангъан окъуйыджыгъа тесир этиджи васталарны бельгиленъиз: текрарлавлар; джумлелернинъ озьара параллель багъ васталарыны къулланув; сойдаш азаларнынъ сыралары, окъуйыджыгъа хитап этюв; лакъырды сёзлер ве ибарелерни ишлетюв.

3. Метинни язма шекильде икяе этинъиз.

СИНТАКТИК ТАЛИЛЬНИНЪ ТЕРТИБИ

I. Сёз бирикмеси

1. Джумленинъ грамматик негизи къайд этиле.
2. Джумледен сёз бирикмелери сечип алына.
3. Сёз бирикменинъ баш ве таби сёзю ве ашагъыдаки хусусиетлери бельгилене:

а) тизимине коре чешити (адий, мурекеп);

б) баш сёзнинъ ифаделенмесине коре чешити (исим, фииль, зарф);

в) багъ усулы (уйгъунлыкъ, идаре, сыра).

II. Адий джумле

1. Джумленинъ грамматик негизини къайд этип, адий джумле олгъаныны изаламакъ.
2. Джумле азаларыны талиль этмек:

а) баш азаларыны къайд этип, чешитлерини ве ифаделенювини изаламакъ;

б) экинджи дередже азаларыны сечип, чешитлерини ве насыл сёз чешитинен ифаделенгенини косьтермек.

3. Джумленинъ тизим хусусиетлерини бельгилемек:

а) бир теркипли, я да эки теркиплими; эгер бир теркипли олса, чешитини (белли шахыслы, бельгисиз шахыслы, умумийлештириджи шахыслы, шахыссыз);

б) экинджи дередже азаларынынъ иштирагине коре чешити (кениш я да кениш олмагъан).

4. Адий джумленинъ теркибинде олгъан сойдаш азалар, айырылма азаларны къайд этмек.
5. Джумленинъ макъсадына коре чешитини бельгилемек (икяе, суаль, эмир).
6. Нида я да нидаланмагъан чешитини къайд этмек.
7. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны анълатмакъ.

III. Мурекеп джумле

1. Джумленинъ грамматик негизлерини къайд этип, бу джумле мурекеп олгъаныны косьтермек.

2. Мурекkеп джумленинъ чешитини бельгилемек (тизме я да табили) ве ашагъыдаки тертипте талиль этмек:

а) тизме мурекkеп джумленинъ къач къысымдан ибарет олгъаныны, бу къысымлар озьара насыл багъ васталарынен багълангъаныны бельгилемек (багълайыджылы, багълайыджысыз); чешити косьтериле (тенъештирме, кенишлетме, инкяр...);

б) табили мурекkеп джумлелерде баш ве таби джумлелерни къайд этип, олар озьара насыл багъ васталарынен багълангъаныны (багълайыджылы, багълайыджысыз) ве чешитини косьтермек (муптеда, хабер, тамамлайыджы, вакъыт, ер...).

3. Макъсадына коре чешитини бельгилемек (икяе, суаль, эмир).

4. Бундан сонъ эр бир къысым адий джумле киби талиль этиле, джумленинъ макъсадына коре чешити бельгилене.

5. Къарышыкъ багълы чокъ къысымлы мурекkеп джумлени талиль эткенде, грамматик негизлер къайд этиле, оларнынъ арасындаки багъ усуллар ве васталар бельгилене ве схеманен тасвирлене.

6. Бундан сонъ эр бир къысым адий джумле киби талиль этиле.

IV. Кочюрильме лафлы джумлелер

1. Кочюрильме лаф ве муэллифнинъ сёзюни къайд этмек.
2. Муэллифнинъ сёзюни бельгилемек.
3. Джумленинъ схемасыны сызмакъ.
4. Токътав ишаретлеринининъ къоюлувыны изаламакъ.
5. Кочюрильме лаф ве муэллифнинъ сёзлери айры джумле оларакъ талиль этиле.

СИНТАКСИСНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

«СЁЗ БИРИКМЕСИ» МЕВЗУСЫНА АИТ ДЖЕДВЕЛЛЕР

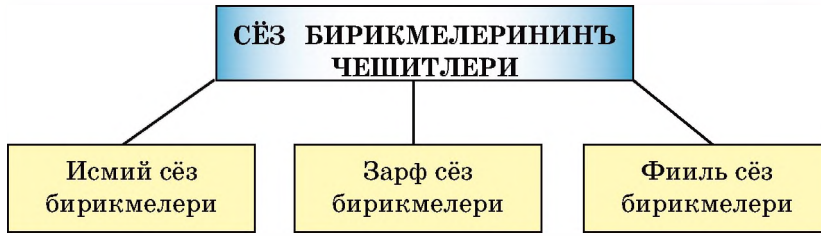

ИСМИЙ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ

Исим

Алтын, Янъы, Эки, Бу, Тапылмагъан — юзюк

Сыфат

Ойле, Пек, Дюльберден, Биринджисинден — дюльбер

Баш сёз — исим,
таби сёз — исим, сыфат, сайы, замир, сыфат-фииль

Баш сёз — сыфат,
таби сёз — замир, зарф, исимлешкен сыфат, сайы

Замир

Талебелернинъ, Буларнынъ — эписи

Сайы

Эки кере, Къавий, Бир къач — беш

Баш сёз — замир,
таби сёз — исим, замир

Баш сёз — сайы,
таби сёз — сайы, сыфат, замир

ФИИЛЬ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ

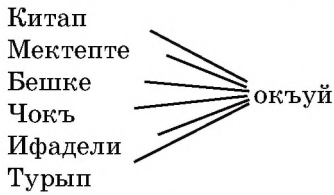

Баш сёз — фииль,
таби сёз — исим, сыфат, сайы, замир, алфииль, сыфатфииль

ЗАРФ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ

Баш сёз — зарф,
таби сёз — исим, зарф, сайы, замир, сыфатфииль

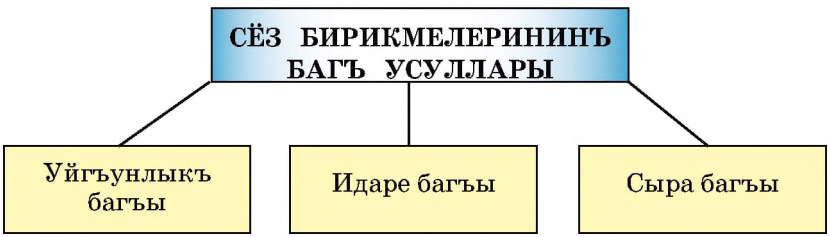

УЙГЪУНЛЫКЪ БАГЪ УСУЛЫ	
Меним китабым	*Бизим китапларымыз*
Сенинъ китабынъ	*Сизинъ китапларынъыз*
Онынъ китабы	*Оларнынъ китаплары*
Китапхане китабы	*Китапханелер китаплары*
Китапханенинъ китабы	*Китапханелернинъ китаплары*
Сёз бирикмеде баш ве таби сёз шахысча ве сайыджа бири-биринен уйгъунлашалар.	

ИДАРЕ БАГЪ УСУЛЫ	
Макъале окъуды	*Эвден чыкъты*
Китапны язды	*Ёл бою кете*
Мектепке кете	*Денъизге таба чапа*
Энвернен окъуй	*Оннен берабер окъуй*
Баш сёз таби сёзни идаре эте.	

СЫРА БАГЪ УСУЛЫ
Гузель къыз
Секизинджи сыныф
Тез юре
Меракъланып окъуй
Кельгендже язды
Баш ве таби сёз бир сырагъа ерлешип келелер. Эгер бу сыра бозулса, сёзлернинъ ери денъишсе, сёз бирикме джумлеге чевириле.

АДИЙ ДЖУМЛЕ МЕВЗУСЫНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

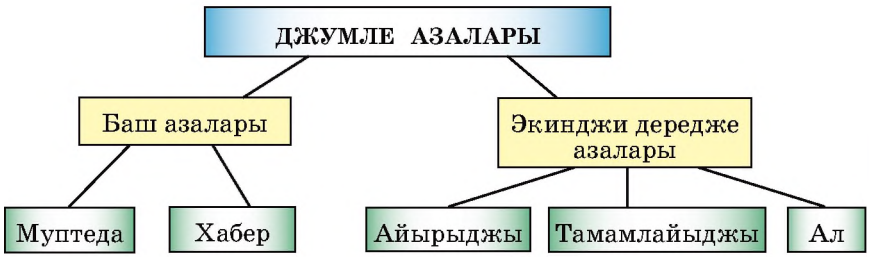

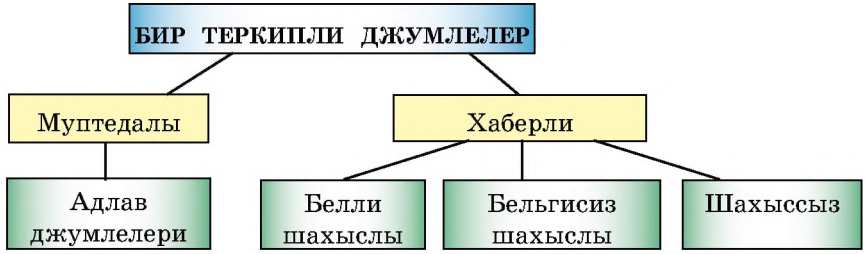
БИР ТЕРКИПЛИ ДЖУМЛЕЛЕР
Муптедалы
Хаберли
Адлав джумлелери
Белли шахыслы
Бельгисиз шахыслы
Шахыссыз

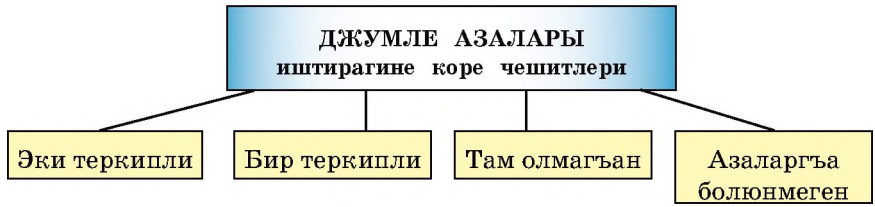
ДЖУМЛЕ АЗАЛАРЫ
иштирагине коре чешитлери
Эки теркипли
Бир теркипли
Там олмагъан
Азаларгъа болюнмеген

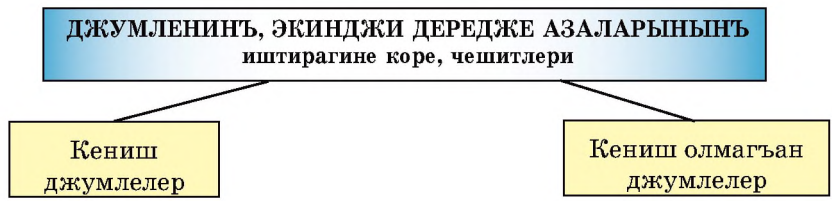
ДЖУМЛЕНИНЪ, ЭКИНДЖИ ДЕРЕДЖЕ АЗАЛАРЫНЫНЪ
иштирагине коре, чешитлери
Кениш джумлелер
Кениш олмагъан джумлелер

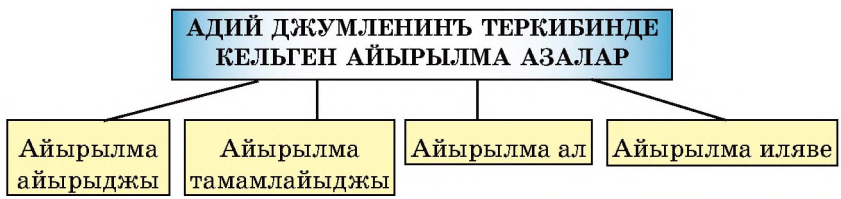
АДИЙ ДЖУМЛЕНИНЪ ТЕРКИБИНДЕ КЕЛЬГЕН АЙЫРЫЛМА АЗАЛАР
Айырылма айырыджы
Айырылма тамамлайыджы
Айырылма ал
Айырылма иляве

МУРЕККЕП ДЖУМЛЕ МЕВЗУСЫНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

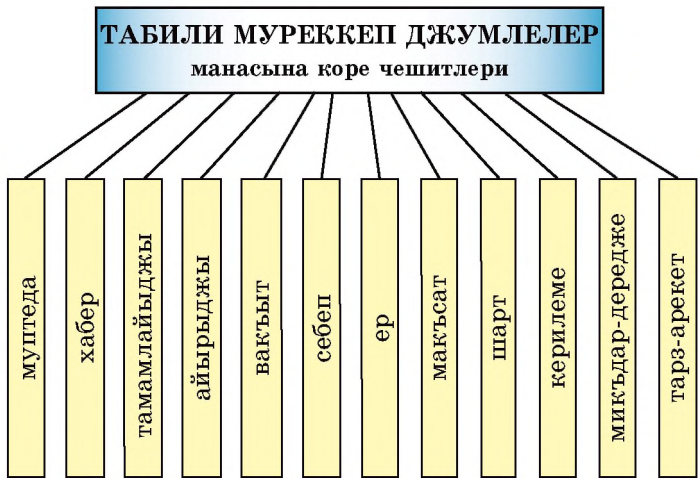

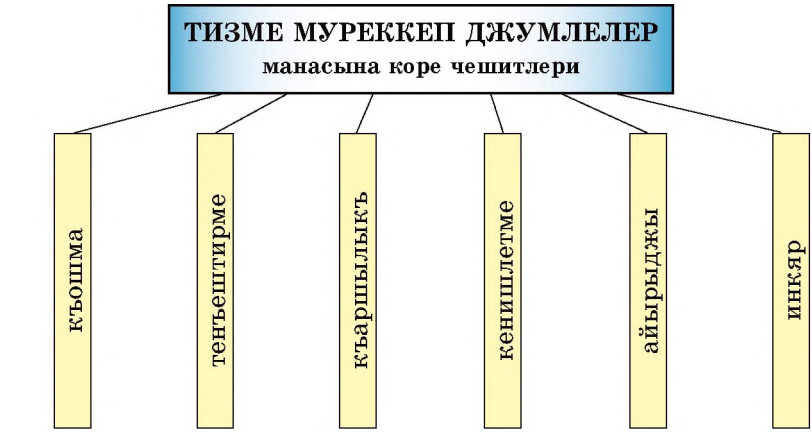
ТИЗМЕ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР
манасына коре чешитлери
къошма
тенъештирме
къаршылыкъ
кенишлетме
айырыджы
инкяр

ЧОКЪ КЪЫСЫМЛЫ
МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР
Чокъ къысымлы тизме мурекеп джумлелер
Чокъ къысым-лы къарышыкъ багълы мурекеп джумлелер
Чокъ къысымлы табили мурекеп джумлелер

ТИЛЬШЫНАСЛЫКЪ ИСТИЛАЛАРЫНЫНЪ КЪЫРЫМТАТАРДЖА-УКРАИНДЖЕ ЛУГЪАТЫ

абзац, сатыр башы — абзац
аббревиатура, къыскъартма сёзлер — абревіатура
адий джумле — просте речення
ал — обставина
алфииль — дієприслівник
антонимлер, къарама-къаршы маналы сёзлер — антоніми
ариф — літера
артикуляция, теляффюз — артикуляція
архаизм, тарихий сёзлер, эскирген сёзлер — архаїзм
аффикс, ялгъама, ярдымджы морфема — афікс
ачыкъ эджа — відкритий склад
багълайыджы — сполучник
багълайыджысыз — безсполучниковий
баш келиш — називний відмінок
бельгисиз-шахыслы джумле — неозначено-особове речення
бир теркипли джумлелер — односкладне речення
грамматика — граматика
грамматик категория — граматична категорія
графика, язув — графіка
дефис — дефіс
диалог, субет — діалог
дудакълангъан сес — губний звук
догъру язув, имля — правопис
догърултув келиши — давальний відмінок
ер келиши — місцевий відмінок
замир — займенник
зарф — прислівник
зенаат сёзлери — професіоналізми
изаат, табир — пояснення
изаатлы лугъат — тлумачний словник
икяе — оповідання
икяе джумлеси — розповідне речення
ильмий услюп — науковий стиль
иляве — прикладка

интонация — інтонація
исим-хабер — іменний присудок
исим — іменник
исимфииль — інфінітив
ихтар, истисна — виняток
ишарет, бельги — знак
йымшакъ тутукъ — м'який приголосний
келеджек заман — майбутній час
келиш — відмінок
келишлернен тюрлендирюв — відмінювання
кениш джумле — поширене речення
кечкен заман — минулий час
кечиджи фииллер — перехідні дієслова
кириш джумле — вставне речення
кириш сёз — вставне слово
кириш сёз бирикме — вставне словосполучення
китабий — книжний
коммуникация, къонушув — комунікація
контекст, метиннинъ там парчасы — контекст
кочюрильме лаф — пряма мова
къавус — дужка
къаттылыкъ ишарети — розділовий знак
къошма сёзлер — сполучні слова
къыя лаф — непряма мова
лакъырды, лаф — говірка
лакъырды услюби — розмовно-побутовий стиль
латин уруфаты — латиниця
лексема, сёз — лексема
лексика, лугъат теркиби — лексика
лексикография — лексикографія
лексикология — лексикологія
лугъат, сёзлюк — словник
мевзу — тема
метафора, меджаз — метафора
метин — текст
монолог — монолог
морфологик тасниф — морфологічна класифікація
морфология — морфологія

муптеда — підмет
муреккӗп джумле — складне речення
муреккӗп хабер — ускладнений присудок
незакет ибарелери — мовний етикет
неологизм, янъы сёз — неологізм
нида джумлеси — окличне речення
нокъта — крапка
нокъталы виргюль — крапка з комою
нутукъ — мовлення
нутукъ аппараты — мовний апарат
нутукъ медениети — культура мови
нутукъ тизими (конструкциясы) — мовна конструкція
нутукъ къаидеси (нормасы) — мовна норма
нутукъ чешити — тип мови
нутукъ шекиллери — форми мовлення
омонимлер, аддаш сёзлер — омоніми
орфография, имля — орфографія
публицистик услюп — публіцистичний стиль
пунктуация — пунктуація
ресмий-иш услюби — офіційно-діловий стиль
сагъыр сес — глухий звук
саиплик келиши — родовий відмінок
сайы — числівник
семантика — семантика
сес, давуш — голос
сес безлери — голосові зв'язки
сёз авуштырылувы — перенос слова
сёз бирикмеси — словосполучення
сёз теркиби — словоскладання
сёз чешити — частина мови
сёз шекли — словоформа
сёз япылувы — словотвір
сёзлер сырасы — порядок слів
сёзнинъ грамматик шекли — граматична форма слова
синоним, манадаш сёзлер — синонім
синтаксис — синтаксис
суаль джумлеси — питальне речення
созукъ сес — голосний звук

сойдаш азалы джумлелер — однорідні члени речення
сонор тутукълар — сонорні приголосні
сыра багъы — прилягання
сыфат — прикметник
сыфатфииль — дієприкметник
табили джумле — підрядне речення
табили мурекkеп джумле — складнопідрядне речення
талиль — розбір
там олмагъан джумле — неповне речення
тамамлайыджы — додаток
тамырдаш сёзлер — однокореневі слова
тариф — опис
теклик — однина
термин, истила — термін
терминология, истилаат — термінологія
терджимеийал — біографія
тизме мурекkеп джумле — складносурядне речення
тиль арты — задньоязиковий
тиль огю тутукълар — передньоязикові приголосні
тильшынаслыкъ, лисаниет, лисаншынаслыкъ — лінгвістика
терджиме — переклад
тест — тест
тире — тире
толу джумле — повне речення
тыныш, пауза — пауза
тырнакъчалар — лапки
тюркий тиллер — тюркські мови
тюсленюв — відміна
тюшюм келиши — знахідний відмінок
умумийлештириджи сёз — узагальнююче слово
уйгъунлашув — узгодження
ургъу — наголос
ургъулы — приголосний
ургъулы созукъ — наголошений голосний
ургъусыз созукъ — ненаголошений голосний
услюбиет — стилістика
услюп — стиль
уснюхат — каліграфія

фииль — дієслово
фиильнинъ шыхыссыз шекли — неособові форми дієслова
фиильнинъ эмир мейили — наказовий спосіб
фикир — дума (думка)
филология — філологія
фонетика — фонетика
фразеология — фразеологія
фразеологик бирлем — фразеологічна одиниця
хабер — присудок
хитап — звертання
чифт тутукълар — парні приголосні
чокълукъ — множина
чокъ маналы — багатозначність
чокъ нокъта (учь нокъта) — крапки (три крапки)
джумле — речення
джумле азалары — члени речення
джумленинъ негизи — основна частина речення
джумленинъ чешити — тип речення
джумленинъ экинджи дередже азасы — другорядний член речення
шаир — поет
шахыс — особа
шахысларнен тюрленюв — дієвідміна
шахыссыз — безособовий
шекиль — форма, вид
шиве — діалект
шивешынаслыкъ — діалектологія
шиир — вірш
шиириет, назмиет — лірика
шимдики заман — теперішній час
джумленинъ баш азасы — головний член речення
эки теркипли джумле — двоскладне речення
элифбе китабы — буквар, азбука
элифбе — алфавіт
эмир джумлелери — спонукальне речення
эджнебий тилли, четэль тилли — іншомовний
эджнебий сёз, четэль сёзю — іншомовні слова
янъгъыравукъ — дзвінкий
ярдымджы сёзлер — службові слова

ШАРТЛЫ КЪЫСКЪАРТУВЛАР

А.А. — Амет Адиль
А.Д. — Абдулла Дерменджи
А.Г. — Амди Гирайбай
А.И. — Абляким Ильмий
А.Къ. — Абдураман Къадризаде
А.Лз. — Абдулла Лятиф-заде
А.М. — Айдер Меметов
А.О. — Айдер Осман
А.Ш. — Абляй Шамиль
Ат. с. — Аталар сёзлери
Б.В. — Бекир Ваап
Б.М. — Белял Мамбет
В. Къ. — Васфие Къыпчакъова
В.Н. — Веладие Насырова
Гъ.Б. — Гъафар Булгъанакълы
Гъ.М. — Гъани Мурад
Д.С. — Диляра Сеитджелилова
З.Къ. — Закир Къуртнезир
З.Дж. — Зиядин Джавтобели
И.А. — Иса Абдураман
И.Б. — Ибраим Бахшыш
И.П. — Ибраим Паши
И.С. — Исмаил Салет
«Й.» — «Йылдыз» медж-муасы
Л.А. — Ление Алиева
«Л.Б.» — «Ленин байрагъы» газетасы
М.А. — Мамбет Алиев
М.Д. — Мамут Дибагъ
Мас. — Масаллар
Н.Н. — Николай Некрасов
Н.О. — Николай Островский
О.А. — Осман Акъчокъракълы
Р.А. — Рустем Алиев
Р.Б. — Ремзи Бурнаш
Р.К. — Рефат Куртиев
Р.М. — Решид Мурад
Р.Мн. — Рустем Муедин
Р.Т. — Раим Тынчеров
Р.Х. — Риза Халид
Р.Ф. — Риза Фазыл
С.Б. — Сервер Бекиров
С.В. — Субхи Вапиев
С.Н. — Сафтер Нагаев
С.С. — Сабрие Сеутова
С.Ш. — Самедин Шукурджиев
С.Э. — Сеитумер Эмин

Т.Х. — Таир Халилов
У.И. — Умер Ипчи
У.Э. — Урие Эдемова
Ф.А. — Фетта Аким
Ф.Ю. — Фикрет Юртер
Ч.А. — Черкез Али
Дж.А. — Джевдет Аметов
Дж. Д. — Джынгъыз Дагъджы
Дж.Гъ. — Джафер Гъафар
Дж.С. — Джафер Сейдамет
Дж. С. — Джемиль Сейдает
Дж. — Джеваире
Ш.А. — Шамиль Алядин
Ш.Т. — Шамиль Тохтаргъазы
Э.А. — Эмиль Амит
Э.И. — Эшреф Ибраим
Э.У. — Эрвин Умеров
Э.Ф. — Эскендер Фазыл
Э.Ч. — Эмир Усеин Чалбаш
Э.Ш.з. — Эшреф Шемьи-заде
Ю.Б. — Юсуф Болат
Я.З. — Якъуб Зекки

МУНДЕРИДЖЕ

1-инджи дерс. Тиль акъкъында дерс 4

СИНТАКСИС

2-нджи дерс. Сёз бирикмеси. Сёз бирикмелеринынъ чешитлери 7
3-юнджи дерс. Сёз бирикмелеринынъ багъ усуллары 13
4-юнджи дерс. Текрарлав ве пекитюв дерси 19
5-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Нутукънынъ ресмий-иш услюби 23
6-нджы дерс. Джумле 27
7-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Украин, рус тиллеринден къырымтатар тилине терджиме этюв 32
8-инджи дерс. Джумленинъ баш азалары 35
9-ынджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Мушавере 41
10-унджы дерс. Джумленинъ экинджи дередже азалары 43
11-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Эдебий къараманнынъ хасиетнамеси 48
12-нджи дерс. Ал 51
13-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Маруза 58
14-юнджи дерс. Бир теркипли джумлелер 61
15-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Терджимеийал ... 67
16-нджы дерс. Сойдаш азалы джумлелер 71
17-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Имтианда джевап берюв 79
18-инджи дерс. Джумленинъ айырылма азалары 82
19-ынджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Протокол 88
20-нджи дерс. Грамматикаджа джумле азаларынен багълы олмагъан сёзлер 90
21-инджи дерс. Текрарлав ве пекитюв дерси 96
22-нджи дерс. Мурекеп джумле. Тизме мурекеп джумлелернинъ синтактик талиль тертиби ... 101
23-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Ильмий услюп .. 108
24-юнджи дерс. Табили мурекеп джумлелер 111
25-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Иншанынъ талили 116
26-нджы дерс. Табили мурекеп джумлелер 118

27-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси.
Топлашувда чыкъыш.....124
28-инджи дерс. Табили мурекеп джумлелер.....127
29-ынджы дерс. Чокъ къысымлы мурекеп джумлелер 132
30-ынджы дерс. Кочюрильме ве къыя лафлы джумлелер.....137
31-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси.
Ватаным — къайгъым ве гъурурым 143
32-нджи дерс. Текрарлав ве пекитюв дерси.....146
33-юнджи дерс. Умумийлештирюв ве текрарлав дерси 154
Нутукъ инкишафы ичюн вазифелер.
Рессамлар акъкъында малюмат.....161
Ресимлер 164
Аудирлемек ичюн метинлер 170
Багълы нутукъкъа аит хатырлатмалар.....181
Синтактик талильнинъ тертиби.....190
Синтаксиснен багълы джедвеллер.....192
Тильшынаслыкъ истилаларынынъ
къырымтатарджа-украинджe лугъаты 199
Шартлы къыскъартувлар 204

Навчальне видання

МЕМЕТОВ Айдер, АЛІЄВА Леніє

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА
(рівень стандарту)

підручник для 11 класу з навчанням кримськотатарською мовою закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Відповідальний за друк *І. Б. Чегертма*

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Формат 60x90 $^{1}/_{16}$.
Ум. друк. арк. 13,00. Обл.-вид. арк. 10,00.
Наклад 300 прим. Зам. № 1410.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10 м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.